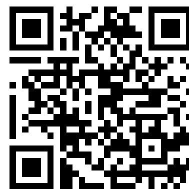
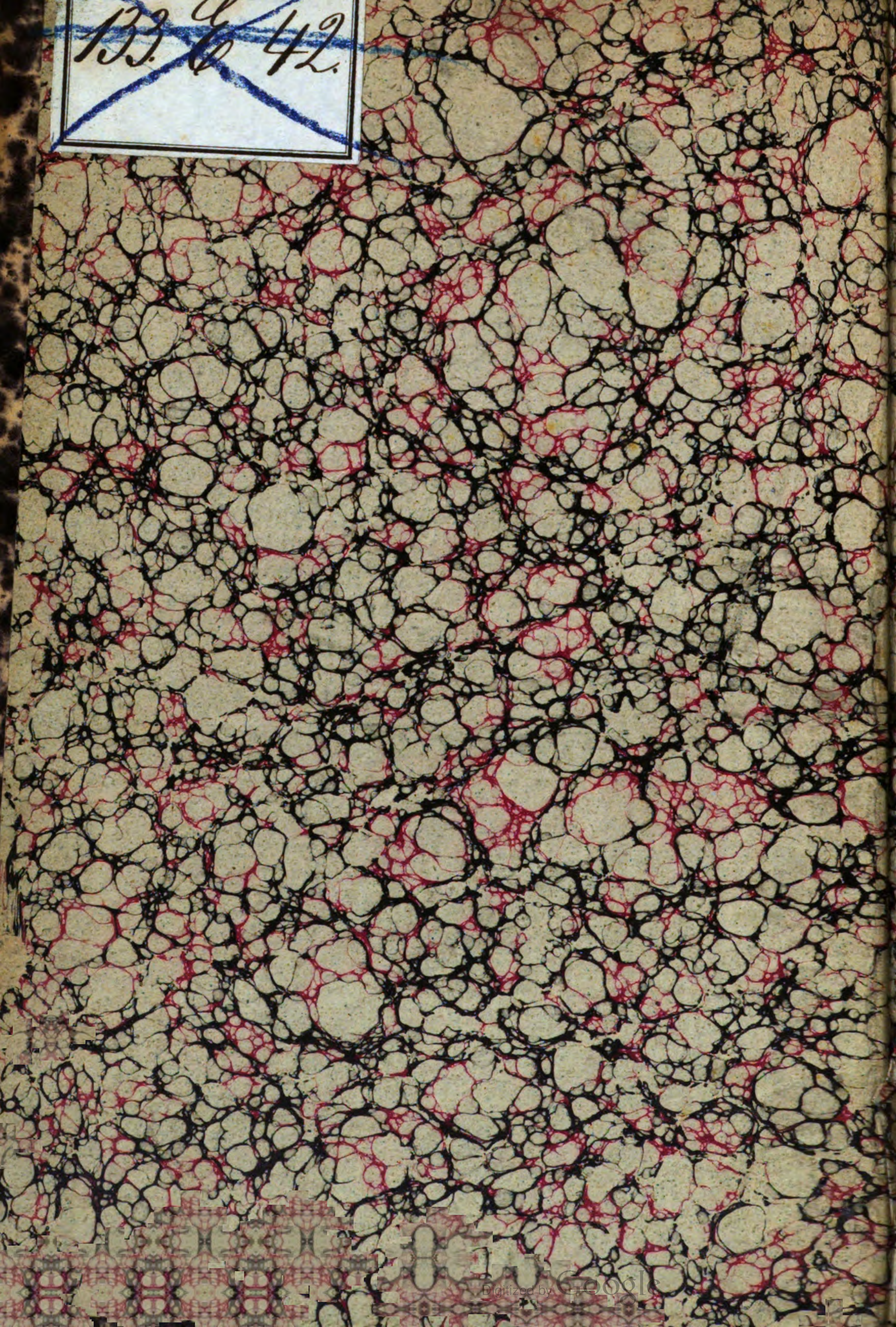

133. G 42.
Digitized by Google

HISTORIJA KNJIŽEVNOSTI

NARODA

HRVATSKOGA I SRBSKOGA.

Napisao

V. JAGIĆ.

Pomoćju jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

KNJIGA PRVA

STARO DOBA.

U ZAGREBU.

ŠTAMPARIJA DRAGUTINA ALBRECHTA.

1867.

STARO DOBA.

OD SEDMOGA DO KONCA ČETRNAESTOGA VIEKA.

Τὰ παλαιότερα σαφῶς εὑρεῖν
διὰ χρόνου πλῆθος ἀδύνατα ἦν.

Tkukydid.

UVOD.

Na južnoistočnom poluotoku živu dan današnji četiri plemena slovjenska, na ime Slovenci, Hrvati, Srbi i Bugari. Prema njihovoj braći, što su na sjeveroistoku od Evrope, zovu ih obično jedniem imenom: južni Slovjeni, razumievajući cjelovitu gromilu od preko 13 milijuna duša. Nego ova rieč južni Slovjeni uzima se čas u širem, čas u užem pače i najužem značenju. U širem su značenju južni Slovjeni sva četiri plemena zajedno; ali počem su već od negda pak sve do danas Bugari odieljeni i u historijskom i u književnom pogledu od ostalih grana jugoslovjenskih, dok nesvane i na Balkanu zora bolje budućnosti, uzima se rieč južni Slovjeni obično u užem značenju tako, da odbivši Bugare, ostaju Slovenci, Hrvati i Srbi. Napokon u najužem značenju zovu kad i kad već same Hrvate i Srbe jedniem imenom južnih Slovjena, ali taj se naziv ničim nepreporuča. U ovoj se knjizi razumievaju pod imenom južnih Slovjena niti u najširem niti u najužem značenju, ova tri plemena: Slovenci, Hrvati i Srbi; gdje se pak napose govori o dviem posljednjima, zvat će se svojim pravim imenom Hrvati i Srbi, a jezik im jezikom hrvatskim i srbskim ili kadgod u kraće: jezikom hrvatsko-srbskim.

Zemlja, u kojoj živu južni Slovjeni u najširem značenju rieči, proteže se, uzevši obćenito, od zapada prema istoku, od rieke Soče i jadranskoga mora do crnoga mora, a od sjevera prema jugu, od rieka: Drave, Mure i Dunava do Bojane, Šare planine, blizu k Archipelagu i k rieci Ardi u Traciji. Na tome prostoru stanovaše negda, koliko se danas zna, dielovi velikoga naroda tračko-ilirskoga, koji je zauzimao skoro čitav današnji balkanski poluotok te dosegao daleko prema zapadu u krajeve alpinske. U četvrtom vieku pr. Iskr. pridružiše im se Celti, posjedavši medju Ilirima u krajevih alpskih i posavskih, od prilike gdje danas sjede Slovenci i Hrvati. Medju njimi održaše se može biti nekoliki

ostanci naroda slovjenskoga, koji se je prije dolazka Celta pružao preko Panonije čak do blizu mora jadranskoga. U doba tako zvane seobe naroda opustješe ove zemlje strašno. Na njihovoj istočnoj strani počeše oko g. 500. posl. Iskr. prelaziti preko Dunava mnoge čete onoga naroda slovjenskoga, koji je kasnije prozvan bugarskim; oni dodjoše iz Ruske na Dunav te posjedoše staru Meziju, Macedoniju i Traciju, dapače pojedini ogranci sadjoše čak do današnje Albanije, Tesalije i do prave Grčke i Moreje, tako da su se oko god. 1000 Grci tužili, da im je skoro čitava istočna rimska država poslovenjena. Zapadne krajeve staroga Ilirika, opustošene i obladane malo prije od Avara, zauzeše tečajem šestoga i u sedmom vieku medju 600—640 zatatranski Slovjeni, i to: krajeve alpinske Slovenci, krajeve posavske i dalmatinske Hrvati, a oviem na istoku i jugu krajeve na rieci Moravi, Drini i Neretvi Srbi. Oviem Slovjenom, premda su si veoma srodni bili, nepodje ipak za rukom, da se u toj novoj domovini udruže u jednu ili barem dvie državne cjeline; nego zapadni Jugoslovjeni, na ime Slovenci, postadoše u brzo plienom Niemaca, od kojih se tek jedva i s teškim naporom odbraniše Hrvati; istočni, na ime Bugari, utemeljiše doista mogućnu državu na poluotoku balkanskom, ali moradoše bez prestanka ratove voditi sa zavistnimi Grci; napokon Srbi razdrobljeni u malene dielove, neiskopaše se za dugo iz svoje slabosti. U poviesti južnih Slovjena sjaju doduše imena: Simeun bugarski, Petar Krešimir hrvatski, Stjepan Nemanja srbski, Ivan II. Asenj bugarski i Stjepan Dušan srbski — ali nijedan od ovieh vladalaca nedospje da bi sabio pod jedno žezlo barem veću čest južnih Slovjena, nego rastrgani na mnogo komada, poizgubiše redom skoro svi svoju samostalnost i slobodu, padši u vlast Niemaca, Talijana, Magjara, Grka i Turaka. Istom u najnovije doba okreće se njihovo stanje na bolje; rodila se misao jugoslovjenske uzajamnosti, koja za danas u knjizi živi, a za nedugo očitovat će se i u daljih sferah narodnoga života.

Zadatak je ove knjige, da pripovieda o duševnom životu naroda hrvatskoga i srbskoga, kako se je počamši od prvih vremena sve do danas poglavito u književnosti pokazivao, koja ako i nije jedina, ali je svakojako najznamenitija strana narodnje eksistencije. Ali kako se u jednoga čovjeka hoće mnogo priprave, dok uzvriedi pisati knjigu, tako se i čitavi narodi dugo pripravljaju do života književnoga: zato poviest književnosti negovori

samo o pojedinih knjigah, već treba da uzme na um svekolike uvjete, o kojih visi razvitak, cvjetanje i propast književnosti, treba da iz cjelokupnoga života narodnjega crpe onaj plemeniti nagon duha ljudskoga, koji se očituje u radnji književnoj. I ova će knjiga tiem pravcem poći, koliko joj dopušta tiesni prostor djela, koje je ponajviše mladeži namienjeno, za tiem današnje stanje ove još posvem neobradjene nauke.

I. Ime i obseg naroda.

Historijska je istina, uz koju pristaju svi učeni ljudi našega i drugieh naroda, da su Hrvati i Srbi od vieka dva najbliža i najsrodnija plemena jednoga te istoga naroda, ali da je razlikost nabožnoga i državnoga života tečajem viekova raskidala uda istoga tieľa i brata bratu otudjila. Historija priznaje samo dva narodna imena: hrvatsko i srbsko, koja su iz prva za cielo jedina narodu poznata bila i u njegovim ustima živjela, dok se s rascjepkanosti političke neuvukoše pokrajinske rieči, uzajmljene od Dalmacije, Dubrovnika, Bosne, Slavonije i t. d., a domaći i tudji književnici uvedoše još obćenitija imena: slovinsko i iliričko. Ipak trebaše više viekova, da se dodje do onolike smetnje, kolika vlada u knjigah prošloga vieka. Na priliku prije tri do četiri stotine godina življaše jošter i u Dubrovniku, premda je već odavna odružen bio od ostale Dalmacije i politički tako prozvane Hrvatske, pravo narodno ime hrvatsko, uz koje zavlada, a do skora i mah preote ono drugo „učeno“ ime slovinsko (u latinskom prievodu: lingua illyrica). Upravo naopako u tako zvanoj provincijalnoj Hrvatskoj znadoše negda za svoje pravo narodno ime „slovensko“, kasnije pako zamieniše ga državnim „hrvatskim“.

K tolikoj pociepanosti državnoj pridruži se jošter i vjera, koja je kod sljedbenika istočne crkve uzko skopčana s narodnošću. Srbska patrijaršija u Peći (Ipek) i samosvojna crkva „srbska“ sačuvaše se vazda u spomeni naroda kao najveća svetinja, pokle je već odavna propala i državna i vjerska samostalnost; nesretnomu narodu bijaše ovo sveto ime još jedini štit i zaklon toli od islama koli od tudjega navaljivanja na njegovu narodnost.

Dok je ovako jedno ime (srbsko) i preko svojih narodnih granica zavladalo u značenju nabožnom za savkolik „narod pravoslavni“, pridržavahu sljedbenici zapadne crkve pod uplivom reli-

gioznoga kosmopolitisma ono, što je bliže očima i ušima, to su pokrajinski političko-geografski izrazi, kano ti: dubrovački, dalmatinski, bosanski, slavonski i t. d.; pače žalostno je ali će istina biti, što Hilferding o Bosni pripovieda, da se ondje katolici mjestimice i sami zovu „latinima"; n. pr. u gradu Jajcu odgovoriše mu na pitanje: „u nas neima nijednoga Srbina, mi smo svi Latini". Teško tome, ko za tudjom pameti ide!

U sedmom vieku poslije Isukr. stanovaše narod hrvatski i srbski u ovih krajevih: na sjeverozapadu u današnjoj Dalmaciji i Hrvatskoj s dalm. hrv. otoci i Istrom do Labina i Raše; zatim činjaše granicu prema Slovencem Kupa po prilici do Metljike i Krka do Save, odavle do utoka Sutle, a odanle crta povučena prema Ptuju. Sa sjevera bješe granicom Drava, ispod koje se pruža današnja Slavonija, prema istoku do Dunava. Na istoku i jugu zaokružuje Bosnu, Srbiju s Metohijom, Hercegovinu i Crnu goru crta povučena od Biograda naporedo s Moravom, a protegnuta duž rieke Ibra i Mitrovice i odavle vijugajući se krivudasto nad jezero skadarsko i Bojanu. U taj se prostor naseliše oba pomenuta plemena tako, da nad Savom i Vrbasom, zatim idući Neretvom k jugu do Dubrovnika, svuda što je k zapadu, posjedaše Hrvati, a što je od istih granica na jugu ili istoku, svuda posjedaše Srbi.. Ovako u sedmom vieku, sliedeći ali ponešto i ispravljajući poviest cara Konstantina Porfirogenete. (Sr. Šafař. Starož. II. č. IV. §. 32.; č. V. §. 34. Rački Odlomci 13 — 19.) Ispravak se tiče južne granice, koja je od rieke Cetine pomaknuta dalje na jug do ispod Dubrovnika; zašto su još u XV. vieku naši stari pjesnici, rodom Dubrovčani, pjevali narječjem čakavskim, a jezik zvali hrvatskim.

Usporedi li se ovomu naseljenju sedmoga vieka naš današnji položaj, to ćemo negledeći na seobu po Ugarskoj i Austriji, ove od prilike razlikosti pronaći: U Dalmaciji oblada hrvaština i onimi gradovi i otoci, koji se na početku kao rimski potomci nehtjedoše miešati s nadošlicami barbarskimi. Takova su mjesta: Dubrovnik, Spljet, Trogir, Zadar, Rab i Osor i još nekoji otoci. Dubrovnik bi pohrvaćen već u desetom vieku, nešto malo kasnije Spljet, Trogir i Zadar. Što neki misle, da su Dubrovčani već u XI. vieku upotrebljavali slovjenski jezik, to se za cielo neima misliti na upotrebljavanje pismeno, već ustmeno u društvenom životu. Isto se tako raširi narodnost hrvatska po Istri na zapad i preko granica Konstantinovih, na ime preko Labina i Raše, tako da se sada smatra

pravom granicom crta, povučena od čičkih gora niz dolinu, kojom teče Dragonja sve do Perana i odavle na istok.

Na istoku i jugu pomenutih granica dogodiše se ove znatnije promjene. Zna se, da je župan Nemanja koncem XII. vieka raširio vlast srbsku u bugarske krajeve, gdje bjehu na jugu gradovi: Priština i Prizren, na istoku Niš i Pomoravlje. Tomu pridobiše njegovi nasljednici istočni kraj Morave do Timoka. Razlučiti valja doista političke osnove srbskih vladalaca, kojih očevidna nakana bješe, da šireći vlast svoju prema jugu združe priestol srbski s bizantskim — od snošenja narodnih te bi se lako prevario, tko bi pomislio, da je svuda dokle dopre državna vlast srbska, umah već i narodnost srbska zavladala. Toliko je ipak istine, da se je narodnost srbska pružila na zapadu do Negotina i Timoka, što je danas granicom kneževine srbske — ali skoro čitav kraj s onu stranu Morave do Dunava i Timoka, naseljen je narodom vlaškim. Glasn. srb. slov. IX. 201. —; na jugu pako, kamo je srbska politika prenesla i priestol carstva (Prizren) i središte crkve (Peć), kuda su se dizale ponosite zadušbine kraljeva i careva srbskih — onuda življaše zbilja u XIII. — XV. vieku cviet naroda srbskoga, što nam najočitije svjedoči kobni prielaz od preko 40 hiljada familija srbskih u Austriju g. 1690., sa dosta malena prostora. Toga radi opustješe ovi krajevi sasvim te ih većinom posjedoše Arbanasi. Ipak se najnovija istraživanja učenih putnika (Hilferdinga, Lejeana, Hahna) o tih južnih granicah srbske narodnosti ni malo neslažu niti medju sobom niti sa starijim označenjem Šafaříkovim.

Osim ovih promjena na granicah hrvatsko-srbske narodnosti spomena su vriedni neki nutrnji dogodjaji. Život našega naroda, premda je skroz mirovite naravi, bijaše ipak u razno doba silno uznemirivan; nigda gore nego li od XV. do XVIII. vieka, kada biesni Turci ne jedanput pregaziše čitavu našu domovinu, plieneći je i pustošeći, a velik njen diel skučiše upravo pod jaram svoga okrutnoga gospodstva, u kojem mnogo naše braće još i danas stenje. Tada nasta na čitavom jugu veliko komešanje; jadni narod naš po Bosni, Hercegovini i Staroj Srbiji, nemogav odoljeti tolikim biedam i nevoljam, poče se razbjegavati na sve krajeve, tražeći utočišta i nove domovine ponajprije medju braćom na zapadu i sjeveru: Evropa doživje novu seobu naroda, a to nesretnoga naroda našega. Na uspomenu onieh burnih vremena govori se narodna poslovica: „Hercegovina sve zemlje naseli a sebe ne raseli.“ Poslje-

dak toga narodnoga gibanja i seljenja bijaše taj, da se je malo ne čitavo lice naše domovine skroz izmienilo. Mnoštvo starosjedilaca hrvatskih ispod Kupe i Une preseli se što dalje na sjever medju Savu i Dravu, što izvan granica domovine po sjevero-zapadnoj Ugarskoj i po Austriji; njihova mjesta zauzeše za tiem bjegunci i uskoci srbski, naseljujući se po sjevernoj Dalmaciji, po današnjoj hrvatskoj krajini i primorju, u tako zvanom distriktu žumberačkom, u tadašnjoj gornjoj Slavoniji (današnjem provincijalu hrvatskom i tako zvanoj varaždinskoj krajini) oko Koprivnice, Križevaca i Ivanića, napokon po Slavoniji, osobito u distriktu požeškom (negdašnjoj maloj Valachiji) i u Sriemu. Potanje pripoviedanje o teškoj sudbini hrvatsko-srbske emigracije XVI. i XVII. vieka nespada ovamo; dovoljno je priznati istinu, da je ovo golemo iseljivanje više štete nego li koristi donielo razvitku našega narodnoga života. One bo mnoge hiljade porodica hrvatskih, koje se naseliše po sjeverozapadnoj Ugarskoj (ima ih po mošonjskoj, šopronskoj, željeznoj i požunskoj županiji preko stotina sela, govore čakavski, te se dielomice još i danas zovu bosanski Hrvati) ili kojih sudbina otište čak u Austriju i Moravsku (bit će ih još i danas oko 8000 duša), odkinuti od svoje matere domovine te odasvud okruženi narodom tudjim (njemačkim i magjarskim) neće se za cielo nigda razviti do višega duševnoga života a da sačuvaju narodnost. Jednako se čuje tužba i za Srbe u južnoj Ugarskoj, da ginu i propadaju, gdje ih god sukobi Niemac ili Vlah (Rumunj). I zbilja njihov današnji broj po Bačkoj i Banatu i uzduž Dunava do Budima, računa ih se zajedno s Bunjevcima na 400 hiljada, strašno je malen prema onomu, koliko se iz historije zna da ih je razno doba prelazilo u Ugarsku. Na jednoj dakle strani nedobismo skoro ništa, a na drugoj izgubismo one krasne krajeve (staru Srbiju), koji su negdašnju Zetu, današnju Crnu Goru, spajali sa Srbijom. Isto su tako za uviek izgubljene za narodni život one tisuće Srba, koji se god. 1751. — 1753. preseliše u južnu Rusku, te već do sada skoro posvem izmieniše svoju narodnost u rusku. To se isto dogodi i oniem Hrvatom, koji se koncem XV. (m. 1467. — 1494.) vieka naseliše u Apuliji; do danas sačuvaše svoju narodnost samo dva sela: Acquaviva (Voda Živa) sa 1823 duše i San Felice Slavo sa 2208 duša. Lakše će se valjda održati srbske naseobe, što ih ima medju Arbanasi i Bugari, osobito oko ohridskoga jezera (Lejean).

Napram ovomu dosta znatnomu gubitku naše narodnosti izvan granica stare domovine, pokazuje se u tome njezina velika životna snaga, što je doslije kadra bila progutati svaki zalogaj tudjega naroda, koji bi se ma gdjegod u nju utiskivao. Pravo je čudo, što je naš narod, podieljen medju toliko raznih gospodara, ipak narodnost svoju očuvao čistu kao čisto zlato; niti Niemac niti Talijan, niti Magjar niti Turčin nemogaše mu je narušiti. Pače i u gradovih (n. pr. u Dalmaciji, Hrvatskoj), ma koliko tudji bili (taljanski, njemački, turski), preotima ipak mah narodnost hrvatsko-srbska; pa zato nisu riedki primjeri, da se je čisto njemačkim porodicam, koje se prije pedeset, sto i više godina doseliše ovamo, još jedini trag sačuvao u tudjem prezimenu; a gdje gdje neima više ni toga.

Tko uvaži, što je sasvim u kratko rečeno o kolebanju našega naroda u XVI. i XVII. vieku, neće za cielo tražiti, da mu se potanko naznači, gdje i koje su danas baš Hrvati, gdje li i koje li Srbi; jer se je na mnogo mjesta bratska krv tako izmiešala, da je odieliti hrvatsko od srbskoga upravo onako nemoguće, kao što bi i suvišno bilo. Samo obćenito može se reći, da na istoku zajedničke domovine sjede Srbi, na zapadu Hrvati, ili da je u trojednoj kraljevini pretežna većina Hrvata, a u Bosni, Hercegovini, Crnoj gori i Srbiji još pretežnija većina Srba. Kako je današnje faktično stanje hrvatsko-srbske narodnosti, priznati nam je, da postoji neki dualizam, koji sve to blažiji biva, ali se on neosniva toliko na narodnosti, po kojoj se niti nebi da nije što drugo nikakva razlikost osjećala, koliko na oba, s vana religijom i kulturom dobavljena faktora, a to su „zakon“ (vjera) i pismo. Duh napredka i prosvjete izravnat će prije ol poslije i te hrape te porušiti onaj posljednji prieboj, koji dieli brata od brata.

U svakoga povećega naroda ima narječja, kojimi se pojedini krajevi izmedju sebe razlikuju. Bilo bi dakle veće čudo, da ih baš u nas neima nego li što ih ima, i to više na zapadu nego li na istoku. Naročito valja spomenuti, da se sjevero-zapadni kraj Hrvata — to je tako zvani hrvatski provincijal — od svega ostaloga hrvatskoga i srbskoga naroda narječjem svojim u toliko razlikuje, da sudeći po današnjih zakonih jezične srodnosti ovo niti nije čisto hrvatsko ili srbsko narječje (štokavsko ili čakavsko), već je znamenito pomiešano sa zapadnom slovenštinom, ili pravije: to je slovenština, koja zanosi na hrvatsku. Zato i kazaše prije dva-

tri vieka ovdašnji književnici (Pergošić, Vramec, Petretić, Habdelić), da pišu jezikom slovenskim. Pośem historija ništa o tom nezna, da bi igda kasnije slovenština toliko natrunila bila narječje hrvatsko, te bi iz one mješavine izašlo današnje kajkavsko-hrvatsko narječje, a svi razlozi jezični slute na nekakov proces miešanja, gdje bješe slovenština pretežnija od hrvaštine, to je sva prilika, da su u nejasnih viestih Konstantinovih, koje pokazuju kako nije ni sam o tom upućen bio, sakrivene velike tajne etnografske o narodnih odnošajih izmedju Slovenaca i Hrvata sedmoga vieka. Pomenuta lakonička viest cara Konstantina govori ovako: Od Hrvata, koji dodjoše u Dalmaciju, odruži se neki diel te zauze Ilirik i Panoniju; i oni imadjahu takodjer svoga velikoga župana, koji je k velikomu županu hrvatske zemlje samo radi prijateljstva poslanike (s darovi) odpravljao (gl. 30).

Po onomu, kako danas dohvatamo ugled, veličinu i važnost plemena slovenskoga, koje se po ravninah panonskih prema današnjoj Sloveniji pružilo a na istoku čak srodnoga se bugarsko-slovenskoga naroda dodirnulo, nečini se nemoguće, da je tako zvana hrvatska kajkavština otuda postala, što su se Hrvati provaljujući na jug, u tih gornjih stranah nove domovine, t. j. medju Dravom i Savom, izmiešali sa našastimi već onuda prednjaci poriekla slovenskoga. Naprotiv nije istini podobno, što Konstantin pripovieda, da bi se istom iz Dalmacije čest Hrvata natrag put sjevera krenula, odakle upravo bjehu došli; ta dolazak Hrvata i Srba na jug nije posljedak prijateljskih poziva niti diplomatskih dogovora, već silovito navaljivanje napadača, koji su morali boreći se i krv prolijevajući svaku stopu zemlje hrabrošću izvojevati. Čini se i to, da su se Hrvati prije na državnu uredili u sjevernoj Hrvatskoj (medju Dravom i Savom), nego li u južnoj (u Dalmaciji i primorju).

Medju ovake Slovence, koju su od početka naše historije hrvatsku sudbinu dielili, dapače kod mnogih zgoda upravo prednjačili čitavomu hrvatskomu narodu, spadaju današnji stanovnici županije varaždinske, zagrebačke, od prilike do Kupe, i križevačke s polovicom varaždinske krajine, napokon Medjumurje i u Ugarskoj nekoji krajevi duž Drave. Točnije granice kajkavštine napram štokavštini (na zapadu) i čakavštini (na jugu) idu ovako: mislimo si crtu povučenu od Drave kod Pitomače nad Viroviticu uz Belovar i Cirkvenu, kraj Kapele do Lupoglave; odatle idući uz Ivanić Moslavinom do sela Lonje i Jasenovca na Savi, zatim Savom do

Petrinje i Kupom do Karlovca; odatle k sjevero-zapadu preko Draganića, Krašića, Jastrebarskoga, dok okruživ Žumberak prelazi kod Drage u Kranjsku.

II. Broj naroda.

U pomenutih granicah živi danas narod hrvatsko-srbski; ali je teško naznačiti, pa makar samo od prilike bilo, koliko duša ima. Brojevi pojedinih učenih ljudi na toliko se razlikuju, osobito kod onieh zemalja, koje su pod turskim gospodstvom, da rieči jednoga potresaju vjerom drugoga i tako su svi skupa sumnjivi. Istinu toga najbolje će osvietliti sami brojevi, navedeni po Šafaříku (*slovanský národopis*), Czörnigu (*Ethnographie der österr. Monarchie, 1855—1857.*, i *Statistisches Handbüchlein, 1861*), Lejeanu (*Ethnographie de la Turquie d' Europe, 1861*), Hilferdingu (*Bosna, Hercegovina i Staraja Serbija, Petrogr. 1859*), Hahnu (*Reise von Belgrad nach Salonik, 1861*) i drugih kojekakvih što privatnih što službenih izvještajih.

U austrijanskih zemljah stoje brojevi ovako:

	Po Šafaříku	Po Czörnigu Hdb.
U Ugarskoj (Bačka, Banat i ostale županije na jugo-istoku)	532.000	397.954
(Medjumurje i ostale zapadne županije)	145.000	120.092
U Hrvatskoj, Slavoniji i Vojn. Krajini	2,023.000	809.357 865.377
U primorju (Istra, otoci, a za onda još i kotar riečki)	254.000	134.891
U Austriji dolnjoj		6.870
U Moravskoj		1.000
U Kranjskoj	40.000	16.260
U Dalmaciji	391.000	359.310
U Vojsci		57.000
Ukupno .	3,385.000	2,778.111

Nego većina ovieh brojeva može se danas novijimi, po svoj prilici i točnijimi, zamieniti; na ime za Hrvatsku i Slavoniju, u njezinom današnjem obsegu, stavlja prof. Matković 920.000, statistička komisija pače 935.175; mi ćemo odbivši ono što je prieko na tudjince,

poprimiti broj od 900.000. Za Dalmaciju smije se broj hrvatskoga naroda za cielo računati na 400.000. U vojničkoj krajini, bez petrovaradinske regimente, ima po Matkoviću 711.480. U „blagoveštenskom“ saboru od g. 1861. računano je, da ima hrvatsko-srbskoga naroda po Bačkoj, Banatu, Sriemu i dotičnoj vojn. krajini oko 584.777, a kad se od toga odbije županija sriemska, koja je već gori uračunana, ostaje 480.992; ali kada se opet uzme na um, da ima srbskih naseobina i preko granica onoga zemljišta, koje je srbski sabor g. 1861. predlagao za novu srbsku vojvodinu, na ime duž Dunava čak do Budima, to se može osjeći okrugli broj od 500.000. Ovamo još nijesu uračunani oni kajkavski i čakavski Hrvati, što stanuju po jugo-zapadnoj Ugarskoj i u Medjumurju: Šafařík uze, da ih ima do 145.000. Napokon po knjizi „Vojvodstvo kranjsko“ ima u Kranjskoj 56.000 Hrvata, ako se tako zvani „bieli Kranjci“ ovamo pribroje. Po tome stoje novi brojevi ovako:

Hrvata i Srba ima u austrijskih zemljah:

U južno-istočnoj Ugarskoj . .	500.000
U južno-zapadnoj Ugarskoj . .	145.000
U Hrvatskoj i Slavoniji . . .	900.000
U hrv. slav. vojn. krajini (bez petrovarad. reg.)	711.480
U Dalmaciji	400.000
U Primorju	134.891
U Kranjskoj	56.000
U dolnjoj Austriji	6.870
U Moravskoj	1.000
U austrijskoj vojsci	57.000
Skupa .	2,912.241

U tom su broju sadržani po narječju štokavci, čakavci i kajkavci. Vriedno bi bilo, ali jošter nije izračunano, koliko kojih napose ima. Lakše je naznačiti broj kajkavaca, nego li čakavaca. Onieh ima u tri hrvatske županije: 466.648, u dvie pukovine (križevačkoj i gjurgjevačkoj): 148.668, u Medjumurju: 55.413 — skupa 670.729. Ovamo valja pribrojiti još do 50.000 od onieh 145.000, što sjede po zapadnih županijah ugarskih, jer ono drugo su čakavci; za tiem 40.000 bielih Kranjaca. Svih dakle kajkavskih Hrvata ima oko: 760.729. Šafařik uze, da ih ima 801.000,

koje on prozva Hrvatima, ali je tada krivo pribrojio i one Hrvate, koji stanuju po željeznoj, šopronskoj, mošonjskoj i rabskoj županiji te govore čistim narječjem čakavskim.

Broj Hrvata i Srba u dvie slobodne države, Srbiji i Crnoj gori, izračunan je službenim brojenjem; u Srbiji na 1,108.568; u Crnoj gori god. 1863. na 196.238 duša. Po tome ima u obje države zajedno oko 1,300.000.

Jako je teško saznati pravi broj stanovnika u Bosni, Hercegovini i Staroj Srbiji. Šafařik uze, da ima svieh skupa 1,552.000. Napose računaju Bosnu na 900.000, a Hercegovinu na 250.000 duša. Po službenom turskom izvješću za god. 1865. bješe u pet sandžaka bosanskih muških glava pravoslavne vjere 262.114, katoličke vjere: 125.839, muhamedovske vjere: 187.657 — ukupno 575.610. Ako se uzme, da ima ženskih toliko, koliko i muških, to čini svekoliko stanovničtvo 1,151.220 duša. Kada se od ovoga broja i odbije makar 150.000 na tudje narodnosti, na ime na prave Turke Osmanlije, ipak će još ostati preko jednoga milijuna pravih Hrvata i Srba. U jednome dielu Stare Srbije, sandžaku novopazarskom, koji sada pod Bosnu spada, ima po istom izvješću 48.000 muških glava pravoslavne vjere, dakle svega 96.000 duša; a 33.389 muških glava muhamedovske vjere, t. j. 66.778 duša; nego ovieh muhamedovaca Stare Srbije nećemo pribrojiti našemu narodu, jer su to za cielo Šćipetari. Ostaje dakle u sandžaku novopazarskom pravih Srba samo 96.000 ili najviše 100.000. Napokon u Hercegovini, sandžaku mostarskom, naznačuje pomenuto službeno izvješće 77.755 muških glava pravoslavne vjere, t. j. 155.510 duša, a 22.154 muških glava muhamedovske vjere, t. j. 44.308 duša, ukupno 199.818 duša, ili okruglim brojem dvie sto hiljada. Broj katolika nije naznačen, ali će ih biti oko 50.000. Osjekom dakle ima u šest sandžaka Bosne i Stare Srbije i u Hercegovini: jedan milijun i 350.000 našega naroda. Nego pošto je u tom političkom uredjenju veći dio Stare Srbije izostavljen, na ime sva okolica izmedju Peći, Bielopolja, Prištine, Prizrena i Djakovice, to se mora pomenutomu broju turskoga izvješća pribrojiti još kojekakvih 150 do 200 hiljada (Jukić kaže preko 160 hiljada). Najnovija dakle izvješća prilično potvrdjuju onaj broj, koji je već Šafařik naznačio, na ime da ima u Bosni, Hercegovini i Staroj Srbiji u svemu jedan milijun i 550.000 hrvatsko-srbskoga naroda.

Izvan Austrije ima dakle na slovjenskom jugu Hrvata i Srba:

U Srbiji	1,100.000
U Crnoj Gori	200.000
U turskih zemljah (Bosni, Hercegovini i Staroj Srbiji) . .	1,550.000
Skupá .	2,850.000

Kada se taj broj sastavi s brojem našega naroda u Austriji, vidi se, da ima svieh Hrvata i Srba na slovjenskom jugu po prilici: 5,762.241.

Već je napried rečeno, da razlikost vjerska silno zahvata život našega naroda; jer je u nas za sada još kako nigdje skopčana sa zakonom i kultura, koja je drugačija kod katolika a drugačija kod pravoslavnih, i još drugačija, t. j. nikakva, kod muhamedovaca. S toga je važno znati, kako su Hrvati i Srbi medju ova tri zakona danas razmjereni. U doli stavljenom priegledu pribrojeni su grčki katolici rimskim, a maleni broj inovjerskih kršćanskih sljedbenika izostavljen je sa sviem.

U austrijanskih zemljah ima:

Zemlja	Hrvata i Srba	Katolika	Pravoslavnih	Muhamedovaca
Južno-istočna Ugarska	500.000	48.138	451.862	
Južno-zapadna „	145.000	145.000	—	
Hrvatska i Slavonija	900.000	767.477	132.523	
Hrv. slav. krajina .	711.480	402.329	309.151	
Dalmacija	400.000	322.856	77.144	
Primorje (Istra i otoci)	134.891	134.659	232	—
Kranjska	56.000	55.400	600	
Dolnja Austrija . .	6.870	6.870	—	
Moravska	1.000	1.000	—	
Austrijanska vojska .	57.000	34.000	23.000	
Svieh skupa .	2,912.241	1,917.729	994.512	—

U Srbiji i Crnoj Gori sami su pravoslavni. U Bosni, kako je danas razredjena, bilo bi po službenom izvješću turskom: 251.678 katolika, 524.228 pravoslavnih, 375.314 muhamedovaca. U Hercegovini, to će reći u sandžaku mostarskom: 50.000 katolika (u služb. turskom izvješću izostavljeno), 155.510 pravoslavnih, 44.308 muhamedovaca. U Staroj Srbiji, u sandžaku novopazarskom, ima po izvješću turskom: 96.000 pravoslavnih i 66.778 muhame-

dovaca, koji nisu srbske narodnosti; katolici se nespominju. Od ostalih 150—200 hiljada, što stanuju po Arbanaskoj (negdašnjoj pravoj Staroj Srbiji) može se uzeti, po Jukiću, da ima 10—20 hiljada katolika, ono drugo su što pravoslavni što muhamedovci.

Osjekom ima dakle u Bosni, Hercegovini i Staroj Srbiji oko 300 hiljada katolika, 900 hiljada pravoslavnih i preko 400 hiljada muhamedovaca. Po tome bilo bi svieh skupa:

Gdje	Koliko katolika	Koliko pravoslavnih	Koliko muhamedovaca
U austrijanskih zemljah .	1,917.729	994.512	
U Srbiji	—	1,100.000	
U Crnoj Gori	—	200.000	
U Bosni, Hercegovini i Staroj Srbiji	300.000	900.000	400.000
Svieh skupa .	2,217.729	3,194.512	400.000

Hrvati i Srbi stanuju u kompaktnoj massi, čisti, u trojednoj kraljevini, Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji (956·04 □ m.), u kneževini Srbiji (998 □ m.), u Bosni i Hercegovini (1.115 □ m.), i u Crnoj Gori (78 □ m.), dakle na zemljištnom prostoru od 3.147·04 □ milja. U zadruzi s drugiem narodnostima ali u većem broju stanuju u Istri (85 □ m.) uz malen broj Talijana, onda u Staroj Srbiji, t. j. u poćskoj, djakovičkoj, prizrenskoj, prištinskoj i vučitrnskoj, ponešto i u skadarskoj, leškoj i barskoj nahiji sadanje Arbanaske (375 □ m.), gdje živu sa Šćipetari, onda u južno-istočnoj Ugarskoj, imenito u tamošnjoj krajini (190 □ m.), u bač-bodrožkoj i torontalskoj (119 □ m.) županiji, gdje stanuju ispremiešani sa Rumunji, Niemci i Magjari. Može se dakle uzeti: da Hrvati i Srbi zauzimlju u južno-istočnoj Europi prostor od najmanje 3.500 □ m. Nu već onaj prostor, na kojem Hrvati i Srbi stanuju čisti, mnogo je veći od same kraljevine Engleske (2.749 □ m.), a tolik je, kolika je južna i srednja Italija (3.189 □ m.); pa ipak, dok na našem prostoru živi jedva do 4,700.000 duša našega naroda, u Engleskoj stanuje 20,205.000, u južnoj i srednoj Italiji preko 15,000.000 duša; dok u pomenutih zemljah dolazi na 1 □ milju jedva 1.493 našega naroda, na istom prostoru u Engleskoj stanuje preko 5.000 duša, nekmo li n. pr. u Belgiji sa 8.814 i Saskoj sa 8.186 duša na 1 □ milji.

Ovo je spomena vriedno zato, da se vidi, kolik je još prostor ostavljen razvitku našega naroda u njegovoj današnjoj domovini, koliko li će on za cielo napredovati, kad se uklone sve zapreke, koje mu se dan današnji odasvuda na put stavljaju.

Po što smo izrekli, kojega naroda duševnu radinost smatramo zadatkom ovoga djela; po što smo izračunali po prilici i broj toga naroda: ostaje da kažemo, kako naumismo u ovoj knjizi podieliti historiju hrvatsko-srbske knjževnosti.

Samo se kaže, da se naš književni život dieli u tri dobe.

Prvo, t. j. *staro doba*, koje bi se moglo takodjer prozvati crkveno ili svešteno doba, proteže se od početka naše historije do u oči prieporoda znanosti i umjetnosti u Italiji; ili s obzirom na naše okolnosti, do konca četrnaestoga vieka. Tko bi se na političke dogodjaje obazreo, mogao bi reći drugiem riečima: do propasti carstva srbskoga.

Drugo, t. j. *srednje doba*, koje bi se moglo zvati takodjer dalmatinsko-dubrovačko, proteže se od petnaestoga vieka — to je humanizam dalmatinski i početak hrvatskoga pjesničtva u Dalmaciji — do preko polovice osamnaestoga vieka, kada iznemože snaga dubrovačka te si književnost traži nova pristaništa po Hrvatskoj, Slavoniji i Ugarskoj.

Treće, t. j. *novo doba*, ishodi od poroda narodne književnosti kod austrijanskih Srbalja u drugoj polovici osamnaestoga vieka, prikuplja suvremenu kao i predjašnju radnju književnika kajkavskih, iz koje izniče nova ilirska književnost u Zagrebu, svraća pogled na pjesničtvo narodno, i napokon nastavlja novu književnost sve do danas.

Staro doba.

Od sedmoga do konca četrnaestoga vieka.

I.

Narodni život Hrvata i Srba u najstarije doba.

Marljivim istraživanjem novijih historika, medju kojimi pominjemo Šafaříka, Dümlera, Hilferdinga i Račkoga, dobrano je osvietljena tamna prošlost našega naroda od one najstarije dobe, kada je ostavivši svoju negdašnju zatatransku domovinu, sašao ovamo na jug, gdje danas živi. Koliko se kraj veoma oskudnih viesti znati može o vanjskoj historiji onoga vremena, sve je već prilično izneseno na vidjelo. Ali tiem tamniji ostaje nam njegov nutrnji, materijalni i duševni život, po kojemu bismo si mogli kao u slici predstaviti tadanje kulturno stanje hrvatsko-srbskoga naroda. Jer da se o nekolikoj kulturi može govoriti već ono prvo doba, svjedoči nam pohvalno spominjanje mnogih liepih svojstva i običaja, koje kod starih Slovjena strani suvremenici opaziše, te se smiju, barem obćenito uzevši, takodjer na naše djedove protegnuti. Ima dapače još dan današnji mnogo živih običaja, kojimi je toli znamenito karakterisan naš narod, kao sastavina cjelokupnoga slovjenstva, da se već po onome vidi, što je davno i zajedničko, što li potlje razvijena osobina. Tako je vriedno, da se na prvom mjestu spomene zadružni život našega naroda, koji se do ovoga časa podpuno održao, a neima ni malo sumnje, da su ga Hrvati i Srbi sa sjevera sa sobom donieli. To sliedi već iz naročitih svjedočanstva historijskih o onome uredjenju, pod kojim naši djedovi na jug dodjoše. Značenje rieči *župa* bijaše iz najprije ono isto, koje kasnije preuze rieč *zadruga,* to su svi članovi jedne kuće iliti familije; a po što se zadruga raširila u obćinu, priedje i rieč u šire značenje. Prema tomu bješe *župan* najprije samo starješina

župe iliti zadruge i sam car Konstantin tumači na jednome mjestu onu rieč ovom; kasnije raširi se vlast njegova i na više župa ili obćina, kojemu području nadjenuše novo od rieči *župan* izvedeno ime: *županija*. Imamo dakle tri rieči: *župa,* odavle *župan* i odavle *županija*. Župani dobe cara Konstantina nijesu više poglavari samo od župa već od županija. Sama *župa,* kao mjesto otvoreno, protivi se *gradu*, kojih negda Slovjeni nisu ni trebali; kasnije bješe grad obično sjedište župana a središte čitave župe; po zakonu Dušanovu držana je župa da opravlja onaj grad, koji je u njezinoj okolici.

Doba ono, kada se Hrvati i Srbi doseliše na jug, bješe njihov narodni život nadmašio prvi i najniži stupanj razvitka. Već je probudjena u sviesti narodnoj misao nekoga većega zajedinstva: župan stoji na čelu županije, a više župana zajedno pokorava se *velikomu županu*; vlast velikožupanska bješe nasljedna. Kamo sreće, da je ova misao što obćenije čitavim narodom obladala i da su je svagda vjerno držali: za cielo bila bi prošlost hrvatskoga i srbskoga naroda puno sretnija i slavnija. Ali žalibog stari Hrvati i Srbi nisu skoro nigda umjeli onako složki živjeti u zadruzi državnoj, kao što im bijaše obično liepi red i sloga u zadruzi familijarnoj: zadovoljiv se s oviem u male, nenaučiše se poštovati onoga u velike. Dalmatinska Hrvatska bi umah iz prva, kako se čini, podieljena u mnogo županija: car Konstantin pominje ih jedanaest; panonska Hrvatska, imajući svakako takodjer nekoliko županija, stoji već napram njojzi kao posve samostalna zemlja. Još gore se nadje pociepana nova domovina koljena srbskoga: uz pravu Srbiju u užem značenju pominje car Konstantin Bosnu, Zahumlje, Neretljane, Travuniju, Konavlje i Duklju iliti Zetu; gdjekoji od ovieh krajeva imadjaše povrh toga više županija. Na nesreću priznati nam je i to, koliko su nam poznate granice ovieh zemalja, da niti ista priroda nije prijala tješnjemu jedinstvu, nenaznačiv sama od sebe nigdje u tom prostoru prirodnoga središta, koje se u historiji kolebalo medju Desnicom, Dukljom i Rasom.

Pod najprostijim uredjenjem državnim odpočeše naši djedovi nov život ovdje na jugu. Onaj u potanko razvijeni red i običaj kojekakvih dvorskih časti, kojimi se poslije njihovi knezovi okružiše, stvar je tudja, poprimljena što od Niemaca (Franaka), što od Grka: o tom bit će rieč kasnije. Jednako nije istini podobno, da bi već sada čitav narod podieljen bio u plemiće (boljare, vlastelu) i neslobodne seljake na osnovu feudalnom; nego *čeljad* od

župe bijaše slobodna, imajući svoju *djedinu* ili *baštinu*, kojom upravljaše starješina cieloga roda. Tiem se dakako neisključuje imanje pojedinih *sluga* u kući, koje bijahu ponajviše zarobljenici ratni. Obična radnja prosta čovjeka bijaše težanje polja i vinograda, a glavno bogatstvo iliti *dobitak* kuće stoka; i dan današnji znači *težak* posebnu vrst rabotnika, koji se bavi poljskom radnjom, a *blago* uzima se po nekih krajevih kao sinonim za stoku (sr. lat. pecus, peculium, pecunia). Neimajući o svemu tome obilatijih historijskih svjedočanstva, van što se na jednom mjestu za Neretljane izriekom kaže, da dvie njihove županije od mora živu, treća od težanja njiva, a stanujući po barovitih mjestih da se od stoke hrane — ostaje nam ipak jedan živ svjedok, koji i nakon mnogo viekova dosta razgovietno govori, to je narodni j e z i k. Mi ćemo ovdje pozvati toga svjedoka, da nam nešto u kratko priča ob onom, što misli da zna; jer kada se Hrvati i Srbi rastadoše od ostale braće na sjeveru, ponesoše sa sobom, ako ništa drugo, bar jedno dragocjeno blago, u kojem se kao u vjernu ogledalu ogleda svakolika tečevina njihova dojakošnjega života — to su žive r i e č i, koje pouzdano dokazuju, koliko je s t v a r i narod poznavao on čas, kada se rastajao od onieh, s kojimi je u zajednici one rieči tvorio.

Mimoišavši stočarstvo i hranu, koja se odanle dobija, dosta je ako spomenemo, da su slov. jezici osobito bogati oniem riečima, koje spadaju na pojedine prigode životinjske; odavle se izvodi siguran dokaz, da su već od negda oko stoke s većom pomnjom nastojali nego li najbliži jim susjedi od starine, Germani, koji nisu u svemu tako bogati. Može se reći i to, da je stočarstvo kod Slovjena duže vremena ostalo u obćenitom štovanju, nego li kod Germana, kod kojih većma cvatijaše rat i lov. Naša rieč *skot* odgovara litv. *skatikas,* koje znači grošić, i got. *skatts,* odakle današnje njem. schatz; ova izmjena u značenju odgovara njihovu životu. Ali da priedjemo umah na život ratarski, kao bitniju stranu; naš jezik čuva u svojih riečih staro svjedočanstvo, da su Hrvati i Srbi, došavši u novu domovinu, donieli sa sobom podpuno poznavanje svieh glavnih vrsti žita, kao i način obradjivanja. Sravnimo li rieči za pšenicu, ječam, ovas, raž (rž), proso, svuda su jedne te iste: stbg. **пьшеница**, r. пшеница, p. *pszenica,* ls. *pšenica,* č. i sl. *pšenice*; stbg. **ѩчьмꙑ** (osn. **ѩчьмен**), r. ячменъ, p. *jęczmień,* ls. *ječmjeń,* č. *ječmen,* sl. *jačmen*; stbg. **овьсъ**, r. овесъ, p. *owies,* ls. *wows,* č. i sl. *oves*; stbg. **ръжь**, r. рожь, p. *reź,* ls. *rož,* č. i sl. *rež*;

stbg. **проco**, r. просо, p. *proso*, ls. *proso* (neobičajno), č. i sl. *proso.* Obćenito značenje rieči *žito* prelazi kod pojedinih plemena jošter na uže u onu vrst, koje gdje najviše ima; tako se u Banatu dan današnji pod žitom obično razumieva pšenica, po Hrvatskoj proso, u Ruskoj ječam, u Českoj i Poljskoj raž itd. *Zrno* od žita ili bi se žrvnjalo na *žrvnju* (stbg. osnov **жрънъв**, r. жерновъ, p. *żarna*, č. *žernov*) ili mljelo na *mlinu*, odakle izadje *muka* (**мѫка**, мука, mąka), iz koje se *kvasom* miesilo *tiesto*, a iz njega pekao *hljeb* i *kolači*: ovoj je radnji sigurnim dokazom jedinstvo rieči. Povrh toga bješe im od najdavnijih vremena sladka hrana *kaša*, a niesu za cielo prezirali niti *boba*, *graha*, *leće* ili *sočiva*, *repe*, *luka*, *česna* itd. Isto tako bijahu im jednaki svi glavni poslovi oko toga, kao što je: *orati* u *brazde*, *sijati*, *žeti* ili *kositi*, vezati u *snopove*, *mlatiti cjepovima*, i to na *gumnu*, tako da se slama spravlja u *stogove*, dok na njivi ostaje *strnište*. Najvažnije orudje kod težanja njiva nije samo, govoreći obćenito, jedno te isto, na ime *plug*, nego su i njegove bitne sastavine svuda jednake, kano: *gredelj* (grządziel, hřídel), *lemeš* (lemiesz), *crtalo*, *plaz*, *otka* itd.; od ostaloga pak orudja spomena su vriedna: *kosa*, *srp*, *motika*, *lopata*. Plodove dovoziše kućam svojim na *kolih*; uz tu obćenitu rieč (kolesa) imademo *taljige* (pol. telega, č. teleha, stbg. **телѣга**, r. телега, тележка) i *tačke* (r. тачка, p. taczki, č. tačka). Znamenito je i to, da se svuda istim glagolom izriče *zaprezanje* ili *podprezanje* konja (**осєлъ подъ телѣгою подъпрѧженъ** stbg., запрягать r., zaprzągać p., zapřáhnouti č.), kao i *jaram* (ярмо, jarzmo, jarmo) za volove. Napokon zna se od prilike i za gospodarstvo, kakovo bijaše; jedni su usjevi od pradavnih vremena *jari* (jarina, jarzyna, jarica: pšenica, ярица: рожь), drugi na *ozim* (озимь, ozimina), a treći se diel njiva ostavljaše na *ugaru* (uhor, ugor).

Ratarstvo bijaše dakle temelj narodne eksistencije u starih Hrvata i Srba; odatle množina poslovica, kojimi se i danas izriče osobito poštovanje prema takovu životu. Liepo se n. pr. kaže: ralo i motika sviet hrani. Ali svagdašnje potrebe ovoga života donose i to, da se bave svimi onimi poslovi, koji tomu sredstva pružaju. Istina je dakle, da su već stari Hrvati i Srbi umjeli mnogo zanata, kojimi se obične potrebe podmiruju; nu to se ima po svoj prilici tako razumjeti, da su sve one stvari, koje strogo uzevši pojedinim zanatom pripadaju, sami članovi od zadruge u kući pravili, kao što još danas većinu potrebština kućnih sama kuća obavlja.

I tomu ima sila dokaza u jeziku: oni umješe *tesati* (odatle: tesla, теслица, cieślica), dubsti *dlietom* (dłoto, долото), praviti *korita* i *obruče,* nabijati *bačve* i *badnje,* plesti *koševe, kotarice, sita* i *rešeta,* rezati *žlice* (ožice; ложка, lžíce, łyžka, łžica). Medju njimi bijaše na dalje ljudi, koji su svašta iz željeza kovali, n. pr. *podkove* (sveslov. rieč), za tiem *kotlárâ* i *lončárâ* (obćenita je rieč: *grnac*, garniec, hrnec, odakle: hrnčíř, garncarz, гончарь); prastara je napokon umjetnost *prelo* i *tkanje,* i u tome se još pojedine rieči podudaraju, kano: *vreteno*, веретено, wrzeciono, vřeteno i *preslica,* прясдица, przęślica, přeslice; *stan, krosna* (polj. rus. slk. u množini: krosna, -sien; кросны, -сенъ), *čunak* (челнокъ, czołnek, člunek), *brdo* (бердо, bardo). Tkanjem dobiva se *platno* (полотно, płotno), iz kojega bi se šile *košulje* (koszula, košile) i *gaće* (гачи, gatki) itd.; osim platna radilo se u kući *sukno,* odakle *suknja,* suknjica i *suknjenjača*, obično odielo za muško i ženskinje. Rieč pako *kožuh,* koju svi Slovinjani jednako poznaju, svjedoči nam, da su se takodjer krznom odievali. Već car Konstantin pominje *crevlje* (τζερβουλα) kao osobitu vrst proste obuće; po južnoj Dalmaciji, na ime u Dubrovniku, znadu još i danas, što je crevljar; ista rieč živi kod svieh Slovinjana.

Evo u kratko živieh svjedoka, da nisu naši djedovi niti goli niti bosi hodali, već ako i jesu na prosto živjeli, naučiše se ipak sve svoje potrebe vlastitom radnjom podmirivati. S ovakim životom skopčano je stalno prebivanje, koje obćenito označujemo riečima *stan, dom* i *dvor.* Već izdavna opaziše strani historici taj slovjenski običaj, da rado živu raspršani, gradeći dvor i dom sred baštine, t. j. sred polja i njiva; oko dvora bijaše nasadjeno mnogo drveća, osobito *voća*, zatim po koja *lipa* itd.; netreba valjda ni spominjati, da se je taj način stanovanja kod Hrvata i Srba sve do danas malo ne sa sviem sačuvao. Gradnja kuće neće se biti mnogo razlikovala od onoga, kako je još i sada: čitavi viekovi neuzmogoše ni šta dograditi ni šta razgraditi. Rieč *kuća* znači u starom jeziku jošte šator, po zapadu obćenije je poznata njemačka *hiža* (čini se, da je i *izba* stbg. истъба, uzajmljena od Niemaca); ali se odatle neima izvoditi, kao da nebi Slovjeni umjeli i bez Niemaca kuća graditi, ta svi dielovi kuće nose čista slov. imena, kano: *prag* (prog, порогъ), *stiena* (sciana), *okno, vrata* (wrota, ворота), *dvari* (u nas zastaralo, ali živi kod susjeda), *sljeme* itd. Pače i za najprimitivnije pokućstvo znamo: to bijaše *polica* i *stol.*

Osobitu važnost imadjaše, kako se čini, još i *peć* sa prostranim *zapećkom* (запечекъ, zapiecek). Nu kraj svih tih svjedočanstva nemože se ipak zanijekati, da su naši stari slabo marili za život u kući, u koju su se tek od nevolje sklanjali; još i danas su kuće po selih neznatnije od ostalih gospodarskih zgrada, a narodno je mišljenje izraženo ovom poslovicom: kuće koliko te može pokriti, a baštine koliko ti oko vidi. Znatno je i to, kako se nepravi velika razlika medju stanom za čovjeka i za životinju: eno *pojata* znači jedno i drugo, eno *hliev* jedno i drugo (sr. u cara Konstantina χλεβενα, stbg. хлѣвьна, današnji Livno), pače i *kotac* u poslovici: ‚pleti kotac kao ti i otac' znači obćenito: stan, kuća. Po tom nije se čuditi, što je Slovinjaninu milije bilo ljeto nego li zima, koja ga je pod krov tjerala; zato odabra ljeto, ne pako zimu, kao što sjeverni Evropejci, da broji ono, što danas zovemo godine.

Jednoglasno se priznaje, da su Slovjeni i suviše pitomi bili, ljubeći mirno živovanje i prijateljujući sa svojimi susjedi dotle, dok nijesu u njih dirali: njihovo ratovanje smjeraše većma na obranu svoga, nego li da navaljuju na tudju imovinu. Eno takovi bjehu i stari Hrvati i Srbi: tek što izvojevaše novu domovinu, već se ništa nečuje o tom, da bi druge napastovali; oni isti, što su pred malo vremena toli strašni bili Avarom, do malo su posvema mirni i tihi. S toga i neznadijaše narod nikakova posebnog uredjenja ratnoga, već kad bi ustrebalo, digoše se listom na noge junačke, pokoravajući se istiem poglavarom u ratu, koje su u miru kao glave svoje poštovali. Još i danas spaja rieč *vojska* dvojako značenje: znači družinu ili čeljad u kući i odabranu momčad u ratu; pače i žena reći će mužu svojemu: *vojno.* Obično oružje bijaše *koplje* (копье, kopia, kopí) i *sulica* (sudlice), zatiem *striela* (strzala, střela), odakle strieljati (strzelać, střileti) u obćenijem značenju; *mač* (miecz, meč) i *štit,* po kojem prozvaše mnoga mjesta, kao: štitarina, ščitarjevo itd., što je izvedeno od *štitar*, a to je onaj, koji štitove pravi.

Još bi se mnogo te mnogo dalo govoriti o materijalnom životu starih Hrvata i Srba one prve dobe, ali kako to nije jedini zadatak ove knjige, htjeli bismo da čujemo štogod i o njihovu moralnom i intelektualnom stanju. Naši djedovi naseliše se ovuda na jugu kao p o g a n i; ma i u brzo prigrlili nauk i vjeru Hristovu, opet se za dugo sačuvaše mnogi običaji poganski, kojim je još i sada traga što u narodnom pričanju što drugačije u životu.

Ima historijskih svjedočanstva za to, da su Slovjeni jednoga, najvišega boga vjerovali; sama rieč *bog* znači izvorno: opulentus i venerabilis, pa kao što se danas mjesto djavola upotrebljuje rieč *nečastivi*, onako je značenje: častivi (venerabilis) postalo obćenitim imenom za ono, što je lat. deus. Važno je, što se sa slov. rieči *b g* podpuno i u značenju podudara staropersijski *baga*. Kako se je taj najviši bog posebice zvao kod starih Hrvata i Srba, to ga mi sada neznamo. Putem komparativne mitologije dokazano je, da staroindijskomu *varuna*, grčkomu οὐρανός, odgovara slov. *svarog*, za kojega se u starih ruskih ljetopisih veli, da je on prvi vladao svietom, a za njim da je došao *sin* mu *sunce*; ali tomu imenu nenadje se doslije u nas nigdje ni najmanjega traga. Iz naših narodnih priča i pjesama može se samo toliko razabrati, da su doista i stari Hrvati i Srbi štovali neko božanstvo, koje je *munjom* i *gromovima* vladalo, jer se ovo dvoje vrlo često pominje kao *živo*. (Sr. Vuk nar. pjes. I. 230, 231.) Neima sumnje, da se je takodjer suncu, mjesecu, vjetrovom itd. božansko štovanje iskazivalo, ali se pobliže nezna kako; u nar. pjesmah pominje se: ženidba sunca i mjeseca, zna se za sunčevu sestru i majku, govori se nešto o *živom ognju* itd. Takov gromovnik bješe kod Rusa bog *Perun*, a neki misle, da se je toj rieči u nas jediti trag sačuvao u *perunika*, koju inače zovu *bogiša*; ako je ono prvo od rieči *perun*, a ovo drugo od *bog*, to je svakako znamenito i kao nešto više nego li prosti slučaj. U čitavoj prirodi vlada neki dualizam od dobra i zla; a kako personifikacija prirodnih sila, što je izvor svake mitologije, podnosi uz jednoga najvišega boga množinu drugih, i viših i nižih, to bijahu takodjer starim Hrvatom i Srbom jedni bogovi dobri, a drugi zli; u narodnih se pjesmah jošte govori o bogu *starom krvniku*, a u poslovicah se kaže: teško ili skupo itd. *do zla boga*. Takov zli bog bješe u kraće prozvan *biesom*, te je mogao čovjeku kojekako nahuditi, n. pr. uljeći u nj, odakle se kaže: ‚Bijes ušo u njega‘ ili ‚pobiesnio kao da je nagazio na sugreb‘; pripovieda se, tko nagazi na sugreb a nepljune nanj, mogu izići po njemu šklopci, to su neke vrsti ospice ili *boginje*, što se čini da takodjer stoji u svezi sa zlim bogom, kao i bolest *bič božji* itd. Od pojedinih bogova sačuvaše nam se tek imena, koja do sada nijesu pobliže ispitana, kano: *Lada*, *Leljo*, *Davor*; u starih se pjesmah spominje nekakav stih: „Hoja, Lero, Dolerije“, što bi imala biti božanska bića. Bolje su nam poznate *Vile*, a nešto uspomene osta i

o *divovih* (gigantih): u nar. pjesmi (Vuk, II., br. 8.), pominje se divska planina i u pećini joj „sedamdeset divah“. Oviem su mnogo nalik *zmajevi,* kojih se narodno pričanje živo sjeća, te ih u veoma tiesnu svezu stavlja s ljudima, imenito pako sa ženami. Još ima mnogo inieh nižega reda božanskih stvorova, kao što su *sudjenice* i *rodjenice* iliti *usud* i *sreća*: blaga i dobra prikazivaše se čovjeku kao preliepa djevojka, koja zlatnu žicu prede, a ona druga kao matora djevojčura. Čovjek stajaše sasvim u vlasti bogova, koji mu se u raznih likovih ukazivahu, čas na njegovu sreću čas na nesreću; moć njihova ide tako daleko te mogu i priliku čovječju preobraziti budi za života budi poslije smrti: odatle bivaju *vukodlaci, vjedogonje, more* i *vještice*. Čovječja *duša,* ostavivši tielo, misli se da iz njega izleti, tumara kojekuda po svietu i trpi razne muke, dok se sa svim očisti: još i danas kaže narodna rieč: „klati se kao kriva duša“. I *tielo* mogaše se koji put iz groba povratiti, kao što se još pjeva u narodnoj pjesmi, gdje pita sestra brata: „što si tako brate potavnjeo, baš kan da si pod zemljicom bio?“, a to bješe zbilja brat, koji se iz groba podigao i došao njoj u pohode. Po svoj prilici toga radi donosili bi mrtvim na grob časti, kao što se pominje običaj o *družičalu.*

Naši djedovi bijahu već kao pogani veoma pobožni; oni iskazivahu svojim bogovom veliko štovanje. S obredi nabožnimi bjehu skopčane narodne svetkovine i igre; po onome mnoštvu raznolikih narodnih običaja, koji se do današnjega dana održaše, ponajviše prigodom radnja poljskih u proljeće, ljeto i jeseni, lako je pogoditi i njihov karakter: nijedna slava neprodje jamačno bez pjevanja i igranja, bez cvieća i vienaca. Naš narodni instrumenat *gusle*, nije tek od nekoliko viekova već od najdavnije starine, jer je to obća slovjenska rieč. Ima razloga vjerovati, da je već kod starih Hrvata i Srba cvao mitologijski epos; nekim čestima takovih pjesama osta traga u narodnom pričanju i narodnih pjesmah. Sve prigodne pjesme, što se danas samo od običaja pjevaju, kano: svatovske, kraljičke, dodolske, koledske, na prelu i na igri, bijahu negda bez sumnje pune duboka religioznog značenja, koje se danas kojekako s kršćanskimi idejami pomiešalo, kao što je *gromovnik* Ilija, *ognjana* Marija itd. Što se m j e s t a tiče, gdje su se bogovom klanjali, čini se, da su najvoljeli gajeve i brežuljke, uzvisita mjesta i izvore; sr. na pr. *vilino gumno* na vrh brda kod Budve, *vrzino kolo* na vrh Velebita itd. Staroj rieči za žrtvenik čuva se

uspomena u mjestnih imenih, kao što su: Trebinja i Trebinje, Trebovec, Trebež, Trebarjevo itd. Službu božju obavljaše po svoj prilici starješina od kuće *(djed, knez)*; koje su najglavnije svetkovine bile, to se više nezna, ali se zna ili bar punim pravom sluti, da su religiozno-narodne svetkovine stajale u uzkoj svezi sa životom prirode. Tomu su jasnim dokazom takodjer vrlo nježna imena, kojimi naši djedovi ozvaše mjesece, odakle se vidi njihov tanki smisao za sve pojave života prirodnoga, što nemože ni da bude drugačije kod ratarskoga naroda, kao što su bili stari Slovjeni.

Moralno stanje naših djedova bješe osnovano na čvrstoj podlozi familijarnoga života, koji se je kod svieh Slovjena u veliko razvio još odprije njihova razdruženja. Dokazano je, da jezici slovjenski, osobito pako naše narječje, nadkriljuje tankim razlikovanjem pojedinih stupnjeva sveze rodbinske množinu drugih naroda, imenito susjede Germane. Gdje je tako svakomu članu posebnim imenom postojano mjesto naznačeno, ondje se može za cielo reći, da je i kuća u moralnome pogledu dobro uredjena bila. Svetost familije održa se u narodnom mišljenju i do dana današnjega, kao što dokazuje stotina primjera iz života. Teško je i to pomisliti, eda bi stari Hrvati i Srbi onom voljom prigrlili vjeru hristovu, kojom je zbilja prigrliše, da nije već njihov dojakošnji život, na ime njegova moralna strana, novoj vjeri sklona bila. Kada se jednom poredi mnoštvo narodnih običaja, kojih je značenje važno za ocjenu moralnosti, neće biti preteško, odvojiti obće kršćansko od posebnoga narodnoga: tada će se izreći, koje su krjeposti ili nekrjeposti stare slovjenske, koje li ih nauči kršćanstvo. Ovamo spadaju pitanja, kao što su: odnošaj žene prema mužu, djece prema roditeljima, braće medju sobom, štovanje mladjih napram starijim, prijateljstvo i pobratimstvo; ovamo pojam naših starih o zakonu, pravdi i sudu, o roti ili zakletvi i osveti, ovamo napokon njihovo hvaljeno gostoljublje. Doći će vrieme, te ćemo više i na šire pripoviedati o svih tih svojstvih u starih Hrvata i Srba, nego li je ono, što pisa Prokopij i Mauricij, što Lav mudri i Konstantin bagrenorodjeni, premda nam je milo slušati, kako i oni neke važne stvari izriekom potvrdjuju. Tako se čita u Prokopija, da Slovjeni nijesu zlobni niti lukavi, već iskreni i prosta života, koji je vičan podnositi velike nevolje i nepogode; tomu dodaje Mauricij, kako su dobrostivi naprama stranim, kako ih nitko neće niti nesmije povriediti svetinju gostoprimstva, i kako su im žene u kući pune

stidljivosti, pune vjernosti napram muževom. Ista historijska svjedočanstva potvrdjuju i ono, što napried rekosmo o njihovu raspršanom stanovanju, o medjusobnoj neslozi i nepodložnosti („nitko neće da se drugomu pokori“ rieč je Mauricijeva).

Za intelektualno stanje naroda neima ljepšega mjerila, nego što je pismo, onaj izum duha ljudskoga, kojim mu podje za rukom obustaviti vječito kretanje „krilatih“ misli i rieči, te svladati zapreke prostora i vremena. Već se tomu hoće mnogo duševne snage, dok se misli, kako ih čitavimi izrjekami izričemo, uhvate u neke simboličke likove (figurativno pismo), kamo li istom, dok se toli članovita rieč čovječja razglobi u pojedine glasove te svakomu od njih svoj znak nadjene. To je stvar toli teška, da se kod svih indoevropejskih naroda drži da je jedan početak pisma i da su ga jedni od drugih u razno doba preuzimali te prema organizmu svojega jezika udešavali. Evropski narodi osnovaše svoje pismo na starom alfabetu grčkom, koji je već u rano doba prešao ne samo k sjevernim stanovnikom balkanskoga poluotoka i k narodom italskim, nego je trgovinom i obćenjem prenesen čak na evropski sjever medju Slovjene i Germane. Odatle bo postaše, kako se misli, germanske *rune*, a slovjenske *crte* i *reze*. Domaće svjedočanstvo crnorizca Hrabra pripovieda za južne Slovjene, da „črtami i rězami č'těhą i gataahą, pogani sąšte“. Premda se ovaj dokaz ponajprije samo bugarskih Slovjena tiče, neima ipak nikakva razloga, zašto nebi i onda istinit ostao, ako ga protegnemo takodjer na stare Hrvate i Srbe. Po tom imadjahu dakle naši djedovi već kao pogani neku vrst znakova, samo što to nebijaše javna svojina čitavoga naroda, već otajstveno preimućtvo maline odabranieh ljudi, koje je narod upravo zato, što su se u taj posao razumjeli, držao za *vješce*, *vrače* i *gatare*, a oni su bez sumnje i radili tako, kao da su tomu podpuno vješti. Obadvie rieči *črta* (od kor. *črt* sr. s kor. *krt* u značenju: caedere, scindere, incidere) i *rěza* (od kor. *rěz*: saecare) prilično su razgovietne, te stoje u tiesnoj svezi s načinom, kako su se ovi tajni znaci pravili: urezivahu ih ponajviše u drvo *(daske)*, a valja da i u kamen, mjed itd. Teže je znati, kakovi bijahu ti znaci, koliko li nalični oniem, koje danas pismenima zovemo; crnorizac Hrabar kaže samo to, da Slovjeni „prěžde ne iměhą k'njig'“ (pisménâ), to će dakle reći, da nijesu svojih crta i reza onako upotrebljavali, kao što se upotrebljuju obična pismena (k'nigy), ali nekaže ništa, eda ih nebi

niti mogli onako upotrebiti. O tom se pako upravo radi; htjeli bismo doznati, kojoj vrsti germanskih runa da su naličile slovjenske črte, da li starim runam, koje su Germani samo kod vračanja i ždriebanja upotrebljavali, ili kasnijim normanskim i anglosaskim, koje se već mogu smatrati kao prava pismena. Po svoj prilici bijahu crte samo oniem prvim runam nalične, jer se kaže, kod istoga crnorizca Hrabra, da su Slovjeni nakon pokrštenja neko vrieme, t. j. u doba prije Ćirila, slovjensku rieč pisali pismeni grčkimi i latinskimi, a neima razloga, zašto se nebi bili sada onieh svojih crta i reza prihvatili, kada bi za pisanje prilične bile. Što se napose starih Hrvata tiče, ima još znamenito, ali veoma nejasno, svjedočanstvo u cara Konstantina, gdje pripovieda, kako su ugovorili s rimskim papom te podavši mu pismeno obvezanje zakleli se svetiem Petrom, da neće oružjem na tudje zemlje navaljivati. Na nesreću nije car Konstantin slutio, da će se nakon hiljadu godina slovjenski sviet brinuti za ove njegove rieči, te bi bio jasnije izrekao, kakova bjehu ona pismena obećanja i kojim jezikom kojim li pismom pisana: ovako se nemože iz cieloga svjedočanstva upravo ništa izvoditi.

Danas neima više nikakve sumnje, da su slovjenska narječja za doba narodnjega rastanka, u V. — VII. vieku, u glavnome onako stajala, kao danas, da su dakle naši djedovi, putujući ovamo na jug, odieljeni bili od ostalih Slovjena kao posebno pleme. Razlikost nestoji u imenu; zna se bo, da je i kasnije bivalo na sjeveru Hrvata i Srba, koji nijesu s našimi imali ništa zajedničkoga do imena, nego je razlika u narječju, za koje kažemo, da je već na izmaku predhistorijske dobe u glavnome onako razvijeno bilo, kako je danas. To glavno nijesu pojedini oblici ili rieči, kojih ima i neima, koje dolaze i prolaze, nego su neki postojani zakoni, koji obladaše čitavim jezikom tako, da im se pokorava svaka rieč i svaki njezin oblik, gdje god samo prilike ima, da se zakon vrši. Čim se ovi glavni znaci narječja podpunije saberu, tiem je razgovjetnija narav onoga jezika, tiem je lakše naći mu mjesto, koje ga ide medju srodnimi jezici. Uza sav napredak u znanosti nedodje se jošter do jednoglasnih rezultata, kako li bi trebalo razrediti narječja slovjenska po njihovoj medjusobnoj srodnosti; još bo nijesu pojedince dovoljno ispitana niti po svojem današnjem niti po svojem prošlom životu. Na slovjenskom jugu žive uz Hrvate i Srbe jošter dva plemena: slovensko na zapadu i bugarsko na istoku. Neki dakle

uzimaju, da su Slovêni sedmoga vieka, prije dolazka Hrvata i Srba, činili jedan veliki narod, koji se je pružio na zapad do Triglava (koruški Sloveni), na sjever do Dunava (panonski Sloveni), na jug i istok do Balkana i Crnoga mora (bugarski Sloveni); ova narodna sveza da se je raskinula najprije dolazkom Hrvata i Srba, a za tiem provalom Magjara u ravnine panonske. Po tome mnienju bili bi današnji Slovenci jedna i to zapadna, a Bugari druga, na ime istočna hrpa onoga negdašnjega naroda slovenskoga. Drugi pako misle, da Sloveni koruški i bugarski nijesu niti negda baš tako na blizu u srodstvu bili, nego pozivajući se na jedan jediti dragocjeni ostatak stare (koruške) slovenštine te ga poredjujući sa pravom starobugarskom slovenštinom, dokazuju da je već onamo od X. vieka i prije, narječje slovensko u koječemu bliže i srodnije s jezikom hrvatsko-srbskim nego li s bugarsko-slovenskim. Za ovo posljednje mnienje čini se, da ima više dokaza nego li za ono predjašnje, zato ga i mi ovdje prigrljujemo, te velimo da se Srbi i Hrvati sa Slovencima punim pravom smatraju kao južni Slovjeni najsrodniji medju sobom već od starine. Njihov jezik sedmoga vieka bješe puno naličan narječju starobugarskomu, odlikujući se u svemu istiem bogatstvom i leksikalnim i gramatičnim; samo u glasovnih zakonih imadjaše svojih osobina. Na priliku rinezmu ostajaše već onda sasma malo traga; čak slovensko narječje, koje se inače upravo u tom najznatnije razlikuje od hrvatskoga i srbskoga, izgovaraše starobugarske nazale ѫ i ѧ redovito samo kao *ô* i *ê*, puno redje kao *on* i *en*; poluglas bješe samo jedan te se je muklo izgovarao, a mjestimice već i sada prelazio u *a* i *e*; starobugarski dvoglas ѣ izgovarahu već tada kao *i* i kao *e*, u Slovenaca i Srba vladaše izgovor na *e*, u Hrvata na *i*, kao kod Malorusa; još se je ponešto čuo mukli *ŭ* ili *y*, ali ga već i sa prostim *i* miešahu; uza samoglas *r* življaše takodjer samoglas *l*, ali na kraju rieči nije *l* još prelazio u *u/o*; mjesto starobug. *št*, ako je po izvoru od *tj* postalo, izgovarahu djedovi kao i unuci *ć*, u Slovenaca obavljaše kao u Rusa istu službu *č*; tako i starobug. *žd* kad je postalo od *dj*, zamjenjivahu Hrvati i Srbi današnjim u jedno izgovorenim *dj (gj)*, ili s još tanjim izgorom, čistiem *j*, što se danas čuje kod jednoga diela Hrvata i Slovenaca; suglas *h* bješe oštro izgovaran, ne kao danas gdje se niti nečuje, itd.

Kada se pokupe sva ova obilježja jezika jugoslovjenskoga od najstarije dobe, te se potraže njihovi srodnici u slovjenskom svietu,

naći ćemo u obće, da ima taj jezik svojstva, koja ga nekako u sredinu stavljaju u onaj čvor karpatskih gora, gdje se sastaju i rastaju velika narječja slovjenska: poljsko, malorusko i veliko-rusko; zna se pako, da je upravo ondje negdje i bila predjašnja domovina južnieh Slovjena, imenito Hrvata i Srba.

II.

Pokrštenje i prve sukobice s grčko-rimskim svietom.

Zemlje, u kojih se staniše Hrvati i Srbi, spadahu ono doba pod vlast careva bizantinskih i pod crkvenu upravu rimsku. Ove dvie vlasti, jedna svjetska druga crkvena, pobrinuše se iz rana, da nadošlice obvežu na dvojako priznavanje i pokoravanje, na ime: oblasti državne cara bizantinskoga i oblasti crkvene pape rimskoga. Jednoj i drugoj želji odazvaše se Hrvati i Srbi: oni priznaše nad sobom pomenutu oblast svjetsku, i prigrliše dragovoljno vjeru krstovu, koja bi im donesena sa zapada, od navjestitelja rimskih. Radi nemoći bizantinskoga dvora neimadjaše ono prvo priznanje skoro nikakovih posljedica po narodni život naših predaka: slabi carevi nemogoše im niti na put stajati niti ih braniti, ako bi ustrebalo, kao što se skorim dokaza, kada su nastale krvave borbe medju narodom hrvatskim i gospodstvom njemačkim (franačkim). Ali je tim čudnije, što se i onaj drugi, inače preznameniti dogodjaj u životu naroda, toli mirno i tiho obavio, da skoro ništa o njemu nedoznajemo. Svakako se čini, da novi nauk za sada još nije duboko koriena uhvatio.

Osim ova dva dogodjaja, koji se u historiji izriekom pominju, nestaje nam za prvih sto i više godina iza doseljenja Hrvata i Srba, svieh ma kakovieh viesti o njihovu životu: poslije velikih napora kao da ih bješe obrvao teški sanak odmora. Istom koncem osmoga vieka dogodiše se znamenite promjene. Silna država franačka, srušivši kraljestvo longobardsko u Italiji (774) i pomoćju Slovjena gospodstvo avarsko u Panoniji (796), prikuči se sa dvie strane zemlji hrvatskoj, sa zapada i sjevera. Teška posljedica toga približenja bješe, da su skorim obadvie Hrvatske, panonska i dalmatinska, spale pod vlast njemačku (oko god. 800). Ovako je po prvi put nemila sudbina razdvojila jednokrvnu braću: Hrvati pod-

padoše pod vlast njemačku, Srbi ostaše i na dalje pod slabim gospodstvom grčkim. Doba gospodstva njemačkoga nad narodom hrvatskim, koje trajaše u svemu preko trideset godina, 800—830, te porodi divna junačtva Ljudevita posavskoga, ali i kletu neslogu domaću, medju velikim županom dalmatinskim i posavskim, — doba ovo s više je uzroka znatno po narodni život starih Hrvata.

Neima sumnje, da je u to doba, nastajavanjem rimskih i franačkih sveštenika, iznova usadjeno kršćanstvo medju hrvatski narod. Car Konstantin pripovieda čak, kao da bi Hrvati, oslobodivši se nakon sedmogodišnjega ratovanja od jarma njemačkoga, sami izaslali bili poslanike u Rim na papu, da im dade duhovnih pastira, koji će ih iz nova pokrstiti i u vjeri poučiti. Bilo to, nebilo istina, svakojako se može uzeti, da je početkom devetoga vieka većina hrvatske Dalmacije čvrsto prionula za kršćansku vjeru. Ovamo spada i pričanje o pobožnu čovjeku, imenom Martinu, koji da je od nekuda iz franačke zemlje došao k Hrvatom, te bolan i hrom, dao se obnositi po narodu, nagovarajući ga, da drži zavjet, koji bješe negda zavjetovao papi rimskomu, da će sa svimi susjedi na miru živjeti. Kaže se, da ga je narod štovao kao velika čudotvorca. Isto što za dalmatinsku, valja reći i za panonsku Hrvatsku, koja je, osobito dok bješe pod franačkim gospodstvom, ne samo graničila već i u vrlo tiesnoj svezi stajala s panonskimi Slovjeni, o kojih su pokrštenju upravo to doba puno nastojali njemački sveštenici; nije dakle prilike vjerovati, da nebi bili i ov kraj Drave zalazili, pače ima za to i historijskih svjedočanstva.

Svatko zna, da širenje zapadnoga kršćanstva u srednjem vieku znači podjedno širenje latinskoga jezika i latinske nauke. Kršćanstvom dakle primljenim iz Rima ili od Franaka, bjehu Hrvati vezani na stanovit pravac života duševnoga. Historijska svjedočanstva pripoviedaju, da se je već u doba franačkoga gospodstva pa i kasnije sve jednako na to pazilo, kako bi se medju Hrvate raširilo znanje jezika latinskoga; u povećih mjestih, stolicah biskupskih, i kod manastira bjehu ustrojene latinske škole; a na crkvenom zboru spljetskom, držanom godine 924. u prisutnosti kralja Tomislava i mnogih hrvatskih i srbskih velikaša, izrečen bi zaključak crkve dalmatinske (capitulum XIV.), da su pomenuti velikaši držani baštinike svoje (sinove), kao i robove (servos) davati u nauk (dakako latinski). Razumije se, da je poglavita svrha nauka bila ta, da se uzgoje sveštenici; kod robova bješe s tiem skopčana

sloboda, kao što nam dokazuje primjer, naveden u listini spljetskoj od god. 1080., gdje Petar „Cerni qui et Gumay“ pripovieda, kako je jošte malena dječaka, po imenu Zlobu, kupio od njegova roditelja te ga dao da nauk izuči; za tiem mu pokloni slobodu i dok bi postao sveštenikom preda ga u službu crkvi, koja se ondje pominje, izrekav volju svoju, da i kao sveštenik ondje ostane.

Ugledu crkvenomu bijahu pri toj težnji veoma na ruku dalmatinski gradovi, u kojih je sada još skrozimice vladao elemenat rimski te se ponosito gradio jedinim zastupnikom kršćansko-latinske obrazovanosti. Zato se u spomenicih dalmatinsko-hrvatske prošlosti svakom prilikom razlika pravi medju oniem, što je rimsko ili latinsko, i oniem, što je hrvatsko ili slovjensko. Evo samo nekoliko primjera: U pismu pape Lava VI. na biskupe dalmatinske od god. 928. stavlja se gradu Spljetu (civitas Spalatensis) nasuprotiv zemlja hrvatska (terra Croatorum), te se veli, da je volja rimskoga pape, da nadbiskup spljetski zadrži vlast svoju i nad hrvatskom zemljom, jer mu inače nebi područje šire bilo, nego li medju gradskimi zidinami (infra muros civitatis). U listini jedanaestoga vieka (god. 1080) pripovieda se, kako se je na svetkovinu posvećenja neke nove crkve skupilo bilo mnoštvo Spljećana i hrvatskih ljudi (Spalatorum Chroatorumque virorum); a na drugom mjestu (od god. 1180) u istoj listini ima spomena o tužbah, koje su protiv manastira sv. Petra „de gumai“ radi nekih zemalja podigli bili nekoji Slovjeni i nekoji Latini (quidam Sclavi et quidam latini). S tiem je u savezu, što se u starih listinah mnogo puti pominje dvojako ime kojega mjesta, jedno hrvatsko drugo latinsko, ili se opet koja slovjenska rieč tumači latinskom, kano: u listini Krešimirovoj od god. 1071. tumačeno je latinsko ime *murula* slovjenskim *stenizza* (stênica, a castro latine murula vocitato, sclauonice stenizza); tako je *calametum* protumačeno sa *tarstenich* (trstenik) 1145., *petra* sa *brus* 1145., *iedro* sa „in velis modum“ 1145., *colnich* sa „via curri“ (kolnik) 1194., *zauod* (zavod) sa „circuitus“ 1194.; u listini Krešimirovoj od god. 1069. pominje se otok, koji po svoj prilici neimadjaše drugačijega imena van slovjensko *ueru* (vrv?), pa zato se izriekom kaže, da je onaj naziv „prosti slovjenski“ (adiacet insula, que in uulgari sclauonico *ueru* nuncupatur) itd.

Ovaj narodni dualizam u Dalmaciji, premda se je već od početka osjećao, nedovede ipak sada još obadvie narodnosti do ne-

prijateljskoga sukoba. Jer dokle narodnost slovjenska nedobi one duševne podpore, koju joj za tiem donesoše plodovi apostola, Ćirila i Metoda, smatraše se sve kršćansko podjedno kao rimsko, odvraćajući se s ponositim preziranjem od barbarskoga slovjenstva; dotle se i dalmatinski Hrvati mirno pokoravahu duševnoj supremaciji kulture rimske. Ali kada doznaše za slovjensku rieč božju i za slovjensko pismo, probudi se i njihova religiozno-narodna sviest, i oni se oslobodiše te se zapodjede borba, koja je viekove i viekove trajala, dapače nije se ni do dana današnjega utišala, van što se njezin oblik izmienio. S ovoga gledišta, koje je za cielo sa sviem pravo i istinito, nesmije se pitanje o slovjenskoj liturgiji u Dalmaciji smatrati pukim prieporom religiozne naravi, već nam ga je puno obćenije uzeti, kao pitanje narodnosti i narodne prosvjete. Da bismo lakše razumjeli početak te borbe, o kojem ćemo niže pripoviedati, treba da vidimo, kakov bješe pravac, kojim je pošao hrvatski narod prije nego li njime potrese onaj preznameniti dogodjaj u slovjenskom svietu.

Izmedju preslabih tragova duševnoga života ove dobe sačuva se kao najstariji književni spomenik hrvatske prošlosti: listina velikoga župana Trpimira. Ona je bar po sadržaju svojina duha hrvatskoga, makar da je u tudje ruho odjenuta te pisana jezikom latinskim; pisa je pako čovjek, latinskomu jeziku posve nevješt, što je vriedno spomenuti ondje, gdje se želi uhvatiti slika kulture onoga vremena. Nego i ovako ima u njezinu slogu dosta traga slovjenskomu načinu pripoviedanja; osobito je spomena vriedna dramatska živahnost, kojom se kao u razgovoru izmjenjuju rieči onieh, koji u listini govore, što puno nalići na individualizaciju, koja je već odavna opažena u slovjenskih listinah i zakonicih. Po sadržini pako taj je spomenik jasnim dokazom velike duhovne vlasti, koju spljetska nadbiskupija izvršivaše nad hrvatskim narodom, kao i bezuvjetne odanosti hrvatskih župana prema njojzi: Veliki župan ili knez (dux) dogovorno sa svimi svojimi župani sagradi manastir sa crkvom i namjesti u nj zbor braće (benediktovaca). Kad je već djelo dovršeno bilo, htjede bogoljubni knez još da nadari crkvu potrebitim srebrnim posudjem, ali mu nesta srebra. U toj neprilici obrati se na nadbiskupa spljetskoga Petra, i taj „mili kum“ uzajmi mu jedanaest libara srebra, uz ove uvjete: da knez ispravom potvrdi spljetskoj crkvi sve što joj je nadbiskup ili svojim novcem kupio ili na dar dobio, gibivo i negibivo ima-

nje, što je u Lazanih (ili Lažanih; *laz, lazi* znači: terra primum culta, ager novalis) i u Tugarih (još i sada selo u okružju spljetskom) sa robovi (kmetovi, servi) i robinjami (kmeticami, ancillae), po imenu Stepuš (Stepus), Zagolj (Sagoleo), Horvatin (?, Chortino); za tiem da istoj crkvi spljetskoj, koja je prvostolna čak do Dunavske obale i skoro po čitavome kraljestvu hrvatskom potvrdi sva imanja, koja spadaju na sv. Gjurgja u Putalju, podjedno s kmetovi i kmeticami, kako bješe ovu crkvu nanadario kod njezina posvećenja veliki župan (dux) Mislav. Trpimir posavjetovav se sa svojimi župani ne samo da je ispunio oba ova uvjeta nadbiskupa Petra, već pokloni povrh toga kao svoj prilog crkvi spljetskoj komad kraljevskoga zemljišta (de regali territorio), i odredi, da se od njegova imanja, koje se zove Klis (Clusan), daje istoj crkvi desetina od svega priroda, kao što to bješe počeo davati njegov predhodnik Mislav.

Pod ovu listinu podpisano je osim imena Trpimirova još četrnaest svjedoka: prva se petorica imenuju župani i svjedoci, jedan *camerarius* i svjedok, ostali na prosto kao svjedoci, a dva su posljednja svjedoka *capellani*. Listinu pisa po zapoviesti kneževoj „presbyter capellanus“ Martin. Imena podpisanih svjedoka, premda su nekoja posve tamna, ukazuju se ipak već na prvi pogled kao narodna slovjenska, i to: *Comicinus* (Komičin?), *Pretilius* (Prêtilo ili Prêdilo), *Nemustlus* (Nemysl), *Zarsata* (Zrzota?), *Ozanulus* (Ozrênul?), *Negutia* (Nêgutin), *Zullo* (Sul), *Potecanus* (Potêhan), *Zutimuslus* (Sotimysl ili Zdimysl?), *Damay* (Domaj ili Domoje). Samo jedan župan upisan je *Lodovicus*, a ona trojica sveštenoga reda nose crkvena imena: Dominicus, Ciprianus i Martinus. Može biti da ova četvorica niti nijesu bili rodom Hrvati, premda se to iz samoga imena za sigurno izvoditi nemože. Vriedno je ipak uvažiti, da su i u latinskih listinah sve onamo do četrnaestoga vieka osobna imena našega naroda pretežnom većinom slovjenska, pače i kod samih nekojih sveštenika, može biti osobito onieh, koji su slovjensku službu božju obavljali. Evo samo nekoliko primjera: u listini od g. 1044. sveštenik (presbyter) *milogoj*, g. 1059. sveštenici *drago* i *draguš* i *dragoslav*, g. 1072. „kapelan“ *budilo*, „klerik“ *desa*, g. 1073. sveštenik *milotêh*, g. 1076. opat *dobronja*, g. 1080. sveštenik *prodan*, *dragšan*, *dobre*, *vlkonja* i *vlčina*, god. 1083. „kapelan“ *dragoljub* itd. Ako li u Trpimirovoj listini jošter neima tolikih dokaza o hrvatskoj narodnosti, neće se

za cielo nitko čuditi tomu, kad uvaži što je gori rečeno o narodnom životu predćirilove dobe, u koje je ovo pisano, to jest g. 852., po računu Dümlera i Račkoga (prije uzimahu god. 837.). Kasnije listine kraljevske, makar isto tako latinske, kao što ova, nose ipak bogatijeg obilježja narodnoga i obilatijih dokaza hrvatske snage u Dalmaciji, premda su i one, sve bez iznimke, crkvi namienjene, te potvrdjuju, što gori rekosmo o silnom uplivu rimske crkve na hrvatsku državu. Što je, na primjer, ovdje u podpisu jedan camerarius, to su već tri u listini Mutimirovoj od g. 892.; u listinah pako od g. 1066., 1069., 1072., 1083. dolazi čak mjesto latinske rieči hrvatska, na ime: *postelnic* (posteljnik: cubicularius). Za druge časti neima u ovoj listini još ni spomena, izuzamši ona tri „kapelana", od kojih jedan listinu pisa; u poznijih pako listinah, koje su nastale u doba razvijenijega života, sačuvaše se ove narodne rieči sladka spominjanja: *bravar, dvornik, djed, ključar, podžupan, pristav, ščitonoša, sъtnik, tepčija, ubrusar, volar, vratar.*

Pravno značenje ovieh rieči izjašnjuje se istom u savezu s pitanjem, kakov bješe nutrnji oblik države hrvatske nakon oslobodjenja od Niemaca; ali tomu razlaganju nije ovdje mjesta (Gl. Rački, Odlomci, str. 91—162.). Nama je dovoljno znati, da se je narod hrvatski u tome još jače priklonio tadanjim formam rimsko-franačkoga svieta, nego li u pravcu duševnom. Doba gospodstva njemačkoga imadjaše tu važnost za državni život Hrvatske, što ju je iz bliza upoznalo s formom vladanja franačkoga, što je u nju uvelo mnogo tudjih, do sele nepoznatih, odnošenja. Samo se kaže, da su tiem načinom narodne, po svom izvoru prave slovjenske institucije došle u suprotivnost s institucijami tudjimi, bizantinsko-franačkimi; posljedak bješe taj, da su se narodna imena obično održala, bar do neko doba, ako i nijesu sasvim onaj isti pravni odnošaj izrazivala, koji od prije. Tako da samo primjera radı navedemo, iza franačke dobe spominje se sve jednako čast župana, kao i prije; ali ja držim, da se je sada pojam časti i pravni odnošaj županâ prema knezovom, a kasnije kraljevom, bitno izmienio. Sada stupiše župani prema svojoj glavi (knezu, kralju), u mnogo tješnji odnošaj; bijahu većma podanici i „sluge" kraljeve, nego li braća; nalikovahu predje na comites i grafiones naroda njemačkoga, nego li na negdašnje župane slovjenske kao starješine narodne. To se razabira iz bogato razvijenoga sustava dvorskih časti, što su gradjene po uzoru njemačkom (kao kod Srba po uzoru grčkom), u kojih

se skoro sami župani pominju. Eno župana dvorskih ili dvornika (jupanus palatinus 892, potonji comes curialis 1069), župana komornih ili posteljnika (jupanus camerarius 892), župana peharnika (jupanus pincernarius 892), župana volara (jupanus cavallarius 892), župana oružnika i štitonoša (jupanus armiger, jupanus macchecharius 892). Teško se vjeruje, da bi ovi župani jednako mogući i samosvojni bili, kao što oni negdašnji, koji jesu i nijesu slušali svoje velike župane. Može biti, da nije bez znamenovanja, što listina Krešimirova, govoreći o velikaših kraljevstva, izriekom pominje župane i comites (cum nostris iupanis, comitibus atque banis); čini se na ime kao da pravi neku razliku medju *župan* i *comes* te da je comes manji i niži častnik od župana; lako se domišljati, nebi li zar župani bili oni od starine, a comites ovi noviji na dvoru. Vriedno je spomena i to, da se u kasnijih listinah (n. pr. onieh od kralja Svinimira) narodna rieč župan skoro i nespominje, već samo comites, valja da zato, što se slovjenski karakter ove časti što dalje to više gubi.

Promienjeni odnošaji župana naprama knezovom zasiecaju dakako u pitanje o plemstvu, koje se već sada počelo izvraćati po ugledu tudjem, na temelju neslovjenskom. Slovjensko je plemstvo izraslo iz plemena, kao što sama rieč pokazuje, a pleme nije ništa drugo do li raširena familija (bratstvo), koje se još sada vidi u Crnogoraca. Kada se dakle tečajem vremena nekoje familije istakoše većim bogatstvom i imanjem, bijahu iz tieh kuća za cielo birani župani — a ti i jesu najstariji plemići. Ovakih jačih kuća nadje se već u najdavnije doba: njihov broj i druge okolnosti nijesu nam izbliže poznate. Ali što dalje to se više razgranjuje i ciepa plemstvo po moći i ugledu, te već u doba hrvatske samostalnosti (u X. — XI. v.) ima kojekakvih razlika, ima viših i nižih plemića, koje latinske listine raznimi imeni imenuju. Najobćenije dieli se dakako čitav narod u plemiće i neplemiće (nobiles, ignobiles); u listini od god. 1080 spominju se zemljišta plemenitih Hrvata (de nobilibus chroatensis) i neplemenitih (et ignobilibus); da se pako nijesu sami župani brojili medju plemenite ljude, vidi se po tome, što se kralj Svinimir god. 1078 poziva na svoje župane i druge plemiće (meorum comitum aliorumque nobilium), to će reći: osim župana bijaše i drugih plemića. Mogućniji plemići nose u listinah ova obćenita imena: prvienci naroda (primates populi, 892), velikaši (proceres 926, 928), knezovi kraljevstva (princi-

pes regni 1069), u jednoj listini Svinimirovoj ima čak već spomena o *baronih*; niži plemići, tako zvani vlasteličići, ili se na prosto zovu „nobiles“, ili kako u jednoj listini „potentioli“. Koja su bila prava, koje li dužnosti svieh plemića u obće, to se ima istom potanje ispitati: podataka nalazi se već sada u suvremenih listinah, a naći će ih se još i više, kada se pomno pretraže arkivi dalmatinskih gradova.

Hvali se u starih Slovjena, da nijesu poznavali robstva u onome značenju sredovječnih naroda, da bi čitava vrsta ljudi lišena bila svake slobode te bi se smatrali kao stvar, kojom vlastnik po svojoj volji raspolaže. Istih sužanja, ljudi u ratu zarobljenih, pripovieda se, da nisu rado kod sebe zadržavali, već su ih voljeli puštati na slobodu ili da idu kući. I za ovaj liepi običaj u slovjenskom životu valja nam reći, da je kod Hrvata nakon franačke dobe bio i bitisao. Već gore pomenuta listina Trpimirova, prvi domaći odziv, pominje robove i robinje (servi i ancillae) pa da i rečemo, da to nijesu robovi u onome strogom smislu rimsko-germanskoga prava, nego samo kmetovi, opet ni to nije osnovano na domaćem slovjenskom životu, već je uvedeno i primljeno preko njihovieh za neko doba gospodara i učitelja. Nesmije se doduše misliti, da bi već sada (u IX. do XI. vieka) feudalnost na toliko mah preotela, te nebi bilo više slobodnih seljaka; ali bi jednaka obsjena bila, da zaniječemo eksistenciju pravoga robstva. Listine, koje su najpouzdaniji svjedoci, dokazuju nam sa sviem razgovietno, da je to doba bivalo kod Hrvata: prvo slobodnih seljaka, to će reći zadružnih kuća s podpunim vlastničtvom zemljištnim, od kojega se je tek stanovit danak plaćao; razumije se, da je vlastnik mogao takovu imovinu prodati; za tiem kmetova, ljudi neslobodnih u tomu, što se zemlja, na kojoj su sjedjeli i težali je, smatrala imovinom budi kraljevskom budi plemićskom budi crkvenom; napokon robova, koji su se kupovali i prodavali i poklanjali i zamjenjivali kao svaka druga stvar.

Narod naš hrvatsko-srbski, kao u obće svi Slovjeni, nalikovaše vazda u svom životu više na tanku zelenu granu, nego li na krupno, okorelo deblo te bi se dao kojekako svijati i sagibati, ali nikako prelomiti; on je puno ustupao tudjim uplivom, ali im nije negda posve podlegao; preko njega prejuriše strašne bure i vijavice ali on se neslomi niti neskrha.

III.

Ćiril i Metod; borba za slovjenštinu.

Dok je silna franačka država dohvatila čak hrvatski narod, privukavši ga uredbami crkvenimi i državnimi kolu zapadnih Evropljana i njihove latinske kulture, medju tiem ostaše jugoistočni krajevi srbski zaklonjeni od stranih uticaja te življahu po svom starom običaju; zato se i nečuje o njih sada još skoro ništa. Od osmoga do jedanaestoga vieka ukazuje se puno više narodne snage i života na zapadu nego li na istoku; u najstarijoj historiji našega naroda prednjači pleme hrvatsko kao ranije i razvijenije. Ali iza ledja naroda srbskoga prema istoku stvori se u vieku sedmom (poslije g. 678) i osmom nova država bugarsko-slovjenska, po što je azijatsko, türsko-tatarsko, pleme Bugara, provaliv iz južne Ruske, iz tako zvane velike Bugarske medju Volgom i Donom, preko Dunava, obladalo mirovitim narodom slovjenskim, koji je ovuda sjedio, sve do Balkana te mu se silom nametnulo za gospodara. Drzovitost i sloboda ratnih čopora udruži se s mirnom ali postojanom snagom krepka i marljiva ratarskoga naroda. Divljom silom bi država osnovana; tako je i njezina historija sve onamo do polovice devetoga vieka puna divlje okrutnosti. Najmogućniji vladalac bugarski do toga doba bješe na početku devetoga vieka Krum, istodobnik Karla velikoga, koji je čak bizantinskomu priestolu velika straha zadavao; njegova država protezaše se na sjeveru do Dunava i preko njega, po čitavoj Vlaškoj i jugo-istočnoj Ugarskoj (naš Sriem spadaše takodjer neko doba pod Bugarsku), na jugu do Balkana, preko kojega bi se spuštao, upadajući u južne, slovjenske zemlje carstva grčkoga čak do ispred Carigrada. Na zapadnoj granici doticahu se Bugari duž Morave naroda našega, ali do polovice devetoga vieka ništa se negovori ni o kakvih razmiricah, pače car Konstantin pripovieda, da su do to doba Srbi i Bugari u slozi i prijateljstvu živjeli kao mirni susjedi. Istom za vladanja bugarskoga kneza Presjama i srbskoga Vlastimira zapodjede se raspra, koja se odposlije mnogo puti nastavljala.

Znatnije ipak, nego li su krvavi ratovi, koje vodjahu Bugari sa Carigradom ili kojimi napastovahu u razno doba naš narod, bilo

bi da znamo što više o nutrnjem kolebanju i miešanju dviju toli različitih narodnosti, kao što bješe slovjenska i bugarska. Iz prva življahu svakako jedni od drugih sa svim odvojeni; zato se i pominju kod bizantinskih ljetopisaca sedmoga i osmoga vieka dvie narodnosti: Bugari i Slovjeni (n. pr. u Teofana, u Anastasija itd.), a i u jeziku čini se razlika medju slovjenskim i bugarskim. Dokle li je ovo odvojenje potrajalo, nije lako kazati, kao što se ništa pravo nezna, stoji li čudnovati zator gramatičkoga sustava u današnjoj bugarštini ikoliko u savezu sa stihijom bugarskom, kojoj jedni u tome mnogo upliva pripisuju a drugi sa svim ništa (Miklošić). Kod Slovjena podbalkanskih (tako zvanih macedonskih Bugara) vladaše za cielo u IX. vieku čista i neiskvarena slovjenština s oniem bogatstvom gramatičkih oblika, kojemu se baš divimo u najstarijih spomenicih crkvene slovjenštine; ta odavle i ponesoše braća Konstantin i Metod sa sobom u sviet jezik svojega grada i svoje okolice, jezik Slovjena solunskih kao i svieh onieh, koji su po Macedoniji stanovali, u tako zvanoj Slovjeniji; to je onaj isti jezik, na koji su poslije u Carigradu prevodili sveto pismo. Nu da li je i kod ostalih balkanskih Slovjena, na ime onieh, što bijahu iznad Balkana, pod vlasti bugarskom, u to doba isto ovako čisto i bogato narječje vladalo, to se nemože niti potvrditi niti zanijekati. Vriedno je uvažiti, što je još pod konac devetoga vieka, kada se učenici Metodovi, bježeći iz Panonije, skloniše u Bugarsku, glavna njihova radnja namienjena Slovjenom macedonskim, osobito oko jezera ohridskoga; da, sva je prilika, te je upravo napušteno stanje macedonskih Slovjena već u Konstantinovoj duši raspirilo prvu vatru svetoga oduševljenja za onu uzvišenu zadaću, koju je poslije s bratom Metodom, nezazirući od golema truda i zapreka, postojano izvodio. To je bar puno razložitije vjerovati, nego li da bi bio Konstantin istom na poziv i molbu moravskoga kneza Rastislava išao graditi slovjenska pismena i prevoditi sveto pismo; jer kako se mogu graditi pismena, ako se neima pred očima jezik, za koji su odredjena, a tko će vjerovati, da je mudri Konstantin, boraveći u Carigradu, sastavljao pismena za koji drugi slovjenski jezik, van onaj njemu već od malenih nogu dobro poznati, kojim govoraše okolica solunska a i čitava slovjenska Macedonija.

Nije zadatak ove knjige, da pripovieda savkolik slavni, bogugodni ali i mukotrpni život slovjenskih apostola (sr. veliko djelo od dra. Fr. Račkoga: Viek i djelovanje itd.); nu tko da se ih

s pobožnom zahvalnošću nesjeti, kada su oni podjedno i prvi probuditelji slovjenske narodnosti i prvi prosvjetitelji slovjenskih naroda; kada su toli mudro umjeli spojiti prosvjetu kršćansku s potrebami narodnosti slovjenske, da jedno drugoga nepobija, već gaji i pomaže. U historiji slovjenske prosvjete zauzimaju Ćiril i Metod prvo i najčastnije mjesto, a mi smo im još i na pose dužni hvalu iskazivati za to, što su se njihovi plodovi već iz rana u naš narod uselili te zametnuli u njemu prvu klicu narodne prosvjete. Ovaj dolazak njihove radnje medju stare Hrvate i Srbe, kao i njezine posljedice, tiču se pobliže i nas ovdje.

Domaća, dragocjena svjedočanstva pripoviedaju nam o početku njihove radnje ovako: „Predje Slovjeni (словѣне) neimadjahu slova, nego crtami i rezami čitahu i gatahu, budući pogani. Pokrstivši se pako, bjehu prinudjeni, da grčkimi i rimskimi slovi pišu slovjensku rieč bez reda i načina. . . Ali čovjekoljubac bog, koji sviem upravlja i neostavlja roda čovječjega bez razuma, već svieh k razumu i spasenju dovodi, pomilova narod slovjenski te im posla svetoga Konstantina filosofa, koji se Ćiril zove, čovjeka pravedna i istinita, i taj im stvori trideset i osam slova: jedna po načinu grčkih slova, druga pako po slovjenskoj rieči. . . Ako li pitaš, u koje vrieme: to svi znaju te će reći: da u vrieme Mihaila, cara grčkoga, i Borisa, kneza bugarskoga, i Rastica, kneza moravskoga, i Kocelja, kneza blatanskoga, godine od stvorenja svega svieta 6363 (t. j. 855 ili 863).“ Tomu dodaje druga viest: „a čim složi slova, poče pisati besjedu evangjeosku: isprva bje slovo i slovo bje u boga, i bog bje slovo i tako dalje.“ Takav zadatak nije doista posao od nekoliko dana, već ište mudra i naučna čovjeka, kao što bješe filosof Konstantin, i uz to dobro znanje mnogieh jezika, naročito onoga, za koji se slova grade; zato ako ima pomenuta godina štogod značiti, to može biti samo u tom smislu, da je one godine, t. j. valja da 863., trudna radnja Konstantinova u glavnomu već dovršena bila i ploda donosila. Reći ćemo dakle, da je godine 863. već samo apostolovanje započelo, po što su još prije toga doba priugotovljena ne samo pismena, nego i prievod sv. pisma, barem nekoji komadi (izbor) evangjelja i apostola. Od kolika je uspjeha bilo navještanje vjere Isusove po Bugarskoj prije odlazka solunske braće u Moravsku, to se pravo nezna; ali da su već sada rieči njihove razbudile i narod i kneza, sudimo po tome, što je skorim čitava bugarska država prestupila na kršćansku vjeru a knez Boris stavio

se u dogovore to sa Carigradom, to s Rimom. Još se bolje vidi neodoljiva sila slovjenskoga bogoslužja, koje je Konstantin ustanovio i prvi s njim Bugare upoznao, što su nakon 24 godine, od kako odoše solunska braća u Moravsku, učenici njihovi bježeći ispred Niemaca s najvećom ljubavi prigrljeni bili od kneza i naroda bugarskoga.

Prava je nesreća, što se apostolovanje Ćirila i Metoda zajedno desilo s velikom rasprom medju istočnom i zapadnom crkvom; tiem je njihov sveti posao osumnjen kod neprijateljâ, koji budući protivnici slov. narodnosti svališe zlobu i zavist s jezika na nauk, potvarajući slov. učitelje, da ga iskrivljuju. Za mladjahni pako narod, koji se jedva ponešto upoznao s vjerom kršćanskom, koja propoviedaše mir i ljubav prema bližnjemu, bijaše za cielo velika sablazan, kada je mjesto mira i ljubavi naišao na medjusobno progonjenje i mržnju, kada je vidio najveću svetinju izloženu borbi ljudskih strasti. To zadavaše velikih muka i samiem apostolima za života a još većma poslije njihove smrti stajaše na put djelu njihovu, koje su u Moravskoj i Panoniji Niemci, a kasnije u Dalmaciji Latini ljuto napadali i progonili, nebi li ga kako ugušili mrzkimi sumnjami i klevetami. Takova sumnja bješe i to, što skorim nakon dolazka naše braće u moravsku zemlju, pozva ih rimski papa preda se u Rim; ali kao da je providnost htjela da goneći nedužnu dvojicu od jednoga kraja do drugoga, razaspe sjeme njihove trudbe po svuda, kuda bješe slovjenskoga naroda i slovjenske rieči. I zbilja već ovo prvo putovanje braće Ćirila i Metoda i njihovieh učenika u Rim, g. 866—867, puno je znamenito za narod hrvatski, koji stanovaše u sjevernoj (posavskoj) Hrvatskoj, te se još uviek pokoravaše vrhovnomu gospodstvu Franaka (sada bješe knez posavskih Hrvata Braslav); sva je na ime prilika, da su naša dva apostola idući do mora jadranskoga udarili istočniem putem, koji vodjaše kroz Hrvatsku, te se je već sada barem ovaj diel hrvatskoga naroda upravo preko samieh apostola upoznao sa slovjenskim bogoslužjem. Tomu svjedoče po nešto imena mjesta, što nas sjećaju na prastaro štovanje iskazivano sv. mučeniku Klimentu, kojega su moći naši apostoli baš sada sa sobom u Rim ponieli bili, kano: *Kelemen*, sa prastarom crkvicom u čast sv. Klimenta, *Keleminovec, Klimen* itd. Znamo, da se je s onoga putovanja samo Metod u Panoniju povratio, jer Ćiril umrie u Rimu († 869); ali znamo i to, da je skorim panonski knez Kocelj i po drugi put

poslao Metoda u Rim radi poslova crkvenih (g. 870): u tom ima dovoljno povoda i prilike pomišljati, da je osim sjeverne još i čitava dalmatinska Hrvatska u brzo doznala za djela slovjenskih apostola; a nije nemoguće, da se je Metod na povratku sa svoga drugoga puta i sam svratio u Dalmaciju medju Hrvate (supervenit quidam Sclauus ab Histrie et Dalmacie partibus — Conv. Carant). Bilo to ili nebilo, svakako je blagi duh slovjenski, kojim odisaše cjelokupno nastojanje naših apostola, oživio takodjer kršćansko-narodnu sviest Hrvata i Srba u Dalmaciji tako da od sada i kod njih počima nov odsjek narodnoga života.

U to se na ime doba dogodi nekoliko znatnih dogodjaja, koje prastaro pripoviedanje (stari slovjenski ljetopis i prievod popa Dukljanskoga) u savez stavlja sa slovjenskimi apostoli. Hrvati i Srbi odrekoše se zapada te prionuše za istok, naročito uz grčkoga cara Vasilja. Ovaj da ih oslobodi od tudjih (latinskih) upliva, naredi, kako se pripovieda, neka si sami svoje domaće poglavare uspostave po starome običaju; isto tako zapovjedi, da dalm. gradovi Hrvatom godišnji danak plaćaju, želeći jedne s drugimi izmiriti, po čemu je javno priznao, da su u Dalmaciji gospodari Slovjeni, ne pako Latini, kao što se doslije držalo; napokon sada se dragovoljno pokrstiše biesni Neretljani i svi ostali Srbi, kod kojih se jošter nebješe učvrstila vjera Hristova, a to bi izvedeno preko sveštenika, koje im Vasilj po njihovoj želji s istoka posla, dakle bez sumnje preko Slovjena sa slovjenskom liturgijom. Ako to stanje i neosta u Hrvatskoj za dugo ovako (samo za vladanja kneza Zdêslava, do g. 879), nepropade ipak ni onda sva tečevina dobe Vasiljeve ili da bolje rečemo, duha Ćirilova, kada se ubojica Zdeslavov Branimir povratio pod vlast papinu: narodna stvar, a tako je narod smatrao slovjenštinu, nadje za cielo mnogo privrženika kod puka i pučkoga sveštenstva, kao što se vidi iz dopisa papinih na Branimira i rimskoga biskupa Teodosija ili iz njegova poziva, upravljena na dalmatinske biskupe i gradove, u kojemu oviem zaštitu obećaje, ako li bi se bojali Grka i Slovjena, da se vrate u krilo rimske crkve. Držimo dakle za istinu, da od to doba nigda više nije prestala slovjenska liturgija živjeti kod naroda hrvatskoga i srbskoga, ma i bila njezina sudbina drugačija kod one polovice, koja se naklonila zapadnoj crkvi, a drugačija kod one, što se okrenula istoku.

Historijska svjedočanstva, domaća i strana, pripominju više puti, kolika radost bješe obladala slovjenskimi narodi, kada su po

prvi put slušali, da se na narodnom jeziku, koji oni razumiju, pjeva slava božja; sami Niemci tuže se, da su u Panoniji, po što je onamo Metod došao, njihove crkve opustjele, jer je sav sviet uljegao u slovjenske hramove. I kod našega naroda sačuva se živa uspomena na ono sretno doba, kada se prvi put upoznao sa slovjenskim bogoslužjem; narodno pričanje 12. — 14. vieka umije ovako pripoviedati: „kako biše u gradu ki se zoviše Tesalonika, jedan človik mnogo naučen i filosof imenom Kostanc, i taj muž biše sa svim dobar i sveta života . . . i naredi popove i knjigu hrvacku i istumači iz grčkoga hrvacku knjigu i hrvacki istumači evangjelja i sve pištule crikvene i tako staroga kako novoga zakona, i učini knjige s papinim dopušćenjem i naredi misu i utvrdi zemlju u veru Isukrstovu . . . i napuni i utvrdi kralja u viri . . . i krsti se sa svimi ki još u kraljestvu njegovu bihu nekršćeni . . . I u to vrime bi učinjeno veselje veliko meju kršćani, i svi oni ki bihu u tvrjavah i u vrsih gorskih i ki tajahu se i krijahu se i nepovidahu se kršćane, očitovaše se, odvrgši strah; i svi ki bihu progonjeni vratiše se . . . i kralj zapovidi svim koji latinski govorahu, da se vrate svi u mista svoja*) i da podvižu i naprave gradove, koji po poganeh bihu rasuti i požgani . . ."

Medju tiem dokonča i „veliki" Metod svoj slavni život, nakon dvadeset i dvie godine puna borbe apostolovanja, u petnaestoj godini nadbiskupske časti (885), po što je gvozdenim postojanstvom i neustrašenim pregnućem mnogo sjajnieh pobjeda održao nad drzovitošću ne samo svojih osobnih, već i narodnih protivnika, medju kojimi bješe za cielo najsjajnija ona, kada je svojim vladanjem, bez pokora i prigovora, sklonio samoga papu Ivana VIII., da izreče svečane rieči: „Pismena slovjenska, koja je nekoč mudrac Konstantin iznašao, da se u njima razliežu Bogu dužne hvale pravom hvalimo i zapoviedamo da se u istome jeziku propoviedaju slave i djela gospoda našega Hrista". Njegovom smrti izmieniše se stvari sa svim. Koliko je god on junački pravednu i svetu stvar branio, silovitost protivnička neznadijaše za pravdu, već navali po smrti hrabroga zatočnika dvojakom žestinom na osirotjelu čeljad, sada povjerenu duhovnoj upravi vjernoga učenika Gorazda. Neprodje pravo ni godina

*) Ovo mjesto opominje nas na rieči cara Konstantina, koji pripovieda, kako su Latini mnogo patili od Slovjena, dok ih neoslobodi car Vasilj, odrediv, da od sele neplaćaju danka carskomu pretoru, već Hrvatom. Cap. XXX.

dana, a okrutnost njemačka, kojoj bijaše žalibog sam Svatopluk na ruku, dospje dotle te budu učenici slovjenski prinudjeni bježati preko granice: Gorazd i Kliment, Lovrinac i Naum, Angjelarij i mnogi drugi vrli ljudi zaželješe ukloniti se u Bugarsku, nadajući se ondje utočišta naći. Nevalja zaboraviti da je Kliment upravo i rodom bio iz Bugarske; sada se dakle vraćaše u domovinu, iz koje bješe negda otišao po svoj prilici zajedno sa Ćirilom i Metodom, da im pomogne vršiti veliku zadaću. Ovdje vladaše još uviek onaj isti knez Boris, koji je prije dvadeset i tri godine prijazno na svomu dvoru dočekao slovj. apostole, kada su polazili u Moravsku, pače kako neka svjedočanstva tvrde, upravo i pokršten bio od Metoda. Ali koliko gorkih časova bješe mu doživjeti od onoga vremena do sada! Vanjsko vladanje nebi mu ni malo sretno, ali još puno teži jadi zadesiše nutrnji život njegove države. Hoteći je na kršćansku urediti, baci se najprije u naručaj patrijarke carigradskoga, ali uvidjev brzo spletke dvora carigradskoga a po svoj prilici bojeći se i za svoju državnu samostalnost, obrati pogled svoj na Rim pače i na cara njemačkoga: tako ga neodlučno kolebanje izmedju dvie krajnosti povuče u vrtlog strastvenih borba, koje su se upravo ono doba vodile medju zapadnim i istočnim Rimom, te je državu bugarsku za dugo ona ista sudbina bila i progonila, koja Hrvatsku za doba Zdêslava i Branimira, koja Moravsku i Panoniju poslije smrti Rastislava i Kocelja. Čudne li srodnosti u nesreći! S toga je lako protumačiti, za što Boris s prevelikim veseljem primi odlične bjegunce u svoju državu, nadajući se preko njih dobiti ono, čega mu nedavaše ni Carigrad ni Rim, na ime narodne ljude u crkvu. I zbilja, kako nam se pripovieda u životu Klimentovu, knez i njegovi velikaši natjecahu se, tko će učenike Metodove ljepše počastiti i veću im ljubav iskazati. Gorazd i kako se čini poslije njegove smrti, Kliment pominju se kao biskupi bugarski. Ovako stavi već Boris pod konac svoga vladanja temelj onomu slavnomu odsjeku u starobugarskoj književnosti, koji je doživio svoj zlatni i nigda više nepovraćeni viek pod vladom njegova sina, knjigoljubca cara Simeona.

U isto dakle doba, kada se pomračilo nebo Panonije i Moravske, svitaše slovjenskoj narodnosti zora na jugo-istoku, u Bugarskoj. Ali i na jugo-zapadnoj strani, kod dalmatinskih Hrvata, urodi djelo slovjenskih apostola bogatim plodom. Sa svim je prilično istini, da onaj papa, koji se pravednim ukaza slov. jeziku u Pa-

noniji, Ivan VIII., nije mu velikih zapreka stavljao niti u Dalmaciji: tu zgodu pako umješe mudro upotrebiti, novo imenovani biskupi ninski, tako da se počamši od Teodosija suvremenika Ivanova, što dalje to više smatraju glavom čitave hrvatske crkve u Dalmaciji, te je na neki način posvećenom tradicijom postalo, da se od sele „hrvatski“ biskup ninski odvažno zauzima za svakolika prava hrvatskoga naroda, na ime pako i za toli sveto njemu slov. bogoslužje. I zbilja počam od konca devetoga vieka ima u crkvenoj historiji dalmatinske Hrvatske puno traga borbi izmedju Spljeta i Nina, to će reći, izmedju narodnosti latinske i hrvatske u Dalmaciji. Već na samoga Teodosija, premda se on prije izmirio bio s rimskom stolicom nego li nadbiskup spljetski, upravi ipak papa Stjepan VI. poslanicu punu ozbiljnih opomena, da neprekoračuje granica ustanovljenih njegovoj vlasti od starine i da neteži previsoko. Smisao je onieh rieči za cielo taj, da ga papa kori, što se izvan svoje biskupije mieša u crkvene stvari naroda hrvatskoga, te štiti i zagovara slovjenštinu. Isto tako bješe nasljednik Teodosijev na stolici ninskoj, u zavadi s nadbiskupom spljetskim; radi ove zavade pisana je druga latinska listina iz domaće kancelarije hrvatskih knezova, na ime listina kneza (ili velikoga župana) Mutimira (мѫтимира) od god. 892, kojom se izmedju pomenute dvojice presudjuje na korist nadbiskupa spljetskoga. Može biti, da je komu za čudo, što knez Mutimir ostaviv svoga biskupa prista uz nadbiskupa Spljetskoga; nu žalibog valja nam reći, da to nije jedini slučaj, gdje su se isti domaći knezovi s protivnicima slovjenske narodnosti združili protiv pravednih želja svoga naroda, po svoj prilici s razloga političkih; mišljahu bo da će živeći u prijateljstvu s nadbiskupom spljetskim imati za prijatelja i rimskoga papu, koji je ono doba silnu vlast imao. Takav bješe Tomislav, takav Krešimir Petar Veliki, takav Svinimir!

Medju bugarskom dakle i hrvatskom državom desetoga vieka ima ta golema razlika, što je ondje čitava crkva u jednome nastojanju složna bila, kojemu je sam knez na čelu stajao, ovdje se pako jedan, i to mogućniji diel crkve postojano protivio slovjenštini a knez neimadjaše ni toliko odvažnosti, da bi se zborom i tvorom nametnuo za zaštitnika svoje narodnosti. To bi ipak bila tim svetija dužnost sadanjih, posve samosvojnih knezova i kraljeva hrvatskih, čim se nakon propasti liepe panonsko-slovjenske državice, koju razoriše divlji Magjari, sva snaga južnoga slovjenstva upirala jedino o

Hrvatsku i Bugarsku; da car Konstantin pripovieda nam još i to, da se je sada mnoštvo panonskih Slovjena, raspršano od Magjara sklonilo kod susjednih naroda, na ime kod Bugara i Hrvata. Mjesto toga što vidimo na početku desetoga vieka u Hrvatskoj? Vidimo, kako papa Ivan X., odrekav se onoga pravca, kojim bješe pošao Ivan VIII., podboden jamačno od domaćega latinskoga sveštenstva, biedi Metoda i njegov nauk, zove Slovjene dalmatinske sinovima svete rimske crkve, kojim se valja držati materinskoga (t. j. latinskoga) nauka, i djecu poučavati umah od kolievke u tom nauku; čudi se, eda bi se koji sin rimske crkve, kao što su oni, mogao nasladjivati tiem, da se divljim jezikom Bogu hvala donosi itd.

S ovakim mislima o slovjenstvu i slov. bogoslužju izadje papa god. 924 pred crkveni zbor, u kojem bješe nazočan hrv. kralj Tomislav, veliki župan zahumski Mihail i mnogi drugi velikaši hrvatski i srbski; i opet bi izrečeno u članku IX. saborskih zaključaka: da nijedan biskup ove (spljetske) pokrajine nesmije ljudi slovjenskoga jezika ni na koji viši stepen časti povisivati, van što smiju biti klerici i monasi; da nesmije dozvoliti u svojoj crkvi slovjensku misu čitati, van ako je velika potreba sveštenika; tada neka moli dozvolju u pape. Da bi pako kao razgovjetnije bilo, na koga je ovaj strogi članak naperen, ogradjuje se umah u sliedeća dva zaključka čitav episkopat dalmatinski protiv toga, da bi se ninski biskup igda smio nepokoravati nadbiskupiji spljetskoj, a kralju hrvatskomu i velikašem prieti se kaznami duhovnimi (uskraćivanjem obreda crkvenih itd.), ako bi igda poželjeli vlast „svoga“ biskupa raširiti i preko njegovih granica na čitavu Dalmaciju. Ova je bojazan najbolji dokaz, koliko je narod hrvatski volio svoga biskupa ninskoga, osobito dok je na stolici biskupskoj sjedio tako odvažan branitelj narodnih svetinja, kao što bješe sadanji biskup ninski Grgur! On se i jedini usprotivi nepravednu zaključku radi slovjenskoga jezika, podupiran može biti od gdjekojih velikaša, ali ne za cielo od kralja, jer bi se to inače izriekom spominjalo. Ipak i taj osamljeni glas Grgurov imadjaše toliko uspjeha, da je papa pomenutomu članku za neko doba potvrdu uskratio. Ali šta će jedan protiv tolikih opraviti! Mjesto da se rieši pitanje o slovjenskoj liturgiji, bijaše narodnim protivnikom zgodnije, da se o tome posvema šuti; medju tiem pako podkapahu kojekakimi spletkami biskupa ninskoga, dok napokon nepronadjoše na saboru spljetskom od god. 927 — 928, gdje je i opet sjedio a mučao hrvatski kralj Tomislav, da od starine

u Ninu niti neima biskupa, dakle da ga niti sada nemože biti, već neka si Grgur uzme biskupiju skradinsku ili sisačku ili bar duvanjsku, pa se nestidješe tomu još porugljivo dodati, da ako ga veseli veliku biskupiju imati te mu nije dosta jedna, to si neka uzme sve tri! Ovaj nepravedni zaključak dobi još god. 928 potvrdu papinsku, a biskupije ninske nesta. Ali nenesta kod naroda hrvatskoga ljubavi i štovanja prema slovjenskoj liturgiji, već se ona u prkos zabrani održa i u desetom i u jedanaestom vieku, dok se nije polovicom jedanaestoga vieka iz nova velika hajka digla protiv nje. To bijaše za kralja hrvatskoga Petra Krešimira Velikoga, dakle ono doba, kada je u Bugarskoj već odavna nestalo Simeonskih vremena i književne cvatnje, kada su krivovjerni Bogomili onuda vladali, kuda je nekoč Kliment narod u pravoj vjeri poučavao; Hrvatska pako, koja stajaše na vrhuncu svoje slave i moći, mogaše krepku zaštitu pružati slovjenskoj književnosti, da bude bio Krešimir onaki prosviećeni i za narodno dobro zauzeti vladalac kao što prije sto godina bugarski car Simeon. Ovo na prvi mah čudno držanje hrvatskih kraljeva, poimence samoga Krešimira, može se osim gori navedenoga obzira prema papi, još i tiem protumačiti, što je njima mnogo za tiem stajalo, da predobiju za se dalmatinske gradove, koji su posve navikli bili od njih se odmetati te pristajati uz Mletke; naši dakle kraljevi da ih udovolje, činiše im mnogo koncesija toli u političkom koli u narodnom pogledu, dapače stupahu s odlićnimi kućami mletačkimi i u rodbinske sveze: tako bješe Krešimirova majka rodom iz Mletaka, po imenu Hiceta, kći dužda Orseola II. Ovaj odnošaj prema zapadu puno je naličan kasnijemu odnošenju srbskih vladara prema svietu grčkomu.

Pod Krešimirovim dakle vladanjem držan bi i opet crkveni sabor u Spljetu u nazočnosti papina poslanika Majnarda, u kojemu zaključiše biskupi dalmatinski: da se nitko neusudi u slovjenskom jeziku obavljati službu božju, van samo u latinskom i grčkom, i da nikoji čovjek slovjenskoga jezika nesmije dobiti svetieh redova. Ova nepravedna zabrana od god. 1059 i 1064 nije nam nova, ali su sa svim novi razlozi, kojimi je tumačiše. Govorahu bo, da je gotska pismena neki krivovjernik Metodij pronašao, koji je mnogo protiv pravila katoličke crkve, u istom slovjenskom jeziku, lažljivo napisao, ali zato da je po odredjenju božjem naglom smrti kažnjen bio! Razloge ovake mogaše samo zloba ili glupost na

vidjelo iznieti; ako zloba, to je čitavo postupanje već tiem samiem dovoljno ožigosano; ako li glupost, tada se nijesu smjeli bar ovi isti ljudi podsmievati prostoti slovjenskih sveštenika, kao što učiniše do skora sa starcem Cededom*). Vriedno je još uvažiti, da se u pomenutoj zabrani neisključuje jezik grčki, dakle niti grčki obredi, već samo slovjenština; to je i opet nov dokaz, kako se ovdje nije radilo o pravom vjerovanju, nego tek o progonjenju slovjenske narodnosti. Ele zaključak zbora crkvenoga bi ipak do malo vremena potvrdjen, a slovjenski sveštenici poćutješe veliku žalost, jer su im sve crkve pozatvorane bile, te obično slovo božje presta se razliegati po njihovih hramovih. Ovako nesmiljeno bjehu podsječena krila slovjenskoj liturgiji u Dalmaciji; neosnovanom osudom rinuta u skrovitu tamu, življaše od sele nalika na čovjeka,

*) Pripoviest o popu Vuku i starcu Cededi tako nam živahno pred oči stavlja tadašnje biedno stanje „hrvatskih" popova u Dalmaciji, da je vriedna da je ovdje priobćimo. Samo se nesmije zaboraviti, da ovo pripovieda veliki protivnik slovjenske narodnosti, Toma arcidjakon spljetski. Mnoge stvari, koje su njemu smiešne i preziranja vriedne, prikazuju se našim očima kao krjeposti; što je njemu prievara i lukavština, to je nama prostodušna ali vatrena odanost prema svojemu. Ono doba, piše Toma, dodje u hrvatske strane neki sveštenik, došljak, po imenu Ulf (Vuk), licem hineći pobožnost, ali otrov od lukavštine krijući u srcu. O b i l a ž a š e dakle n a r o d prišapćujući mu koje šta i gradeći se kao da je od pape poslan, te s a ž a l j u j u ć i tobože n j e g o v u b i e d u obećavaše mu koristan savjet: znajte, reče, da se je gospodar moj, papa, jako ražalio čuvši, da su vam crkve pozatvorane i vašim sveštenikom zabranjeno obavljati službu božju; odpravite dakle gospodaru mojemu poslaničtvo te znajte da ćete dobiti štogod ushtijete. S a s t a v š i se dakle s t a r j e š i n e i učinivši d o g o v o r, pošlju istoga popa Ulfa s d a r o v i m a u Rim. Pospješiv put, dodje on do skora u Rim, predloži papi d a r o v e o d H r v a t a i njihove molbe te ga sniženo zamoli, da s t a n j e c r k a v a i p o p o v á p o k r a l j e v s t v u s l o v i n s k o m u s t a r i o b i č a j u s p o s t a v i. Papa mu odgovori, da nemože ništa učiniti protiv ustanova od poslanika apostolske stolice, već mu poda listove, neka ih nosi arhiepiskopu i kralju i ostalim velmožam one zemlje pa da dva b i s k u p a ovamo dodju, jer njega kao nepoznata čovjeka nemože ni saslušati. Zlobni pop neponese papinih pisama oniem, kojim bjehu namienjena, već se što skorije povrati ka G o t o m (Slovjenom), koji ga bjehu poslali. Tada pitajući ga, što se od njihovieh zahtjeva u apostolske stolice dogodi, odgovori im on: „Eto, hvala Bogu, što god zaželjeste od gospodina pape, zadobih; crkve se Vaše otvaraju, Vašim se sveštenikom službe povraćaju; povrh toga isprosih Vam i to, da si od svoga naroda iza-

kojemu ako i neuzeše života ali ga baciše u tamnicu, gdje je lišen svake i najsitnije zrake svjetla božjega. Jer akoprem ona još ni sada nepropade, po što se već preduboko narodu za srce uhvatila, kakvim se ipak životom može prozvati, kada je čitave viekove isključena bila od svake pažnje, od svakoga nadgledanja i od svake nauke! kada je odbijalo od sebe sve, što bješe bogato, odlično i učeno!

Ova borba za slovjenštinu bije se na obali jadranskoga mora; vodi je narod hrvatski, ali ne za se sama već i za braću svoju na istoku i jugu, za narod srbski. Rekosmo, da su za cara Vasilja pokršteni Neretljani i ostali Srbi, do kojih jošte nebješe došla nova vjera; rekosmo i to, da su od njega dobili takvih sveštenika s istoka, koji su im slovjensku službu donieli; ali tiem nebi rečeno, da su se već sada Srbi odciepili od zapada te prionuli za istok. Jer kao što se u obće u toj žalostnoj borbi izmedju istoka i zapada ne-

berete biskupa i da ga sa mnom k istomu papi s nekojimi darovi odašaljete radi posvećenja." Čuvši to Goti, jako se poveseliše te umah izabraše nekoga starca, prosta čovjeka, po imenu Cededu za biskupa te ga poslaše brzo u Rim, zajedno s nekim opatom Potepom i s popom Ulfom. Kad su ovi došli pred papu, upita ih on, tko su? a bezbožni pop odgovori: Mi smo iz dalmatinskih strana; Vi ćete se, sveti otče, sjećati, da sam ja onomadne došao bio k Vašoj milosti, a ovi se sada odlučiše pokloniti k nogama Vaše svetosti, da i njihovu narodu, kao sviem, milost iskažete. Taj pako preodlični čovjek gotski (slovjenski) dodje za to, da bi, dobivši u Vas podpuniji naputak, uzmogao slobodnije propoviedati istinu. Na to će papa: kakovu čast obavlja? odgovoreno bi, da je već dugo sveštenik u svojem jeziku (slovjenskom). Opet pita papa: pa za što nebrije brade po običaju katoličke crkve? Bezbožni pop odgovori: Zato je, gospodine, i došao pred Vas, da bi se od sele pokoravao Vašoj volji. Papa mu odmah sam nekoliko dlaka od brade odsieče te zapovjedi svojim ljudima, da ga po običaju crkvenom obriju. Onomu pako svešteniku kaza: Nijesam ti zapovjedio, da mi ovake ljude ovamo dovodiš već da mi biskupe za tolik posao ovamo dozoveš. Na to će sveštenik: gospodine, htjedoše ali nikako nemogoše. Papa imavši vieće, odgovori im ovako: Znajte sinci, da ovo što Goti hoće da zadobiju, već sam mnogo krat čuo, ali radi Arijânâ, obretnikâ takve književnosti, neusudjem se dati im dozvolju, da u svom jeziku obavljaju službu božju. Sada podjite i gledajte, da onaj narod sluša sve, što su poslanici papinske stolice u crkvenom zboru odredili, dok onamo stignu novi poslanici. Čuvši ove rieči, vratiše se brzo u domovinu. Uz put pitaše Ceded popa Ulfa: kaži mi, što li nam pomože, da podjosmo pred papu? Ulf mu odgovori: Sve

smije narodom slovjenskim mnogo svoje volje pripisivati — oni bijahu tek za obdulju onome od oba protivnika, koji će pobjedu održati — tako se još manje smiju kod naroda srbskoga odnošaji kasnijih vremena pomiešati s ovom starijom dobom. Izmedju svieh krajeva, u kojih su stanovali Srbi, najviše se za sada (u IX. do XI. v.) doticaše vanjskoga svieta dalmatinsko primorje, na ime Zahumlje i Duklja ili Zeta; ovamo se i nagibaše čitava snaga toli političkoga koli narodnoga života: one druge krajeve, kano Srbiju i Bosnu, zaklanjaše od zapada država hrvatska, a od istoka država bugarska te su i u svom razvitku, koliko se čini, znatno zaostajali za pomenutom jugo-zapadnom stranom. Ovdje pako bješe takovo uredjenje crkveno, da su Srbi stajali pod biskupijom dukljanskom, koja se pribrajala zapadu, na ime k biskupiji spljetskoj; s toga bijaše na saboru spljetskom od g. 925, kojim je slov. liturgija

---

što si vrućim srcem želio, postiže mojim trudom. Što? upita Cededa, a Ulf reče: papa zaredi te biskupom. Kako to? reče Cededa. Ulf mu odgovori: Tolika je vlast papina, da komu god nekoliko dlaka svojom rukom iz brade iskine, umah bude biskupom. Čuvši to ludi starac obradova se veoma, te si umah nabavi pastirski štap i prsten. Napokon ulazeći u granice hrvatske zemlje, sunarodnjaci, doznavši o njihovu dolazku, veselo pohitiše svojemu biskupu u susret, te ga velikim slavljem dočekaše. . . Na prvi mah protjera on krčkoga biskupa s njegove stolice te si je kao s apostolskom dozvoljom posvoji. Tada, vajmeh sramote, taj čudni episkop poče poganiti službu božju posvećivanjem crkava, zaredjivanjem sveštenikâ i obavljanjem drugih biskupskih dužnosti. Čim ti bezbožni dogodjaji doprieše papi do ušiju, posla bez oklievanja nekakva poslanika Ivana Kardinala, da u slovinskih stranah zatre sjeme kletoga raskolničtva. Kardinal došav u one strane, sazva mnoštvo naroda i sveštenstva te grdno pokori onoga lažiepiskopa pred samimi njegovimi Goti za toliku, lakoumnu nevaljanštinu, što mu nije papa nikakova svetoga reda podielio. I zato ga mačem vječitoga prokletstva rastavi od zbora vjernika s Potepom i svimi sljedbenici; Ulfa pako, koji bješe početnik tolikoga bezbožtva, dade odvući u Spljet: ondje ga u zboru crkvenom liše reda sveštenoga, te izbijena, obrijana i ožigosana bace ga u vječnu tamnicu! Budući da pomamni Cededa nikako nehtjede odustati od započete drzovitosti te radi njega u čitavom kraljestvu velika sablazan nasta, zapovjedi papa, da se toli u rimskoj koli u spljetskoj crkvi i po čitavoj pokrajini svečano prokletstvo na nj izreče. . . .

Ovo je po svoj prilici samo jedan primjer, kako su nemilice postupali latinski sveštenici sa svojom prezrenom braćom slovjenskom.

zabranjena, nazočan takodjer Mihail knez od Zahumlja i Duklje s mnogo drugih **srbskih** velikaša. Kasnije posta istinabog biskupija barsko-dukljanska glavom čitave gornje Dalmacije, a od nadbiskupije spljetske posve nezavisna, te je tako i narod srbski ovieh krajeva riešen žestine nadbiskupa spljetskih, ali se zato opet nadbiskupija dukljanska neodkide javno od zapada, ma i došla kad i kad pod vlast bugarsku ili grčku. Papa Aleksandar pominje u pismu od god. 1068 manastire latinske i **grčke** ili **slovjenske**, opominjući nadbiskupa barskoga, da se za njih stara. Odatle se vidi jedno i drugo: i savez sa zapadom i držanje liturgije slovjenske.

IV.

Književna radnja u Bugarskoj.

Premda se solunska braća nijesu rodila isred našega naroda niti je radnja njihova od iskona Hrvatom i Srbom namienjena bila, vidjesmo ipak, kako su naši djedovi u brzo prisvojili djelo slovjenske obrazovanosti, na ime: jezik, slova i knjige. I tako što nebi po svome izvoru, posta voljom i ljubavi naših predaka takodjer svojinom hrvatsko-srbskoga naroda; crkveno-narodna prosvjeta Hrvata i Srba ishodi iz književnosti starobugarske, jer ima s njom jedan te isti osnov.

1. **Jezik.** Rekosmo napried, da je za cielo Konstantin onaj jezik, kojim govoraše njegova domovina, odabrao sebi za ugled kod sastavljanja slova i prevodjenja sv. pisma; to bješe dakle narječje macedonskih Slovinjana, koje sva kolika, domaća i strana, svjedočanstva zovu jezikom *slovênskim* (**ѩзыкъ словѣньскъ**, γλῶσσα σθλοβενικὴ), pa tako se zvao i narod, koji je u devetom vieku onuda stanovao. Po što su azijatski Bugari navalili preko Dunava, obladaše iznajprije onimi zemljami, što su ov kraj balkanskih gora (na sjeveru); kasnije tek raširi im se državna vlast i preko Balkana, po Macedoniji i Traciji. Nu kada je macedonsko-slovjenski jezik zavladao čitavom bugarskom državom kao svetinja crkvena (za Borisa i Simeona), počeše mu takodjer ime državno nadievati, prozvavši ga jezikom *bugarskim* (**ѩзыкъ блъгарьскъ**, γλῶσσα βουλγαρικὴ). I ovo je ime prastaro, t. j. čak iz devetoga i desetoga vieka; grčki pisac života Klimentova (u desetom vieku) uzima već obe-

dvie rieči, na ime jezik slovenski i bugarski, u istom značenju. Što je njemu pravo bilo, valja da i nama nebude krivo, osobito počem znamo, da su neposredni potomci macedonskih Slovinjana od devetoga vieka, kao i braća im s ovu i onu stranu Balkana, sačuvali do dana današnjega samo jedno od ona dva imena, t. j. ime bugarsko; pak je i naš jezik upravo u neprilici, kako bi preveo rieč **словѣньскъ**, razumievajući je samo za balkanske Slovjene, a da je nepomieša sa značenjem, koje bi preširoko bilo te joj nebi pristajalo. Za to volimo Ćirilov jezik prema današnjoj bugarštini prozvati jezikom starobugarskim, nego li staroslovenskim, da se nebi pomišljalo umah na današnje, novoslovensko narječje, kojemu nepripada to pravo, graditi se neposrednim potomkom Ćirilove slovenštine.

Jezik ovaj ode do mala, kako vidjesmo, iz Macedonije u Moravsku, pisan u knjigah, što ih bješe Konstantin ponio sa sobom, s juga na sjever, na dvor kneza Rastislava. Prem da se neima zaboraviti, da su tadašnjoj Moravskoj posve drugčije granice bile nego li što su danas, jer je zahvatala skoru čitavu sjevernu čest od Ugarske, blizu k Dunavu, graničeći na jugu s panonskom Slovenijom, a za Dunavom prema jugo-istoku sa silnom državom bugarskom, narod ovuda negovoraše ipak istiem narječjem, kojim su bile pisane knjige; s toga da je crkvenoj slovjenštini u Moravskoj duži i sretniji život sudjen bio, nalazili bismo u tamošnjih književnih spomenicih mnogo tragova, kako se čisti starobugarski jezik pomiera radi narječja domaćega oniem po prilici načinom, koji nam je na ugled stavljen u pražkih glagolskih odlomcih, gdje ima ovakih moravizama: *hvalję***c***imъ* m. *hvalę***št***imъ*, *utvrъ***z***enie* m. *utvrъ***żd***enie*, *mo***d***litvu* m. *mo***l***itvą* i t. d. Nu ovaki su primjeri odviše riedki, da pravo reknemo, ograničeni tek na jedan jediti spomenik. Nastavljajući bo slov. apostoli svoj prievod u Moravskoj, prije nego li što podjoše u Rim, pridržaše bez sumnje i za dalje onaj isti jezik, kojim bješe djelo započeto na slovjenskom jugu, a i medju učenicima imadjahu, kako znamo, nekoliko pomagača rodom iz Bugarske, n. pr. Klimenta. Poslije nekolike godine morade Metod sa svojom družinom uzmaći u Panoniju, ka knezu Kocelju; ni ovdje nije se dangubilo, već je uz druge dužnosti i književni posao nastavljen. Ali ovuda vladaše, kako se danas misli s puno razloga, takvo narječje slovjensko, koje bijaše da nerečemo isto, a ono bar posve srodno sa pravom Ćirilovom slovjenštinom. Jer po

što su razbijeni Avari, naseliše se ovuda ponajviše dielovi onieh Slovjena, koji su već odprije sjedjeli u današnjem Erdelju, Vlaškoj i na donjem Dunavu; to bijaše dakle jedna čest Slovjena bugarskih, s kojimi je ono doba i graničila Koceljeva Panonija na istočnoj strani. I zbilja riedki ostatci njihova jezika, što su skriveni stranom u riečih magjarskih stranom u geografskih imenih, svjedoče nam, da su panonski Slovjeni poznavali oba najizrazitija znaka stare bugarštine, t. j. nosne samoglase *ą* i *ę*, za tiem *št* i *žd* m. *ć-č* i *dj-gj*. Recimo dakle, da su i pomagali Metodu u prevodjenju gdjekoji učenici rodom iz ovieh krajeva, na priliku Gorazd, to nije ipak nikakvo čudo, što su sve knjige jedniem te istiem narječjem pisane, kada se ni u životu izvan knjiga nije mnogo razlučivao govor ovieh od govora onieh. Dopustit ćemo ipak, da su se možda u Moravskoj i Panoniji uvukle u staru bugarštinu nekoje rieči iz njemačkoga jezika, prem da ih dosta malo ima naprama grčkim.

Kada je nezgodom vreménâ slov. književnost iz Moravske i Panonije natrag otisnuta u Bugarsku, nadje se starobugarski jezik i opet u svojoj predjašnjoj domovini. Zna se, da je istom sada mnogo spomenika budi izvorno sastavljeno budi s grčkoga jezika prevedeno; ali i u tih knjigah vlada ono isto starobugarsko narječje, kao da ih pisa sam Ćiril ili Metod. Što je god dakle crkvena književnost, koju osnovaše slovjenski apostoli, po Moravskoj i Panoniji putovala i što se odanle natrag u Bugarsku vraćala, ovo se doba, od prilike pedeset godina, ima smatrati njezinim prvim i najstarijim odsjekom: u Moravskoj i Panoniji dočima taj odsjek po prilici godinom 900, u Bugarskoj smrću cara Simeona (927). Ali, kako vidjesmo, slovjenske knjige udjoše takodjer medju Hrvate i Srbe, još za života Metodova: i pozniji priepisi dovoljno nam svjedoče, da su ono bila i po sadržini i po jeziku ista djela književna, što ih bješe poklonio Slovjenom prosviećeni um mudroga Konstantina. Neima dakle sumnje, da se je bar u devetom i donekle u desetom vieku u crkvenih knjigah kod Hrvata onaj isti jezik čitao, koji u napried pomenutim zemljama, tako da se prvomu i najstarijemu odsjeku crkvene književnosti pridružuju još i neki hrvatski spomenici, kojih ako i neima danas, dosta je te znamo, da su negda bili. Po tome bješe negda naći čiste stare bugarštine u književnih spomenicih u Bugarskoj, u Moravskoj i u Hrvatskoj. Ovo jedinstvo jezično u crkvenih knjigah trajaše od prilike do

konca desetoga vieka. Od to doba počima polagano izmjenjivanje i ciepanje u razrede radi toga, što potonji čuvari i njegovači crkvenih knjiga nijesu mogli niti umjeli svieh osobina stare bugarštine zadržati u čitavoj njenoj pravilnosti.

Iz Panonije izagnaše slovjensku liturgiju Magjari, iz Moravske Niemci: dakle u tim dviem zemljama i nedodje književni jezik do nikakova razvitka; gori pomenuti pražki odlomci dokazuju tek, što bi od njega bilo, da su mu zgodnija vremena poslužila. U Bugarskoj nadje se, kako rekosmo, stara bugarština u svojoj pravoj domovini; ovdje bješe samo onakvim promjenam podvržena, koje su savkolik narodni jezik zadesile, kao što su: miešanje dvaju poluglasa medju sobom, miešanje nosnih samoglasa, vezanje zamjenica *tъ* i *sь* uz imena samostavna, odakle je postao kasniji bugarski „člên“ itd. Ipak je istina, da je crkveni jezik, kao stvar posvećena, mnogo duže prost ostao od ovieh udaraca, koji su jamačno već iz rana postigli narodno bugarsko narječje u glasovih i oblicih.

Posve drugčiji bijaše udes crkvenoga jezika medju Hrvatima i Srbima, — prije konca dvanaestoga vieka neznamo ipak o srbskoj književnosti napose upravo ništa. — Ovdje mu se suprotiše umah iz početka neka svojstva narječja narodnoga, nastojeći sve jednako, da iz njega isture one osebine, kojih narodni hrvatsko-srbski jezik baš nikako podnieti nemože. I nedirajući inače u narav crkvene slovjenštine, nemogoše hrvatski književnici nikako izgovarati nosnih samoglasa *ą* i *ę*, jer je narodni jezik na ovakih mjestih volio proste glasove *u* i *e*; neumješe za tiem praviti razlike medju *i* i *y*, kao i niti medju oba poluglasa ъ i ь. Ovo je najmanje od onoga, što se je umah namislilo izbaciti iz crkvene bugarštine; ima još i drugih, stranih pojava, kao što su *št* i *žd* m. *ć* i *dj* itd., ali se u te iz prva nije diralo. Mi nemožemo potanko naznačiti vremena, kada se je crkveni jezik u hrvatskih knjigah počeo oviem načinom izmjenjivati; to se dogodi svakojako vrlo rano, onamo negdje o polovici desetoga vieka; ima bo u Hrvatskoj vrlo starih glagolskih odlomaka (iz XI. — XII. vieka), u kojih su promjene već posvema izvedene, a nije prilično istini, da bi se takova šta u jedan mah dogodilo. Kad bismo za sigurno znali, da su frizinjski odlomci stare, koruške slovenštine, prepisani iz glagolskoga rukopisa, što će po svoj prilici i biti, tada bi nam već sam taj latinski priepis dovoljno pokazivao, koja sudbina stiže staru bugarštinu medju Hrvatima i Slovencima oko desetoga vieka.

*

Razlike ove, koje pominjemo za crkveni jezik Bugarske, Moravske, Panonije i Hrvatske, nijesu u svemu velike niti znatne; a kada još i to na um uzmemo, da je taj isti jezik do skora (u X. vieku) prenesen iz Bugarske u Rusku, tada se divni pojav prikazuje našim očima, kako je posao dvojice bogom oduševljenih navjestitelja obasjao svjetlom nauke kršćanske čitavu istočnu polovicu Evrope te se jedna slovjenska rieč božja odzivala iz milijunâ pobožnih srdaca. Ono isto doba, dok je jezik latinski vladao evropskim zapadom kao posrednik vjere, nauke i obrazovanosti, dok je arabština širila gospodstvo svoje po Aziji, Africi i Španiji, bješe puno izgleda, kao da će se i na evropskom istoku uz jezik i kulturu grčku na osnovu stare bugarštine zametnuti sa svim nova kršćansko-slovjenska obrazovanost.

Ali to bješe samo tako moguće pomisliti, što je mudri Konstantin taj odabrani jezik udesio za porabu književnu, sastavivši za nj posebita slovjenska

2. **Slova.** Mnoštvo historijskih svjedočanstva priznaje jednoglasno, da je ovo bila prva radnja solunskoga mudraca, koju je i trebalo obaviti prije nego li bi se dao na samo prevodjenje sv. pisma. Taj mučni posao ište čovjeka svestrano obrazovana, osobito u znanju jezikâ, u naukah filologijskih; a to i bješe filosof Konstantin, za kojega nam se obilato pripovieda, kako je radi svoje vanredne mudrosti i nauke postao najprije knjižničarom u sv. Sofiji, poslije učiteljem filosofije; za tiem bi poslan k Arabom na učene prepirke o teologijsko-filosofskih pitanjih, i napokon ka Kozarom, da ih uputi o vjeri Hristovoj. O tom se posljednjem putu pripoviedaju znamenite stvari; kaže se, da je sada Konstantin izučio židovski jezik i židovska slova, i da je preveo osam česti gramatike (to valja da znači, da je sastavio za Grke gramatiku židovskoga jezika); isto tako da je naučio čitati slova samaranska, a napokon našav negdje evangjelje i psaltir pisan „ruškimi“ pismeni, da se upoznao i s tiem preko jednoga čovjeka, od kojega je naučio ovaj jezik čitati i govoriti. Ovo je pripoviedanje vrlo tamno, nalično više na priču nego li na historijsku istinu. Pod Kozarima razumieva se u historiji obično narod plemena tatarskoga; ali se nikako nezna, što bi kod propoviedanja vjere kršćanske pomagalo Ćirilu, da je radi Kozara izučio bud evrejski bud ruški (!) jezik. S toga neki slute (Hilferding), da se može biti ovdje govori samo o državnoj vlasti Kozarskoj, ali narodna sredina da je bila po svoj

prilici slovjenska. Tada bi dakako i značenje rieči „ruški“ drugačije bilo, nego li što ga Šafařík uzima. Ali iz ovieh tamnih viesti izvodi se ipak to, da je naš mudrac povrh grčkoga i latinskoga jezika, kojima je nauke izučio, povrh slovjenskoga, koji je od djetinstva u Solunu govorio, poznavao putem naučnim jošter jezik i pismena židovska, samaranska (fenička) i nekakva ruška (zar gotska?). To mu bješe dovoljno jamstvo za uspjeh i u onome posljednjemu djelu, koje zauzimaše ostatak njegova bogu i vjeri zavjetovana života.

Dvie nam ipak stvari smetaju te nemožemo pravo i podpuno ocieniti taj posljednji umni zadatak našega svetitelja: za prvo neznamo pravo, da li su Slovjeni već od prije imali štogod nalična na slova — sjećamo se napried pomenutih crta i reza — i koliko je od toga Konstantin upotrebio; za drugo postaje nam ovo već samim sobom tamno pitanje još i tamnije tiem, što niti neznamo za sigurno, kakva je slova mudri Konstantin sastavio, jer se danas dvoja slovjenska azbuka za tu čast bori: ćirilica i glagolica, te bi naše umovanje posve drugčije bilo uz ovu nego li uz onu. Od poslije, što se koncem prošloga i početkom našega vieka rodila nauka slovjenska, poticaše ovo zanimljivo pitanje sve slovjenske učene ljude na neprestano razmišljanje; svatko htjede štogod priložiti k boljemu poznavanju one krasne stvari, na kojoj je velik diel slovjenske prosvjete sagradjen. Kako danas razlozi stoje, dobro je da se pitanje o prvenstvu slôvâ odieli od onoga drugoga pitanja, koja da su slova upravo Ćirilov izum; jer se jedno može i bez drugoga pomisliti, te odatle što bi se dokazalo da je glagolica starija od ćirilice, čini se da jošter nesliedi te bi morao upravo Ćiril sastaviti glagolicu, a netko drugi, n. pr. Kliment, ćirilicu.

Što se starine i prvenstva tiče, već u prošlom vieku, da nepominjemo kombinacija našega Grubišića i ostalih učenih Dalmatinaca, dokazivaše oštroumni Gelazij Dobner (1785), da je glagolica starija od ćirilice i da su glagolska slova prava ćirilova slova; ali njegov glas bijaše preslab protiva ugledu velikoga Dobrovskoga, koji je hrvatsku glagolicu — za bugarsku nije se tada još ni znalo — pripisivao trinaestomu vieku, tobože kao lukavstvo katoličkoga sveštenstva, da bi, po njegovu mišljenju, štitila katolicizam od napasti pravoslavlja i pravoga slovjenskoga pisma, na ime ćirilice. Dobrovski mogaše tiem lakše na ovako mišljenje privoljeti učeni sviet, čim za onda još nitko ni slutio nije, da ima spomenika gla-

golskih, starijih od trinaestoga vieka. Nego ovako neosta za dugo. Skorim dopade ruku Kopitarovih prvi glagolski spomenik, pravoga starobugarskoga jezika, pisan glagolicom oblom: to bješe tako zvani „glagolita Clozianus“. S ovakim oštrim i ubojitim oružjem bi mu lako svladati nauku Dobrovskoga. Od toga vremena (1836) nastaje novo doba po glagolicu, puno sretnih obreta i bogato učenimi istraživanji; njezin ugled rastijaše svakim danom na više, učeni sviet neosta pri tom uvjerenju, da je ranija nego li iz trinaestoga vieka, već se negibaše čak i toj misli, da je od iste ćirilice starija, dok najposlije Šafařík, posakupiv svekolike razloge svojih i tudjih nauka, neuskrisi god. 1859 izrjeku Dobnerovu, da je na ime unatoč navadnomu mišljenju, upravo Ćiril sastavio glagolicu, a njegov učenik Kliment da je iznio na sviet ćirilicu.

Valja nam reći, da uz Šafaříka pristaje mnogo znamenitih u slovjenskom svietu učenih ljudi, medju kojimi pominjemo slavnoga Miklošića i našega Račkoga. Naš domaći historik izloži na obširno Šafaříkove i svoje misli u učenom djelu: „Slovjensko pismo“ od god. 1861. Glavni razlozi, na koje se u tom pitanju istraživači pozivlju, jesu od prilike ovi: a) glagolica, kao pismo izvorno, znatno je nenarednija, dakle korak većega svršenstva dovodi nas na narednije grčko pismo, a to je ćirilica; b) u glagolici ima slôvâ, koja slute na starodavnu navadu pisanja s desna na lievo, čega u ćirilici neima; c) ćirilska azbuka sastoji se od dvie česti: jedna, i to veća, nije ni što drugo, do li puki alfabet grčki, sastavljen po formah, običajnih oko IX. — XI. vieka; druga čest, koja se veoma podudara s glagolicom, bit će po svoj prilici i uzajmljena iz glagolice, što bi dokazivalo, da je glagolica ćirilici kod sastavljanja upravo za uzor služila, po tome dakle da je i starija. Razlozi ovi, kako su sa svim naravi grafičke, ma i bili istiniti, opet sami sobom ništa nedokazuju, kada se pita, tko da je sastavio glagolicu? S toga se, idući dalje, uzimaju na ogled glagolski spomenici i njihov odnošaj naprama ćirilskim te se dolazi do ovakih istinitih rezultata: a) ima čitavih glagolskih rukopisa ili znatnih odlomaka, koji su bez sumnje tako stari, kao i najstariji za danas poznati spomenici ćirilski, t. j. iz desetoga i jedanaestoga vieka; b) sadržina ovieh rukopisa jest ona ista, što i u ćirilskih spomenicih, t. j. isti je tekst i isti jezik; pače glagolskim spomenikom smiju se porediti tek najstariji ćirilski, jer je u poznijih ćirilskih rukopisih jezik i tekst obnovljen, čega u glagolskih neima; c) ima nekih osebina glagolskih, u riečih

i oblicih, po kojih se pravedno sluti, da su gdjekoji ćirilski spomenici jedanaestoga vieka samo priepisi sa originala glagolskih; pače u nekih ćirilskih rukopisih ima još i traga pojedinim glagolskim slovima, a nadje se i takvih rukopisa, gdje je prvo i starije pismo glagolsko ostrugano te zgora pisano ćirilicom; d) napokon su i glagolski spomenici onako razpršani po slovjenskom svietu, kao što ćirilski; u gdjekoje krajeve niti se nezna kada i kako bi dospjeli bili, van u samo ćirilovo doba. To se netiče baš toliko glagolskih ostataka, koji se nadjoše u sjevero-zapadnih krajevih, n. pr. u Českoj ili Moravskoj, koliko naše domovine, u kojoj je, kao što pouzdano znamo, glagolizam već u XI. i XII. vieku čak izvan crkve bujno cvao, te nije prilike ni pomisliti, da bi se hrvatski narod na zborovih crkvenih, počamši od X. vieka, za drugu koju svetinju borio ili za druga slova progonjen bio, nego li baš za glagolicu, koju on od starine hrvatskim pismom nazivlje. Svi ovi rezultati, kao što su istiniti, tako su i velika uvaženja dostojni, jer se iz njih za sigurno izvodi, da su već u X., XI. i XII. vieku glagolska slova na široko po slovjenskom svietu poznata bila, niti bi se pravili ćirilski priepisi, kao što rekosmo, da nije već u X. vieku glagolska književnost, namienjena potrebam crkvenim, bogata, pače za onda može biti i bogatija bila od ćirilske.

Dok su dovle svi današnji istraživači slovjenskih starina složni u jednomu mišljenju, niesu svi jednako uvjereni o daljih izvodih Šafaříkovih, kao: da su glagolska slova upravo Ćirilova slova, a ono što danaske ćirilicom zovemo, da je sastavio Kliment itd.; jer se može i tako pomisliti, da je mudri Konstantin, ma baš i znao za glagolicu (u smislu gori pominjanih crta i reza), ali kao čovjek obrazovan i odgojen u duhu grčkom, da je ipak volio većinu slova uzajmiti iz alfabeta grčkoga, i tek malinu pridodati iz glagolice. Šafařík da ovakovu tumačenju, u kojemu mnogo istine ima, na put stane, tvrdi sa sviem odrješito, da Slovjeni prije Ćirila nijesu imali nikakvih slova i da su Ćirilova slova sa sviem nova bila. Obje izrjeke lakše je izreći nego li potvrditi ili dokazati, jer nijesu ni malo sigurne; protiv druge vojuje naročita apologija crnorizca Hrabra, iz koje su doista takodjer izvodili, da je Ćiril glagolicu sastavio, ali se ona ipak puno naravitije proteže na ćirilicu nego li na glagolicu. U najstarijem, premda jako iskvarenom, rukopisu ove apologije na slovjenska pismena, dolaze dvie znatne izrjeke: da je bog dao filosofu Ćirilu razum te je sastavio slova,

jedna po grčkih slovih, a druga po razumu i daru božjemu; za tiem (po dva puta) da Grci prigovaraju: od naših se je knjiga (= slova) izvela slovenska knjiga (= slova); ove dvie izrjeke, kao što i čitav smjer Hrabrove apologije, nalikuju većma na ćirilicu, nego li na glagolicu. Vidi se dakle, da upravo oni dokazi, iz kojih bi se imalo za pouzdano razabrati, koja su slova Ćirilova, nijesu posve sigurni; zato će i borba mnienjâ o tom posljednjem pitanju dotle ostati neodlučena, dok nepristupe s kojegod strane novi do sada nepoznati razlozi.

Kod glagolskih slova bješe negda još i ta, sada već prilično izjašnjena, teškoća, što su jedna obla, druga uglata; jednimi pisani su spomenici razreda starobugarskoga, drugimi spomenici razreda hrvatskoga, to će reći oni što su pisani jezikom koji je kako napried spomenusmo, izbacio oba nosna samoglasa te pridržao samo jedan poluglas. Odatle sliedi naravski, da je u glagolici uglatoj iliti hrvatskoj manji broj slova nego li u obloj iliti bugarskoj, i to za one glasove, kojih hrvatskomu razredu stare crkvene slovjenštine niti netreba. Ipak se neima danas više ni malo sumnjati, da je obojemu pismu jedan te isti izvor, tako da su uglata hrvatska slova postala iz oblih bugarskih. Najbolji je dokaz tomu sama hrvatska glagolica, jer se njoj u starijih rukopisih, bar još kod pojedinih slova, sačuvao okrugao lik; da pače do skora udjosmo u trag takovu vrlo staromu odlomku glagolskoga pisma a hrvatskoga roda, u kojem su neka slova još posvema obla, neka pak prelaze već na obični kasniji, uglati oblik. Kada se sve to onoliko uvaži, koliko zaslužuje, tada nam nestaje razloga, zašto bismo za nemoguće držali, da je bar gdje koji glagolski spomenik oblih slova pisan u hrvatskoj domovini, ma i bilo u njemu nosnih samoglasa ili oba poluglasa; osobito po što znamo, da je isto tako i u Ruskoj još i u XI. vieku mnogo starobugarskih spomenika prepisivano od ruskih ljudi a s podpunim obilježjem stare bugarštine. Ja spominjem to po najviše radi jedne književne starine, na ime radi glagolskoga spomenika Klozova, koji se negda čuvao na otoku Krku, u knjižnici Frankopanskoj.

3. **Knjige slov. apostola Ćirila i Metoda.** Prelazeći najposlije posebice na književnu radnju slovjenskih apostola, prvo nam se pitanje nameće, što su uradili oni sami, što li njihovi učenici? jer se po tome može bar od prilike razabrati, kakovo bijaše stanje crkvene književnosti, prije nego li što je zgoda doniela medju

Hrvate i Srbe, koliko li se smije prisvojiti radinosti, nastavljenoj u našoj domovini. O tome se uputiti, vriedi nam u toliko, što se o književnu radnju pojedinih ljudi obično mjeri umni razvitak čitavoga naroda; a posve je drugo, gotov posao samo prepisivati ili ga gdje što preinačivati, nego li je iz nova raditi, bilo da se izvorno sastavlja, bilo da se prevodi. Koliko je spomenika stare crkvenoslovjenske književnosti do danas odkriveno, valja nam priznati, da se u to prvo doba, o kojemu ovdje govorimo, najobilatija radnja pokazala za života samieh apostola u Bugarskoj, Panoniji i Moravskoj, a nakon njihove smrti u Bugarskoj, do god. 927., u doba zlatnoga vieka Simeonova. Iz Hrvatske doprieše do nas tek glasovi o žestokoj borbi za slovjensku liturgiju, ali ništa o nastavku samostalne književne radnje. Čini se dakle, pače po onome kako opisasmo stanje slovjenske liturgije u Dalmaciji, vrlo je prilično istini, da su se ovuda zadovoljavali pukim prepisivanjem onieh knjiga, koje su dobili ili od samieh apostola i njihovieh prvih učenika iz Moravske, ali do mala za tiem iz Bugarske.

Mudromu Konstantinu prisvajaju stara svjedočanstva još prije njegova dolazka u Moravsku prievod evangjelja, ma se i neznalo, u koliko je već sada, u Carigradu, taj posao svršen bio. Ali se zna, da je na svojem pohodu u Rim, ponio sa sobom ove, u slovjenskom prievodu priugotovljene knjige: evangjelje, udešeno za čitanje crkveno, koje počima riećima apostola Ivana: „iskoni bě slovo"; apostol t. j. djela i poslanice apostolske, jednako razredjene prema crkvenomu čitanju; psaltir i službu, u kojoj su bile molitve i pjesme što se čitaju na jutrnju, časove, objednju, večernju, pavečernicu, na tajnu službu i na krštenje. U koliko i kakovieh knjiga bješe ova služba podieljena, to se sada pravo nezna; samo se zna, da je bila udešena prema obredom i ustavu crkve bizantinske, koji bješe za onda još mnogo kraći i prostiji, nego li kasnije. Knjige, u kojih se nahode razni dielovi službe božje, zovu se danas ovako: *služebnik* (odgovara latinskomu: missale), *časoslov* (lat. breviarium), *trebnik* (lat. rituale), *molitvenik* (euchologion), *oktoich* (pjesmarica), *menolog* (mjesecoslov), *stihirar* i t. d. Kritičkim poredjivanjem onoga mnoštva od rukopisa, u kojih se još dan današnji nalaze pomenuti tekstovi, nebi baš nemoguće bilo da se iznadje prvobitni oblik, kako je sam Ćiril slovjensku službu sastavio. Još se pominje ime Ćirilovo u nekih rukopisih kod raznieh članaka, kao je: ispoviest „o pravoj vjeri",

nekoje molitve i jedan uvod u evangjelje. Ono je prvo po svoj prilici zbilja njegovo, ali ovo posljednje bit će bez sumnje podmetnuto njegovu imenu. Što je Ćiril grčki pisao, tomu neima više traga.

Da bi se vidjelo, koja sudbina stiže književna djela apostola Ćirila tečajem puno viekova u slovjenskom svietu, navest ćemo nekoje najstarije i najznatnije spomenike, za koje danas znamo i mislimo, da se u njih bar dielomice čuvaju plodovi njegove radnje. Ovi su spomenici prvobitno svi pisani narječjem starobugarskim, koje je kasnije ponešto izmienjeno.

Najznamenitiji i najstariji tekstovi slov. evangjelja nenadmašuju jedanaestoga vieka; evangjelistari su stariji od podpunih evangjelja. S god. 1057 zabilježeno je ćirilsko evangjelje ostromirovo (izd. Vostokov g. 1843 u Petrogradu, nekritički Hanka 1853 u Pragu). Ovo je priepis učinjen u Ruskoj s još starijega teksta starobugarskoga. Još ima u Ruskoj ćirilskih evangjelistara: mstislavov, od g. 1117, jurjevski, od g. 1119; dobrilov ili semeonov, od g. 1164; a bez naznačene godine bit će odlomaka mnogo starijih, n. pr. odlomak tipografske knjižnice iz 11. vieka. I glagolskih evangjelistara, koji istoj dobi pripadaju, ima nekoliko, na ime: assemanov ili vatikanski (izd. Rački u Zagrebu) i ohridski (odlomak). Izmedju podpunih evangjelja ćirilskih, koja su godinom označena, najstarije jest četveroevangjelje kriloško od god. 1144; ali su znatnija i starija nekoja četveroevangjelja glagolska, kao: grigorovičevo, zografsko i mihanovićevo (odlomci). Najstarija dakle ćirilska evangjelja nadjoše se danas u Ruskoj, glagolska u Bugarskoj. Najstariji rukopisi evangjelja bugarskoga pisani su glagolicom; ćirilski sačuvaše se istom od konca 12. vieka napried, kadno već ima i tekstova roda srbskoga. Ipak u najnovije doba dobi petrogradska knjižnica odlomak ćiril. starobug. evangjelja iz 11. vieka, o kojemu gl. izv. archeolog. obšć. tom. V. str. 29. Čisto je bugarsko evangjelje trnovsko ili maksimovo od g. 1273, sada u Zagrebu; ima ih i bez naznačene godine nekoliko od istoga vieka, što u Zagrebu što drugdje. Najstariji je evangjelistar ćirilski srbskoga roda: simeonov ili vlkov (vukanov) od g. 1199—1200, ali nije prost od upliva starobugarskih, kao niti odlomci evangjelistara svrljižkoga, koji su iz 13. vieka te se u tekstu mnogo podudaraju s nikoljskim evangjeljem (izd. Daničić): misli se, da su oba spomenika potekla iz izvornika glagolskoga. Evangjelistara srbskih,

pisanih na koži, medju 13. — 15. v., ima vrlo mnogo, raspršanih koje kuda po manastirih i knjižnicah, ali glagolskih roda hrvatskoga neima.

Apostola neima toliko ni toli starih, kao što su evangjelja. Najstariji bit će apostolar ohridski, iz 12. vieka, koje se pokazuje kao puki priepis s glagolskog originala, izradjen za cielo u Ohridu; još se pripisuju 12. — 13. vieku dva apostolara bugarska: strumički i sljepčanski. Od g. 1220 ima u Ruskoj apostol s tumačenjem, a iz 14. vieka znamenit je naš šišatovački apostol (izd. Miklošić). Napokon je osobito važan odlomak apostolara glagolskoga roda hrvatskoga, koji bješe nekoč prilieppljen na koricah nomokanona srbskoga od god. 1262 te spada svakako u 12. viek. Sada je u Zagrebu.

Psaltira ima dosta i vrlo starih. U Ruskoj čuvaju se odlomci iz 11. vieka: evgenijevski; čitav iz toga vieka: čudovski i iz 12. vieka: petrogradski. Onaj prvi ima još nekoliko glagolskih slova, isto kao i bolonjski, takodjer iz 12. vieka. Ćirilski bugarskoga roda ima jedan iz 13. vieka u Zagrebu (iz mihanovićeve zbirke), a jedan u Ruskoj: norovov i t. d. Napokon nijesu riedki psaltiri glagolski hrvatskoga roda, što su pripojeni obično časoslovom, kano iz 14. vieka: pasmanski, pariški, lobkovicev i t. d. Dobom znamenitih psaltira srbskoga roda nije se do danas našlo.

Veoma starim liturgijskim knjigam uzdrža se uspomena u glagolskih odlomcih pražkih i sinajskih (izd. Šafařík i Sreznjevski); za tiem ima u Ruskoj tako zvanih mineja iz 11. vieka, koje su za cielo prepisane iz starijih, bugarskih originala, kao što se još vidi kod one, koju pisa „Putęta“. Isto se tako nahodi iz 11. vieka postni triod u Ruskoj. Iz 12. vieka ima takvih rukopisa vrlo mnogo (sr. Sreznjevski, drevnie pamjatn. rusk. pisma i jazika. izv. akad. X. sv. 3.). Kao najstariji stihirar pominje se sinodalni od g. 1157 i novgorodski sofijski od g. 1163; bez naznačene godine ima jih i više. Isto su tako stari i nekoji rukopisi od kondakara, to će reći: kratkieh crkvenih himna. Udara u oči, kako se i ovdje malo južnieh rukopisa sačuvalo, a osobito onieh bugarskoga roda; tek iz 13. vieka imamo oktoich bugarski mihanovićeve zbirke, sada u Zagrebu; istoj dobi pripada palimpsest barberinski, u kojemu su odlomci bugarskoga oktoicha i srbske mineje. U Ruskoj (u norovskoj zbirci) ima

srbski oktoich iz 13. — 14. vieka i t. d. Što o naravi ovieh spomenika znamo, najviše se imamo poslije Vostokova u novije doba zahvaliti Sreznjevskomu; on se neumorno stara, da isporedjujući odlomke glagolske sa starinami ćirilskimi, dokuči prvobitni i zajednički oblik, što mu je već dobrano i za rukom pošlo. Kad se to dokuči, moći će se iznaći takodjer, koji bješe oblik službe Ćirilove.

Poslije smrti Konstantinove nastavi književni posao Metod s učenicima. Njegov nam životopisac (Kliment ili Gorazd) pripovieda, da je on dovršio prievod *sv. pisma staroga zavjeta*, izuzamši Makabeje. Govoreći o tome Joan eksarch, pripisuje njemu s bratom prievod od šezdeset ustavnih knjiga, što bi po običnome brojenju sadašnjega vremena značilo, da nije preveo samo nekoliko komada iz staroga zavjeta, tako zvane devterokanonske knjige, medju koje se broje: Makabeji, Isus Sirach, Esther, Judith, Tobija. Cjelokupni prievod staroga zavjeta, koliko su do sele razni rukopisi poredjeni i ocienjeni, posvjedočuje nam rieči Joana eksarcha bar tiem, što je narav jezika i prievoda u pojedinih dielovih dosta nejednaka te puno nalična na posao od više ljudi i razne dobe. Medju tiem ovo pitanje nije još onoliko ispitano da bi se moglo što izvjestna izreći. Do sada se tek zna, kakove je naravi prievod pojedinih knjiga staroga zavjeta u ruskih biblijah i u ruskih rukopisih; nije pak dovoljno ispitano, koliko se onaj tekst, koji je ušao u podpunu zbirku sv. pisma u Ruskoj, i to tek koncem 15. vieka, podudara s prievodom istieh knjiga južnoslovjenskoga roda, što se nahode raspršane (jer podpune biblije neima) u mnogih rukopisih bugarskih, srbskih i hrvatskih (glagolskih). Da bi se moglo o tom konačno presuditi, za to treba više nauke posvetiti starinam južnoslovjenske crkvene književnosti, nego li je do sada učinjeno.

Ostavivši dakle neriešeno pitanje, kada je popunjen prievod staroga zavjeta, valja nam reći, što se jošter za Metodija pominje, da je istumačio slovjenskim jezikom: *nomokanon* (u slov. prievodu: *zakona pravila*, običnije: *krmčaja knjiga*), zbornik crkvenoga prava, kako se do njegovo doba razvilo u bizantinskoj crkvi — današnji su nomokanoni mnogo obširniji, nego li bješe Metodov; — za tiem *paterik* (*otačaske* knjige iliti *poviesti*), zbirku kratkih životopisa od sv. otaca crkvenih; napokon se pripovieda, da je preveo s grčkoga osam besjeda brata svoga Konstantina, u kojih je ovaj branio vjeru kršćansku protiv muhamedovskih i židovskih učitelja kod Kozara. Neki misle, da je to ona ista knjiga, koja se

gdje kada pominje pod imenom „Kyril slovênski"; tada se čovjek i nehotice sjeća one starine, o kojoj hrv. ljetopisac govori: „vazmi knjige, ke pri Hrvatih ostaše i pri njih se nahode a zovu se *Metodios*."

Staroga zavjeta rukopisa — da i o njihovoj sudbini u kasnijem slov. svietu rieč rečemo — neima onoliko niti onako starih, kao što su knjige novoga zavjeta. Samo se zna, da je tekst kasnijih rukopisa sačuvao mnogo znakova starine, što i historijska svjedočanstva potvrdjuju. Tako je već g. 1047 prepisivao u Ruskoj pop Upir knjige proročke; 12. vieka (god. 1136) bjehu prepisane mojsijeve knjige i t. d. Posredno dakle imamo ipak, ma i u kasnijih priepisih, tekst onoga pradavnoga prievoda, koji ishodi čak iz vremena Metodovih. Izbor iz raznih knjiga staroga zavjeta, uredjen za crkveno čitanje, poznat je pod imenom paremejnika. Takav je jedan paremejnik hilandarski, 12. vieka, roda bugarskoga; s god. 1271 naznačen je parem. petrogradski i t. d. Tekstova staroga zavjeta roda srbskoga ima danas jako malo, sve iz kasnijih vremena, i nijesu još proučeni. Znatnim ulomkom istoga teksta moći će se ući u trag preko glagolskih spomenika roda hrvatskoga (sr. djelo Berčićevo), u kojih, čini se, da se mjestimice vrlo star prievod sačuvao; samo da nam je pristupa do starijih rukopisa.

Nomokanona ima nekoliko, ali istom iz 13. vieka, kao: bugarski vukov (sada u Berlinu), srbski mihanovićev od g. 1262 (sada u Zagrebu) i nekoliko ruskih: rumjancovski 1280, rjazanski 1284 i t. d. Nego ovo su dakako istom kasnije ovako rašireni tekstovi crkvenih ustanova. Imenito se zna, da je oko g. 883 sastavljen obširan grčki nomokanon Fotijev mjesto dojakošnjega kraćega od Ivana skolastika; a po ovom obširnijem izradjeni su takodjer nomokanoni slovjenski.

Paterika ima mnogo; osobito u kraćoj formi, pod imenom prologa, nalazi se nekoliko dosta starih rukopisa. Tako su srbski prolozi: norovski i rumjancovski prepisani u 12. vieku s bugarskih originala; u Ruskoj ima paterik sinajski, koji je može biti čak iz 11. vieka, a nosi tragove stare bugarštine; u Miklošića je paterik bugarski iz 13. vieka i t. d. Prvobitni paterik bješe po svoj prilici dosta kratak; nu do nas je došlo nekoliko životopisa vrlo starih, n. pr. u suprasaljskom kodeksu dolazi život i muka svetieh za mjesec ožujak; posebice znamo za pra-

stari život sv. Kondrata iz 11. vieka, koji se može isporediti s jednakim životom u suprasaljskom rukopisu, tako da se vidi da su obje starine potekle kao priepisi sa još starijega originala. Tiem načinom dokučujemo čak početak 10. vieka! Jednako je star život mučenice Tekle.

Ovako stajaše crkvena književnost uza slovjensko obavljanje službe božje, kada se nakon smrti učiteljâ počeše učenici, progonjeni iz Moravske i Panonije, preseljavati medju Bugare i Hrvate. Kao rekosmo, kod Hrvata se ništa nepripovieda o nastavljanju prièvôdâ, a da pravo rečemo, za obavljanje službe crkvene bješe dovoljno već i ono, što se gotovo ovamo donielo. Najstariji književni spomenik, pisan u Hrvatskoj, bio bi onaj psaltir, koji dade o svom trošku napisati (za cielo samo prepisati) solinsko-spljetski nadbiskup Teodor (m. 880—890), da se nije po nesreći toj dragocjenoj starini trag zametnuo. Za nju se znalo još u XIII. vieku, kada je odanle nov priepis učinio klerik rabski Nikola (g. 1222); ali niti Nikolinu psaltiru neima više traga. I tako se o tiem spomenicima nemože ništa dalje govoriti. Nego kada se sjetimo, kako su latinski sveštenici žestoko napadali na slovjensku liturgiju te joj svagdje na put stajali, dokučit ćemo, zašto su se „hrvatski popovi“ htjeli bar tako ukloniti toj pizmi, što su uveli u slovjensku liturgiju obred zapadne crkve. Kada je ta promjena učinjena, nezna se pravo; čini se svakojako najkasnije u jedanaestom vieku. Po nešto dade se to razabrati iz crkvenih knjiga, koje su od tog doba dakako drugčije uredjene bile, jer su dojakošnji tekstovi odgovarali potrebam obreda istočnoga. Svi do danas odkriveni odlomci glagolskih starina roda hrvatskoga, predpostavljaju već nutrnje uredjenje knjiga po zapadnom obredu: to su odlomci služebnika (misala) i časoslova (brevijara); za neke, jer su odviše kratki, nezna se pravo reći, kakova je čitava knjiga bila. Samo od jednoga jeditoga rukopisa, koji bješe pisan poluoblom glagolicom, nadjoše se dva lista na koži, po kojima se vidi, da je čitava knjiga bila tako zvani praksapostolar, t. j. djela i poslanice apostola, porazredjene prema čitanju crkvenomu istočnoga obreda, za sve nedjelje i praznike. Što se samo jedan takav odlomak do danas našao, to je slučaj, koji ništa neodlučuje; mi smijemo već odatle izvoditi, da je nekoč bilo i više glagolskih spomenika hrvatskoga roda, koji su se po svojem nutrnjem uredjenju sa sviem držali istočnoga obreda, dakle i podudarali sa ćirilskimi spomenici roda

bugarskoga i srbskoga. Do sada se je to znalo samo za glagolske spomenike roda bugarskoga, a za spomenike roda hrvatskoga moglo se doista nagoviještati ali se sigurno znalo nije; pomenutim odlomkom i ta je sumnja uklonjena. Radi izmienjena obreda moradoše kasnije unositi u hrvatske knjige i takvih tekstova, koji nijesu bili dotlje ni prevedeni; s toga će biti koristno i potrebito, da se sadržina crkvenih knjiga obreda rimskoga isporedi s onom obreda grčkoga, da bi se vidjelo, što je u njima jedno te isto i zajedničko, što li iz nova pridodano. Da jedan ovaki primjer navedem, medju najstarije odlomke hrvatske glagolice spada onaj list na koži, u kojem se čita život i mučeničtvo sv. djevice Tekle. Tekst ovoga odlomka (naći ćeš ga u Šafařika, u mojoj i Berčićevoj čitanci) posve se slaže s tekstom ćirilskim, koji se čita u raznih minejah: ovdje su dakle obje vrsti knjiga, glagolske i ćirilske, upotrebile jedan te isti prievod te se nije po dva puta isto prevodilo. Takovi primjeri, kojih ima mnogo, najljepše dokazuju, koli tiesna bijaše nekoč sveza izmedju starina glagolskih i ćirilskih: njihov život ide donekle naporedo, jer im je jedan izvor; istom kasnije raskršćuju se te svaka književnost udara svojim putem.

Što ima starijih spomenika glagolskih roda hrvatskoga, sačuvaše se tek kao odlomci i to po najviše pojedini listovi, prilieplјeni obično na korice novijih i mladjih rukopisa. Ali i ti su odlomci pripadali sve samo rukopisom onakovieh crkvenih knjiga, koje su kod zapadnjaka (katolika) u običaju. Iza ove dakle dobe ima još i druga starija doba slovjenske liturgije kod Hrvata, kada je još istočni obred u crkvi vladao; nu od onoga vremena nije se do sada van jedan jediti sigurni ostatak našao: to je pomenuti odlomak negdašnjega glagolskoga praksapostolara, koji bješe priljepljen ćirilskomu nomokanonu od god. 1262. Taj je spomenik vrlo znamenit poradi pisma, koje nije još sa sviem uglasto a nije ni obično bugarsko, već nekako u sredini i na prielazu s jednoga karaktera u drugi.

Buduć da se tekst glagolskih spomenika sve onamo do 15. vieka nije skoro ništa mienjao, to je i starinu odlomaka vrlo teško razabrati iz teksta, nego prije po karakteru glagolice. Ali upravo toga radi trebalo bi, da se iz raspršanih starih odlomaka sastavi što podpunija zbirka paleografskih primjera, da se i za karakter hrv. glagolice ustanove neka stalna pravila. Najpodpuniju zbirku ovakih odlomaka ima za sada naš J. Berčić u Zadru, za tiem Ku-

kuljević u Zagrebu; nešto se nalazi i u knjižnici ljubljanskoj, a nešto u narodnoj knjižnici zagrebačkoj. Gl. Šafařikove pam. hlahol. pisemn.; moje „Priměre“ II. dio i osobito čitanku staroslovenskoga jezika od J. Berčića.

4. **Nastavak radnje u Bugarskoj.** Obilatijih viesti, nego li su one iz Hrvatske, dobijamo o književnoj radnji Metodijevih učenika u Bugarskoj, koncem devetoga i početkom desetoga vieka. Onamo i bjehu pobjegli najpoglavitiji učenici i književnici. Oko Ohrida sačuvaše se sve do danas u živoj uspomeni odabrana sedmorica prosvjetitelja bugarskih, medju koje se uz oba apostola razumievaju: Kliment, Naum, Angjelar, Sava i Gorazd. Neka služba, pisana jezikom grčkim, slavi ih, što su svu bugarsku zemlju okropili i okupali krštenjem i što je bog na njima, kao na sedam stopova, osnovao crkvu divljih Bugara i Dalmatinaca. Ovdje je posljednja rieč uvaženja dostojna, jer nam svjedoči, da je ono doba crkveno-narodni život Hrvata u Dalmaciji jednako u svezi stajao s duševnim pokretom u Bugarskoj: jedni bi druge u kršćanskoj prosvjeti kriepili i podupirali. Nešto dakle već s toga a nešto po tom, što su djela one sedmorice bugarskih prosvjetitelja kao i njihovieh učenika prešla kasnije i u srbsku književnost, kao puki priepisi, tek s izmjenami u narječju — vriedno je i pravedno, da i o njihovoj književnoj radnji progovorimo.

Najodličniji i najvrstniji zamjenik Metodov bješe Kliment, rodom Bugarin, vjerni sljedbenik i pomagač slov. apostola za njihova života, a najrevniji i bez sumnje najdarovitiji radin književni nakon njihove smrti. Neki njegov suvremenik, takodjer Bugarin po rodu, pisa grčki njegov život, gdje nam ovako slika njegovu neutrudljivost: Postavljen od Borisa za učitelja Kutmičevice, staraše se bez prestanka samo o tome, kako će zadovoljiti očekivanju kneževu; on naviеštaše nauk spasiteljev sviem na ukupno, razgovarajući se s njimi o spasonosnom naredjenju Hristovom i o naukah božanskih. U svakome kraju imadjaše svojih odabranih učenika, bješe ih svieh do 3500, s kojimi bi vrlo mnogo obćio te im izjašnjivao tamna mjesta sv. pisma. Njegovi učenici nevidješe ga nigdar besposlena, već ili učaše djecu, jedne upoznajući sa slovima, drugiem tumačeći smisao pisanoga, trećim vježbajući ruku k pisanju, ili se dan i noć moljaše bogu, ili se zabavljaše čitanjem ili pisaše knjige. Poslije smrti Borisove učini ga Simeon biskupom veličkim. Ovdje dopade mu nova teška zadaća. Našav bo,

da je narod toga kraja sa sviem neuk u rieči božjoj i pismu, nemirovaše već ga poučavaše i ispravljaše njegove mahne, uzevši si za uzor života velikoga učitelja Metoda. Poznavajući pako surovost naroda i njegovo cjelovito neumieće u pismu, te videći da i mnogi sveštenici bugarski, izučivši tek čitati, nerazumiju grčkih knjiga ni malo, te su za to glupi, jer u bugarskom jeziku poučnih besjeda nije bilo: naumi i tomu zlu doskočiti te sastavi na sve praznike preko godine besjede (propoviedi), proste i razgovietne, u kojih neima ništa preduboka, ništa previsoka, već tako da ih i najprostiji Bugarin dokučuje. Odatle mogu se proučiti otajstva vjere o praznicih Hristovih, čitati pohvale na spomen sv. bogorodice, koja se više puti kroz godinu slavi, i pripoviesti o njenih čudesih; tu se pominje slava krstitelju, tu život i djela proroka, apostola i sv. mučenika; napokon želiš li upute sv. otaca, težiš li za njihovim svetim življenjem, i to ćeš naći u bugarskom jeziku izradjeno od mudroga Klimenta. Sva ta djela, kažu, da se čuvaju u trudoljubivih ljudi; jer da u kratko rečemo, sve što spada na crkvu, što veliča spomen boga i svetaca, što pobudjuje duše kršćana na pobožnost — sve to dade Kliment Bugarom. Ova su njegova djela ostavljena u Ohridu u manastiru, koji bješe sagradio još za života Borisova.

Ovako biograf grčki, a po što je u novije doba svraćena pažnja na ovu pripoviest (izdao je grčki Miklošić, g. 1847), udjoše zbilja u trag mnogim poučnim besjedam i pohvalam, za koje se u rukopisih veli, da su pisane biskupom Klimentom, što je za cielo naš Kliment, biskup velički, prem da ga rukopisi pomiešaše kad što sa starijim imenjakom, biskupom rimskim. Istina da su surazmjerno vrlo kasni rukopisi, u kojih su se Klimentinova djela do nas sačuvala, što u ruskih što u srbskih zbornicih, ipak će biti vriedno i znamenito, da se cjelokupna izdadu, kao što je odavna namjerio bio Undolski (†); jer će se po tome najbolje moći ocieniti neumorno nastojanje toga znamenitoga čovjeka oko prosvjete svojega naroda. Tada će se pod jedno razabrati, što su njegovi izvorni sastavci, što li prievodi sa grčkoga. Čini se na ime, da se za Klimenta smije isto reći, što za oba apostola, što za sve kolike znatnije književnike zlatnoga vieka Simeonova, da u njihovoj književnoj radnji vlada razborita samostalnost; uvidjahu bo, da bi se slabo pomoglo narodnoj prosvjeti pukimi tamnimi raspravami filosofsko-

bogoslovnoga sadržaja, kojimi i suviše obilovaše književnost bizantinska. Volješe dakle sastavljati ili prevoditi na bugarski jezik poučne besjede crkvene (propoviedi), kojimi se pojedini dielovi kršćanskoga nauka bolje izjašnjuju ili gdje se dovodi narodu pred oči sveti život božjih ugodnika. Za Klimenta na pose kaza nam upravo njegov biograf, da je pisao besjede proste i razgovietne.

Poznato je, da neka grčka zapiska prisvaja Klimentu izum slova, koja bi, kako se ondje kaže, razgovjetnija bila od onieh, što ih je Ćiril sastavio. Po tome mišljahu neki u novije doba, da je on može biti glagolicu sastavio, a drugi, kao Šafařík i njegovi istomišljenici, koji glagolicu Ćirilu pripisuju, drže Klimenta za sastavitelja ćirilice. Kao što rekosmo, to se za sigurno nezna; ali će svakako biti u toj viesti nešto istine, po što je i crnorizac Hrabr potvrdjuje, koji braneći slovjenska slova od napadaja grčkih, spominje ovaki prigovor: „ašte li kto rečetь, jako (Kyril) nêstь ustroilъ dobrê (slovênьskaja pisьmena), po nježe sę postrajajątь i ješte“, a toga prigovora nepobija on drugačije, van što kaže, da je tako i kod Grka bivalo. Može biti dakle, da je ona zapiska, koja o Klimentu govori, u savezu s ovom viesti Hrabrovom.

Od ostalieh suradina Klimentovih nepominju se danas više nikakva djela književna, ali odatle nesliedi da nijesu ništa pisali; tek uspomena o njihovoj radnji nije do nas doprla. Samo za Gorazda, rodom Moravljanina, domišljaše se nekoč Šafařík, da je pisao život sv. Metoda u tako zvanoj panonskoj legendi; drugi opet misle, da je oba životopisa, na ime na Ćirila i Metoda, za jedno s pohvalnimi besjedami o njima sastavio Kliment, biskup velički. Životopis Konstantinov bit će svakojako od Klimenta, jer se život i pohvalna rieč obično za jedno pišu, a kod pohvale „sv. Kirilu učitelju slovênsku jeziku“ kaže se izriekom, da je pisao Kliment.

U mladjem naraštaju, koji je uputom pomenutih prosvjetitelja naroda bugarskoga na pokazanoj stazi dalje napredovao, odlikuju se kao starobugarski književnici: biskup Konstantin, pop Grigorij, eksarch Joan, crnorizac Hrabr i Theodor i napokon sam knez Simeon, oko kojega se i kreće svakolika radnja kao zviezde oko svoga sunca. Njihoviem trudom i nastojanjem rascvjeta se starobugarska književnost u toliko, da se do skora mogla bogatstvom književnih djela crkveno-nabožne sadržine smjelo poredjivati s obje najbogatije onoga vremena književnosti, s grčkom i

latinskom, nadkriljujući u istome pravcu svaku drugu književnost evropsku. Da, pravo rekavši, u Evropi onoga doba niti nebijahu po jeziku van ove tri crkvene književnosti: grčka, latinska i slovjenska. Slovjenska kao mladja oslonjaše se sa sviem na obje starije, osobito pako na grčku, koja joj je najbliže stojala po odnošenju nabožnom i državnom; toli u prievodih, koli u izvornih djelih podje ona sa sviem pravcem ove te joj je nalična, koliko samo može biti najvjernija kopija svomu originalu. Velika je za cielo nesreća po slovjenski narod, što se našao u takih okolnostih, te je kao zdrav i jedar mladić crpao životnu snagu iz matora i nezdrava starca, u kojega su već svi sokovi skvareni i kužni bili; da je njemu koji istom stupaše u život, treptjela pred očima slika onoga, koji već izdisaše; što je imao duh svoj razvijati i njegovati uza književnost, kojoj već svakoga duha nestajaše, u kojoj mjesto živahne originalnosti vladaše mrtvo slovo kompilacije. To je bizantinizam grčki, koji se je iz literature grčke sve jednako preseljavao u naše slovjenske: bugarsku, srbsku i rusku. Mi ćemo njemu u našoj starosrbskoj književnosti pri svakom koraku na trag naići te čovjeka mora upravo srce boljeti, gledajući kako se mnogo umnih sila našega naroda besplodno istrošilo na puko gomilanje praznieh rieči, gdje čovjek nezna, bi li se većma divio golemu trudu kompilacije, prevodjenja i prepisivanja, ili strašnoj praznoći nutrnjoj. Ovaj se pravac očituje već kod ovdje pomenutih književnika, osobito u težnji samoga kneza Simeona, prem da njih još uviek oduševljava uzor velikih slovjenskih učitelja: Ćirila, Metoda i Klimenta te što god radili, rade u živoj sviesti, da biva na korist slovjenskoga naroda. U njih dakle nespade jošter radnja književna, kao kod potonjih, tako nizko te bi se smatrala pukom ascezom religioznom, kao jedan način pokore za griehe ili kao zadušbina, kojom se otvara put u naselje nebesko; ona se kreće na javi, sred naroda i njegovoj je koristi namienjena.

Konstantin, prezbiter bugarski i episkop, življaše u doba kneza Simeona, što se izriekom pominje kod njegovih književnih djela: bijaše dakle mladji suvremenik sedmorice napried rečenih učitelja; prepisač jednoga njegova djela, crnorizac Doksov Tudor, zove ga upravo učenikom Metodovim: „učenikъ syj Methodovъ, arhiepiskopa Moravy“. On sastavi iz besjeda Ivana Zlatoustoga i drugieh otaca crkvenih tumačenja sv. evangjelja na nedjeljne dane, u kojih se nalazi mnogo izvornieh dodataka, oso-

bito uvoda u te besjede, po čemu se vidi liep način njegova mišljenja o narodnoj prosvjeti i njegovo osobito staranje da se narodu valjano propovjedi rieč božja. Na uvodu toga djela kaže za sebe sama, da se poveo „po slědu učitelju, imeni jeju i dělu poslědują“ (razumieva za cielo Ćirila i Metoda), i za to da je s grčkoga na slovjenski jezik istumačio ove propoviedi, na što ga nagovoriše neki vjerni ljudi. Pri tome poslu bijaše mu za tiem, da pomogne narodu slovjenskomu (= bugarskomu), koji se smatraše još kao posve nov i mlad u kolu ostalieh, bogu ugodnieh, krščanskih naroda; kaže bo za nj: „letitъ nyně i slověnьsko plemę, kъ krьšteniju obratišę sę vьsi; ljudije tvoji narešti sę hotęšte, milosti tvojeję, bože, prosętь zělo.“ I ovaj je prievod hvale vriedan, jer je jasan i razgovietan. Povrh toga prevede s grčkoga na slovjenski jezik knjige Athanasija Aleksandrijskoga († 373) protiv Arijana. Kod ovoga se djela spominje, da je prevedeno po naročitoj volji bugarskoga kneza Simeona; pravo je dakle, da izbor predmeta njemu prisvojimo, koji se je može biti s toga zaželio slov. prievoda te knjige, što je već tada krivovjerstvo u bugarskoj državi mah preotimalo. Prem da nije lak posao, kada treba tanahne razluke dogmatičke obilno razvijenoga jezika grčkoga prenieti u novi, još neispitani jezik slovjenski, ipak je naš pisac i ovdje sve teškoće sretno svladao te mu je i u kasnu priepisu prievod čitak i razumljiv.

Može biti da ovomu Konstantinu pripadaju još neki od onieh sastavaka, za koje rekosmo, da su prvomu Konstantinu (= Ćirilu) podmetnuti. Takav je osobito karakter jednoga uvoda (predgovora) u evangjelje, koji se sačuvao uz neko rukopisno evangjelje srbskoga roda, gdje se nagovaraju „slověni vьsi“ i „slověnьskyj narodь vьsь“, da bi voljno slušali slovo sv. evangjelja.

Joan, eksarch bugarski, po značenju časti toliko, koliko poslanik patrijarkov, nadziratelj sveštenstva i posrednik izmedju njega i patrijarka*), zauzima svojimi znamenitimi radnjami knji-

---

*) Pominje se god. 1721 kao zapiska u nekom srbskom rukopisu: Kogda prihodih u monastir Ravanicu iliti Vrdnik, az mitropolit rasski i eksarch svetago prestola srbskago Arsenije Joanovič, poslanik milostinje radi ot svetejšago patriarha srbskago i blgarskago gospodina gospodina Moyseja i t. d.; i opet god. 1750 kao zapiska u istom srbskom rukopisu: Vasilij Petrovič arhimandrit jeksarch pećski poslanik patriarcha srbskoga, gospodina Athanasija i t. d. (Gl. glasnik srb. slov. I. 161.)

ževnimi prvo mjesto u starobugarskoj književnosti vieka Simeonova. On stajaše u prijateljstvu toli s Borisom, koli sa Simeonom. Za Borisa drže onoga „častnoga čovjeka, crnorizca Duksa“, koji koliko bi ga god puti Joan posjetio, vazda ga nagovaraše, da „prevede na slovjenski jezik učiteljske propoviedi“, veleći mu da „čto jestь popovi ino dělo razvě učenija“. Iz ovieh rieči, koje pisa sam eksarch Joan, razabiremo veliki ugled i štovanje, koje uživaše kod Borisa; jer ga ovaj nebi doista toliko nagovarao, da nije osvjedočan bio o njegovoj vještini i naučnosti. Joan se skloni te prevede *„prěpodobьnago črnorizьca i prozvuterja Joana Damaskinьska slovo o pravěj věrě“*, to će reći, nauk vjere kršćanske iliti dogmatiku, kako je po načelih Aristotelove dialektike prvi put pokušao u neki sistem spraviti Joan, nadimkom Chrysorrhoas, iz Damaska (medju 700 — 790). Ovo je djelo u originalu razdieljeno na četiri knjige, u 100 poglavja, koja nijesu sva prevedena (samo 48 poglavja); Joan nadje za shodno, da izostavi one članke, koji spadaju na prepirke s Nestorijanci i Eutichijanci, jer toga narodu bugarskomu nije trebalo znati. Mjesto toga doda nekoliko zgodnih članaka iz drugieh pisaca grčkih. Na čelo čitavoga djela stavljen je prolog, koji izvorno pisa sam Joan (štampan u mojih „Priměrih“ I.). Još i danas ima dosta rukopisa srbskoga roda, u kojih se ovaj spomenik sačuvao kao priepis sa starobug. originala.

Drugo njegovo veliko djelo posvećeno je knezu Simeonu, za kojega kaže pisac u prologu: „se i ty, gospodi moj, knęže slavьnyj Symeone Hristoljubьče, ne prestaješi vъziskaję poveljenij jego (boga) i tvarij, hotę sę imi krasiti i slaviti.“ U njegov dakle primjer ugledao se Joan eksarch te da proslavi veliko djelo božje od stvorenja ovoga svieta, sastavi zbornik pod imenom šestodnev, za koji je upotrebio ne samo tako zvani hexahemeron Basilija Velikoga (329—379), nego takodjer izvadke iz Joana Zlatoustoga, iz Severijana i drugieh kršćanskih pisaca, za tiem iz Aristotelove historije o životinjah, a mnogo je i sam od sebe dodao. Prievod je ovaj vrlo znamenit radi osobita bogatstva jezičnoga te dokazuje, da je Joan eksarch oba jezika, grčki i bugarski, podpuno u vlasti imao, čim je umio toli raznolika sadržaja knjigu liepo i razgovietno napisati. Nahodi se u djelu takodjer simo tamo raspršanih refleksija o narodu bugarskom i o slovjenskom jeziku.

Još se Joanu eksarchu prisvaja prievod dialektike istoga Joana damascenskoga (koju je ovaj po Aristotelu izradio), za tiem

prievod nekakve gramatike (o osmihъ čestehъ slova), za koju se ipak nezna, da li je zbilja djelo Joana damascenskoga. Protiv oba ova djela podiže se u novije doba sumnja, koja je uvaženja vriedna, jer je osnovana na razlozih nutrnjih, na ime na razlikah, koje se opažaju u prievodu ovieh djela napram oniem, koja su autentička. Nasuprotiv bit će od Joana eksarcha još nekoliko poučnih besjeda (propoviedi), imenito ona na spasov dan, koja se čita u ruskih i srbskih zbornicih (štampana u mojih „Priměrih“ II.).

Joan eksarch ispovieda i sam, da nije šestodneva sam izradio, već da ih je više u društvu bilo, i što je gdje tko od njih čitao, to bi prikupljali i sastavljali u jedno. Po tome se može misliti, da je pod zaštitom knjigoljubca Simeona kao čitava škola bila od ljudi književnih, koji su se za to starali, da se dobre i koristne knjige grčke prevedu na jezik slovjenski (= starobugarski). Mi znamo još i danas za popa Grigorija, od kojega se sačuvao u kasnu priepisu, prievod ljetopisa Joana antiochijskoga, prezimenom Malale, učinjen „pri knęzi blъgarьstěm Symeoně, syně Boriši“, a na zapovied samoga kneza Simeona. Ovaj je prievod u toliko znamenit, što se u njemu sačuvala uspomena na nekoja božanstva slovjenske mitologije. Prevodeći na ime s grčkoga, gdje je govor o Hephaestu i Heliju, dodaje radi boljega razumievanja za svoje čitatelje glosu k Hephaestu: „kojega i Svaroga zovu“, a k Heliju: „kojega zovu Dažьboga“ (valja m. daždьboga); a gdje je govor o Aleksandru Velikom, zove ga naš prevoditelj: „synъ božij Peruna velika“, hoteći jamačno riečju Perun prevesti grčku Zeus. Ako li se može dokazati, da je ove glose zbilja već prvi prevoditelj, Grigorij, upleo u svoje djelo, a da se nijesu istom kasnije u ruske priepise uvukle, tada su Svarog, Daždbog i Perun bez sumnje bogovi starih poganskih Bugara. Da li je prezbiter Grigorij još štogod pisao, to se više nezna; neki slutiše (Obolenski), kao da je on preveo na slovjenski jezik takodjer Georgija hamartola, i da Nestor nije crpao iz grčkoga originala već iz slovjenskoga prievoda ona mjesta, koja se u njemu čitaju izvadjena iz Georgija hamartola. Ovo posljednje bit će za cielo istina, ali ono prvo, t. j. da je već sada u Bugarskoj Georgios hamartolos preveden, nezna se pravo (gl. Sreznjevski, zapiski ak. nauk VI. 2, 272).

Nezna se, da li je posao od jednoga čovjeka ili od više njih, što je po nalogu samoga Simeona preveden na slovjenski jezik

velik zbornik filosofsko-moralnih, dogmatičkih i skolastičkih članaka, medju kojimi najveću čest rukopisa zauzima djelo Anastasija Sinaitskoga (u 7. vieku), koje je u grčkom originalu sastavljeno od 154 pitanja i odgovora, ali u slov. zborniku nije sve prevedeno, a niti oniem redom, kojim je u originalu. Uz te Anastasijeve „otъvěte“ ima množina odlomaka iz raznieh crkvenieh otaca: iz Basilija, Kyrila aleksandrijskoga, Isidora, Justina filosofa, Grigorija nisskoga, Joana zlatoustoga, Mihaila sincela jerusolimskoga, Grigorija bogoslova, Theodora raitskoga, Georgija Heroboska, Epifanija, Teodorita, Irineja lugdunskoga, Augustina, Eusebija, Hesychija, Joana damascenskoga, Hipolyta i patrijarke carigradskoga Nicefora († 828). — Već ovo nabrajanje pukih imena dokazuje, da je taj zbornik Simeonov čitava enciklopedija tadašnje bizantinsko-kršćanske obrazovanosti. I zbilja u njemu neima samo članaka bogoslovnih iliti duhovnih u obće, već i kojekakvih svjetskih, kano: filosofskih (n. pr. Teodorova poglavja logička i ontologička, srodna s dialektikom Joana damascenskoga), retorskih (n. pr. Georgija heroboska „o obrazěhъ“ = de figuris) i historijskih (n. pr. Niceforov „lětopisьсь vъ kratъcě otъ avъgusta daže i do konstantina i zoję, cěsarь grъčьskyihъ“). Dokazano je, da takih zbornika bješe i u grčkom jeziku, pak je s jednoga od njih ovo na slovjenski prevedeno, a po dobi nekieh spisatelja, kojih su članci u onaj originalni grčki zbornik uneseni bili, lako je razabrati, da niti grčki original nemogaše biti sastavljen prije konca devetoga vieka. Jedan takvi grčki kodeks, ali u gdječemu različit, pominje Montfaucon te ga stavlja pod godinu 912.; u našem slovjenskom dotěran je „lětopisьсь vъ kratъcě“ do Konstantina i Zoje, to je dakle doba medju 913—920. Po tome se može izračunati vrieme, kada bi sastavljen naš slov. zbornik, a sva je prilika, da je knez Simeon, taj grčki naobraženi vladalac, već za svoje mladosti u Carigradu, baveći se naukami, upoznao grčki zbornik te ga zaželio imati u slovjenskom prievodu. Odatle se vidi pod jedno pravac njegovieh nauka i svojstva njegove obrazovanosti, koja ne nosi ni malo narodnoga karaktera bugarskoga pa je zato i ostala narodu većim dielom tudja; niti se kosnula njegova srca niti je probudila njegovu fantaziju. Bogati i zlatni viek Simeonov osta sa sviem bez poezije, narod čami u podpunoj apatiji, ali je sklon prisluškivati stvari, koje bi njegovu pamet većma razigravale, nego li suhoparni sadržaj ovoga zbornika, kojemu je već naslov sa sviem sholastičan:

sъborъ otъ mnogъ otьcь, tlъkovanija o nerazumьnyihъ slovesьhъ vъ evangelii i vъ inĕhъ kъnigahъ vъ kratъcĕ sъloženo na pamętь i na gotovъ otvĕtъ.

Rukopis, u kojem se taj prievod našao, pisan je god. 1073 za velikoga kneza ruskoga Svjatoslava Jaroslaviča; ali po osobinah narječja bugarskoga, koje su se dosta vjerno održale, bješe već od prije slutio Vostokov, da izvorni prievod nemože biti učinjen u Ruskoj, nego u Bugarskoj. I zbilja kasnije bi odkriven (od Ševyreva) drugi, mnogo kasniji rukopis istoga sadržaja, u kojem predgovor mjesto Svjatoslava pominje upravo kneza Simeona. Po tome je dakle dokazano, da je ruski prepisač, ostaviv sve ostalo onako, kako bješe našao u starobugarskom kodeksu, tek ime kneza bugarskoga zamienio imenom svojega gospodara. U tome predgovoru zove se sadržaj rukopisa „pokrъveni razumi vъ gląbinĕ mnogostrъpъtьnyhъ sihъ kъnigъ“ t. j. u dubinu pokriveni smisao ovieh preteških knjiga, a knez Simeon poredjuje se s Ptolomejem (novyj Ptolomej), jer kao „ljubodĕlьna bъčela (pčela) sъ vьsakago cvĕta pьsaniju sъbravъ aky (kao) vъ jedinъ sътъ vъ velьmyslьnoje srъdьce svoje, prolivajetь aky sътъ sladъkъ izъ ustъ svojihъ prĕdъ boljary na vъrazumĕnije tĕhъ myslemъ.“

I sam car Simeon prionu za pisanje; on prikupi besjede Joana Zlatoustoga, koje su po svoj prilici većim dielom već od drugieh prevedene bile, u zbirku pod naslovom: *zlatostruja* (razumievaj: *slovesa*). U jednom rukopisu kaže se o tome ovako: „Blagovjerni car Simeon ispitav sve knjige sv. pisma, stare i nove i svieh učitelja narav i običaje i mudrost, začudi se slovesnoj mudrosti blaženoga Joana zlatoustoga te kako bješe navikao sve njegove knjige čitati, odabra iz tieh knjiga besjede te ih složi u jednu knjigu, koju i prozva zlatostruju.“ Od toga se sačuvalo nekoliko rukopisa u Ruskoj, jedan čak iz 12. vieka, koji već nosi tragove ruskoga prepisača. Sr. Sreznjevski u zapiskah ak. nauk. IX. 2.

Još ćemo napokon ovamo uz viek Simeonov pripomenuti znamenitu apologiju crnorizca Hrabra „*o pismenehъ*“ slovjenskih, kojom se umno djelo mudroga Konstantina brani od prigovora protivničkih, osobito grčkih. Nije do duše prilično istini, da bi upravo pod Simeonom trebalo slovjenska slova ili knjige istom hvaliti i zagovarati; ima ipak nekoliko tako nazvanih nutrnjih dokaza, koji nas nukaju, da ovu apologiju, dakle i život njezina, inače nepoznata, pisca, uvrstimo u vrieme blizu do Simeona. U samoj bo

raspravi dolazi po jednome rukopisu ova izrjeka: sątь bo ješte živi, iže sątь viděli ihъ (razumij Ćirila i Metoda). Kad uvažimo, da se Ćiril i Metod nijesu živi u Bugarsku vraćali, te su ih vidjali tek oni njihovi učenici, koji su s njimi zajedno u Moravskoj bivali, kao n. pr. Kliment, Naum, Konstantin i t. d.; to se nemože krajna granica Hrabrove apologije odmaknuti dalje od god. 950. Tko je bio crnorizac Hrabr, toga neznamo, ali iz same njegove rasprave uvidjamo, da je svakako bio čovjek po mjerilu tadašnjega vremena vrlo naučan, jer se na obranu slovjenskih slova poslužio razlozima, što ih je nalazio jedino u filosofskoj i filoložkoj nauci svoga vremena.

Sudeći po drugoj primjedbi Hrabrovoj, gdje se kaže: „Sątь že i ini otvěti, jęže indě rečemъ, a nyně něstь vrěmę", rekao bi čovjek, kao da ova apologija nije jedino, što je on pisao ili barem pisati nakanio; ali se danas ni o čem više nezna.

Ovo su poglaviti književnici dobe Simeonove, od kojih je uspomena do nas došla; njihovu književnu radnju baštiniše skorim od naroda bugarskoga, kad mu se je sunce sreće pomračilo, druga plemena slovjenska, naročito mi Srbi, njihovi najbliži susjedi, i Rusi, koji što su bili dalje, to je nadomjestila njihova narodna snaga. Preko njih po najviše i doživješe ove dragocjene starine naše doba, sačuvane većim dielom u kasnijih priepisih srbskih i ruskih, u kojima je dakako i starobugarsko narječje pomjereno. S toga je drugačija vriednost i značenje ovieh spomenika, kada se govori o historiji književnosti, a drugačija kada je rieč o historiji jezika; po onomu su prava pravcata svojina naroda bugarskoga, po ovomu je svojina podieljena izmedju njega i naroda srbskoga ili ruskoga. Na primjer, napried pomenuti *šestodnev* Joana eksarcha, čim se zna tko ga je sastavio, spada svakako u književnost starobugarsku; ali najstariji rukopis, u kojemu se do nas sačuvao, pripada književnim starinam roda srbskoga, jer ga je pisao „gramatik Teodor", rodom Srbin, po nalogu poznatoga u srbskoj književnosti Domentijana, u lavri Hilandarskoj, god. 1263. Ili da drugi primjer od istoga Joana eksarcha navedem, njegov prievod dogmatike Joana damascenskoga, prem da je već po imenu pisca spomenik književnosti starobugarske, sačuva se ipak samo u priepisu staroruskoga roda, iz 12. vieka; tekar u novije doba nadjen je macedonski odlomak prologa eksarchova, koji je čak iz 11. vieka, roda starobugarskoga, pače s nekoliko očitieh do-

kaza glagolskoga pisma! I tako bi se moglo navesti mnogo primjera, gdje se jedan te isti spomenik starobugarske književnosti sačuvao u više priepisa nejednaka roda i nejednake dobe, ali mi ga ostavljamo onomu, koji ga je prvi unesao u slovjensku književnost, bilo kao prievod s grčkoga bilo kao djelo izvorno.

5. **Nekoji bezimeni spomenici starobugarske književnosti.** Ali jedva bi pravo bilo, da rečemo, da smo oviem sve bogatstvo starobugarske književnosti vremena Simenovih podpuno iscrpli. Ima bo dosta bezimenih književnih starina, koje su u toli davnom obliku do nas došle te bismo puno volje imali, da ih onomu plodovitomu odsjeku prisvojimo, ma i neznali, tko i kad ih je preveo na staroslovjenski jezik. Neimamo niti razloga pomisliti, da je smrću cara Simeona (927) sva dosadašnja radnja na jedan mah obustavljena, ma i bila istina, da su od sele nastala u bugarskoj državi vrlo smućena i žalostna vremena. Gdje se dakle nemože baš godinami izreći, kada je što počelo kada li prestalo bivati, smije se i ono, što je skorim nakon smrti Simeonove učinjeno, njegovoj težnji u zaslugu upisati, jer je ono još uviek trajanje njegova pravca, još uviek duh njegove dobe.

Sprieda rekosmo, da je Ćiril sam preveo na slov. jezik psalme; ele u rukopisih dodje do nas i prastaro tumačenje psalama, koje je za cielo bar negdje u 10. vieku prevedeno s grčkoga, jer se već u 11. vieku nahodilo u staroruskom priepisu, u tako nazvanom evgenijevskom odlomku tumačenoga psaltira, u kojem ima i nekoliko glagolskih slova; isti se tekst čita u psaltiru bolonjskom iz 12. vieka, koji je roda bugarskoga a takodjer glagolskoga izvora. Sva je dakle prilika, da je tumačenje psalama preveo s grčkoga jezika ili koji od prvieh učenika solunske braće ili pako koji književnik dobe Simeonove. I medju rukopisima srbskoga roda ima tumačeni psaltir, samo neznamo, da li je ovakov.

Isto se tako može dokazati, da je bar negdje u 10. vieku prevedeno na slov. jezik tumačenje prórôkâ; za sam tekst biblijski rekosmo, da ga je preveo Metod sa svojimi učenici. Još u kasnijih ruskih rukopisih čita se ova znamenita zapiska: „Slava tebě gospodi, cěsarju nebesnyj, jako spodobi mę napisati knigy si iskirilovicě knjazju Vlodimiru Nově Gorodě knjažjašću, synovi Jaroslavlju boljšemu. Počah' že ě pisati v lětě 6555 (1047), měseca Maja 14., a končah' toga že lěta měseca Dekjabrja v' 19. az' pop' Upir' Lihyj.“ Odavle se vidi, da je pop Upir imao već u

jedanaestom vieku u Ruskoj pred sobom gotov prievod tumačenja prórôkâ; da je pak ovo tumačenje u Bugarskoj prevedeno i odanle u Rusku doneseno, dokazuje najbolje jezik toga prievoda, koji niti u kasnih priepisih ruskoga roda nije lišen svieh osobina starobugarskoga narječja i ne može zatajati svoje južnoslovjensko poriekło. Dakle i tumačenje proročkih knjiga staroga zavjeta bješe prevedeno s grčkoga na slovjenski jezik ili od kojega izmedju prvieh učenika apostolskih ili od kojega književnika dobe Simeonove.

Za tiem napomenusmo sprieda djela, za koja se poimence znade, da su prevedena u doba cara Simeona. Nu povrh onieh ondje navedenih otaca grčkih, dokazuju naši stari zbornici rukopisni još i više toga, što se po našemu mišljenju smije pripisati vieku Simeonovu.

S Ivanom zlatoustim susretosmo se već nekoliko puti u starobug. prievodu; dokazasmo za nj, da ga je osobito volio sam car Simeon. Tomu je liepo svjedočanstvo, što se u jednome od najstarijih ćirilskih zbornika, u kodeksu suprasaljskom (izdao ga Miklošić), nahodi dvadeset njegovieh besjeda; nekoje od istieh besjeda sačuvaše se takodjer u preznamenitom glagolskom spomeniku grofa Kloza (glagolita Clozianus); najposlije s oba ova spomenika podudara se u mnogome ćirilski zbornik srbskoga roda (iz zbirke mihanovićeve, sada u Zagrebu), koji je negdje u 13. vieku preobraćen na srbski, pa ako baš i nebi prepisan iz spomenika Klozova ili iz kodeksa suprasaljskoga, a ono iz nekojega trećega oviem srodnoga rukopisa, kojemu danas više neima traga. To nam dokazuje, da je Ivan zlatousti već onamo od prvih vremena zauzimao vele odlično mjesto u starobugarskoj književnosti; njegov praktički, prosti i razgovietni način razlaganja sv. pisma bijaše osobito zgodan, da bude starobugarskim učiteljem uzorom naučanja i propoviedanja rieči božje.

I Ćiril, biskup jerusolimski († 386), bijaše u starobugarskoj književnosti mnogo štovan i njegove su katekeze vrlo rano prevedene na starobugarski jezik. Grigorovič bješe našao na sv. gori nekoliko listova starobugarskoga roda, koji se po starini čak 11. vieku pripisuju; u Ruskoj ima podpun zbornik Ćirilovih „učenija i prěnija kъ židomъ“ iz 12. — 13. vieka, u kojemu je takodjer puno očevidnih tragova starobugarskoga narječja. I taj se prievod hvali kao „pravilan, čist i jasan“. U srbskoj recenziji još se nije ništa našlo.

Jednako je rano preveden s grčkoga na stari bugarski jezik izbor iz besjeda Gregorija nazianzenskoga († 391). U carskoj petrogradskoj knjižnici čuva se rukopis jedanaestoga vieka, koji je očevidno s nekoga još starijega kodeksa prepisan. U priepisu sadržan je ponajviše karakter narječja starobugarskoga; ima u njemu čak nekoliko tragova glagolskoga pisma. U kasnijih zbornicih nahodi se još podpuniji prievod iz Gregorija Nazianzenskoga, koji se jednako starim ukazuje po karakteru svoga jezika; samo tumačenja Nikete Heraklijskoga na njegove besjede prevedena su jamačno kasnije, jer je taj Niketa živio istom u XI. vieku.

Nedavno nadjoše na jednome listu od kože (macedonski odlomak) komad glagolskoga Efraema sirskoga u starobugarskom prievodu. Sreznjevski je taj starobugarski glagolski prievod isporedio sa starimi ćirilskimi rukopisi (13. vieka) te našao da je to jedan te isti tekst, samo što se je u glagolskom rukopisu u starodavnijoj formi sačuvao. Čim se taj glagolski odlomak ni malo nerazlikuje, ni po jeziku ni po pismu, od ostalieh starobugarskih glagolskih rukopisa 11. vieka, to smo vlastni i Efraema sirskoga uvrstiti u broj onieh otaca, kojih su djela već u doba Simeonskih vremena prevedena na starobug. jezik. (Sr. Sreznjevski u izv. arch. obšć. IV. 381—390 i zapiski ak. nauk. VII. 2. 134.) U rukopisih srbskoga roda dolazi prievod iz Efraema češće, ali tek kasnije, iz 14. vieka. Efraem sirski življaše u 4. vieku.

Istoj starini pripada takodjer prievod pandekta sv. pisma od monaka Antiocha (u 7. vieku, πανδέκτης τῆς ἁγίας γραφῆς); to je zbornik moralno-filosofskih rasprava, koji se sačuvao u rukopisu ruskom jedanaestoga vieka, a po priepisu, koji je učinjen očevidno iz originala starobugarskoga, jer su sve osobine južnoga narječja vjerno zadržane. Isti prievod ima i u rukopisih srbskoga roda iz kasnijih vremena (n. pr. u Beču, Karlovcih).

Napokon se može rukopisnimi svjedočanstvi dokazati, da je negdje u to doba i Joan Klimakos (slov. Ljestvičnik † 606) preveden na starobug. jezik. Sačuvao se na ime prievod njegove „lěstvice“ ili „skrižali duhovьnyjhъ“ u rukopisu 12. i 13. vieka, gdje se vide očiti tragovi starobug. narječja te već Vostokov bješe ovu starinu poredio sa poznatim zbornikom Simeonovim.

Evo dakle povrh spomenikâ, o kojih historijska svjedočanstva govore, ma i nebilo im traga, ili gdje je baš u rukopisu zabilježeno ime pisca i prevoditelja — doznasmo još preko samieh

književnih starina, koje su jednako neporočni svjedoci, za znatan broj djelâ starobugarske književnosti, koja rese viek Simeonov i duh njegove vlade. Za to i pravo ima onaj starobugarski književnik, koji kad mu je posvetio svršeni posao golemoga zbornika, isporedjuje ga s negdašnjim Ptolomejem „sъbora dělja mnogočьstьnyhъ božestvьnyhъ k'nigъ vsěhъ, imiže i svoję polaty isplъni i věčьnąją si pamętь sъtvori“, to će reći: za to, što je skupio silu častnih, božanskih knjiga, kojih su pune puncate njegove palače! Ova uzorita svojstva cara Simeona probudjuju u nas osobito čuvstvo, štovanja i zahvalnosti, ne samo što vidimo, da se kao dobri otac brinuo za svoj narod, već što je sudjeno bilo, da se plodova njegove radljivosti uživaju još i kasni potomci, ne toliko njegova naroda bugarskoga, koliko našega srbskoga i naroda ruskoga. Što se dakle on za svoj narod starao, to dobro dodje i narodu našemu, pače to bješe temelj, na kojemu se je kod Srba i Rusa i onda dalje gradilo, kada su u Bugarskoj nevidom otišla Simeonska vremena.

Da dopunimo i završimo sliku toga vremena, pripomenut ćemo, kako staranje Simeona i njegovieh suradina nebijaše stegnuto na puke književne stvari; njihova ljubav prema književnosti nebijaše takova te bi smetala ostalim dužnostim narodnoga staranja. Onaj isti Kliment, koji je pisao knjige za narod bugarski, nastojaše takodjer, da njegov materijalni život podigne, da popravi gospodarstvo i da poboljša kulturu zemaljsku. Tako se pripovieda, da je presadio iz Grčke u Bugarsku svakojakoga pitoma drveća i drugieh plodova, jer je do tada odveć divlja bila; da je gledao da poljepša gradove sjajnimi zgradami, osobito crkvami, po čemu bi i štovanje božje većega ugleda zadobilo. U tome bijahu mu na ruku i Boris i Simeon: Boris bješe već od prije u čitavoj Bugarskoj podigao sedam sabornih crkava, a sada pokloni Klimentu tri palače u Djevoli i po jedno svratište u Ohridu i Glavenici. Kliment sagradi u Ohridu crkvu s manastirom, koja bijaše mnoga ljepša od saborne crkve. Ovomu manastiru učini on mnogo priloga u knjigah i drugom imanju. Za Simeona se spominje, da je „novu zlatnu crkvu sagradio“ na ušću rieke Tyče, što je tek jedan dokaz sjajnosti njegova vladanja; za drugo znamo iz poviesti, da je izmienio svoj dojakošnji naslov *kneza* u naslov *cara* bugarskoga, isprosiv si vanjske znakove, krunu i blagoslov, od pape rimskoga, s kojim bješe obnovio starinske sveze samo da se što više ukloni i otme

uplivu susjedne, i državne i crkvene, vlasti bizantinske. Kao što čusmo, da su hrvatski kraljevi uredili svoj dvor po uzoru franačkom, isto se onako upe Simeon takmiti s dvorom bizantinskim, uvede čak na svoj dvor, barem kod nekieh ceremonija, i grčki jezik. Ovo sliepo nasljedovanje neurodi žalibog dobriem plodom ni kod onieh ni kod ovieh; gdje nebijaše čvršćih uvjeta narodne samostalnosti, nego li su sjajni vanjski znaci, tamo se mogaše jedniem udarcem čitava zgrada porušiti; a čini se zbilja da je tiem tudjinskim uredjenjem bugarske države i samomu narodu nametnut bio jaram, koji je on nerado snosio te željno čekao zgodu, kada će ga se otresti. Sav dosadašnji spoljašnji uspjeh bješe posljedak osobne energije Simeonove, razvitak naroda nebi tako udešen da bi on kadar bio na istome putu i od sama sebe dalje napredovati.

V.

Bogomili, lažne knjige i narodno pričanje.

Neprodje ni pô vieka od smrti cara Simeona a silna nekoč država bugarska spade pod vlast careva bizantinskih: potomci Simeonovi moraše se zadovoljiti častima, koje im od milosti podieliše carevi grčki (971). Ako se je država skorim i opet, ma i na kratko vrieme, do samostalnosti podigla, ipak se Simeonova vremena nepovratiše: s njim nesta i njegovih revnih pomagača u djelu narodne prosvjete, radina u starobugarskoj književnosti. Mjesto one sedmorice narodnih svetitelja i njihovieh učenika zauze krivovjerni pop Bogomil sa svojom sljedbom, kojoj je dan na dan broj pristaša rastao te se i preko granica bugarskih takodjer medju srbski i hrvatski narod rasplodio, da čak preko mora u zapadnu Evropu provalio. Kao što je dakle bujno rascvjetala književnost Simeonske dobe, o kojoj napried govorasmo, jedna baština, koju je narod bugarski, kad mu se sreća iznevjerila, izručio braći svojoj na sjevero-zapadu, Srbom i Hrvatom, tako ima još i druga baština, koju su Bugari prenieli na Srbe i Hrvate, to je herezija bogomilska i sav njezin upliv na život našega naroda.

Imamo od konca devetoga vieka dragocjeno domaće svjedočanstvo rječitoga prezbitera Kozme, posljednjega bugarskoga književnika stare dobe, na ime „*besèdu na novopojavivšuju se jeres bogomilju*“, u kojoj se pisac tuži, da su teška vremena nastupila

na zemlju bugarsku; velike biede ratne i svakojaka druga zla pritiskoše je radi grieha ljudskih, narod se odvratio od Boga te ga bije nazadak. Kozma opominje episkope i ostale sveštenike, neka bi se ugledali u primjer svetieh otaca i episkopa, što su prije njih bili u njihovoj časti, naročito u Grigorija, Vasilja i Ivana (eksarcha), a da nitko nereče: „nemože se u naše doba takav biti; oni bjehu sveti, veliki, krepki, jer su i njihove godine dobre bile; sada pako nastaše zla vremena.“ Odavle se vidi, da su u Kozmino doba još u živoj pameti bila sretnija vremena Simeonova, da su se ljudi dobro sjećali svojih negdašnjih velikih učitelja, osobito glasovitoga Ivana, eksarcha zemlje bugarske; ali nitko nehtjede poći njihoviem putem u poučavanju naroda, u čitanju i pisanju knjiga. Znamenito je, što Kozma niti nenagovara svojih suvremenika na pisanje knjiga; on bi zadovoljan bio da se tek čita ono, što im je prijašnji naraštaj ostavio; ali sada se, kaže, knjige zatvaraju „na izjadenije plěsni i črvemь na pištu (hranu)“, a mnogi ljudi „pače na igru tekutь, neže vъ crьkovь i koštuny (bajke) i blędi ljubętь pače knigъ.“ Kaki su to Hrišćani, pita pobožni besjednik, koji „s guslьmi i pleskanijemь i pěsnьmi běsovskymi vino pijutь i sręštamь i snomь i vsakomu učeniju sotoninu věrujutь!!“

Rieči Kozmine dvojako su važne: što zanimljive potankosti odkrivaju o tadanjem religiozno-moralnom stanju bugarskoga naroda, u kojemu i pravi razlog stoji, za što je onolik uspjeh imala herezija bogomilska, koja je s neke ruke ustala upravo kao reakcija protiv obćenite iskvarenosti; i što nam izriekom potvrdjuju eksistenciju nekakvieh narodnieh pjesama, priča i gatanja, koje nespadaju u broj svetieh knjiga. Novijim istraživanjem dokazano je zbilja, da se već u to staro doba (u X. — XII. v.) uza strogo crkvenu i pravovjernu književnosst razvila još neka druga krivovjerna iliti heretička književnost bugarska, kojoj su povoda dali, a i najvećma je podupirali bogomili. To nebijahu samo prave heretičke bogomilske knjige, u kojih bi se razlagala načela njihove nauke — takovieh je knjiga pače najmanje, da skoro ih niti neima, jer su tečajem viekova uništene —, nego kako je nauci bogomilskoj za uhar bilo, bješe prevedeno sada na starobugarski jezik takodjer mnoštvo lažnih knjiga (apokrifa), kojim su motivi izvadjeni po najviše iz biblije, gdje se pojedine pripoviesti ili situacije, o kojih je spomen u sv. pismu, vrlo fantastički iskićuju.

Ovake stvari bijahu radi kojekakvieh gatanja, na priliku o stvorenju svieta i prvoga čovjeka, o spasenju duše, o budućoj sudbini, veoma zanimljive za prosti i neuki sviet; dolikovahu većma poetskomu nagonu mladogà naroda bugarskoga i njegovieh još živih običaja poganskih, nego li tamne i nerazumljive dogmatičke rasprave, koje su se preko crkveno-bizantske obrazovanosti uvukle u pravovjernu književnost bugarsku. Bogomilstvo dakle, koje se smatraše narodnom opozicijom protiv bizantinskoga pravca u kršćanskom životu, moralu i kulturi, podupiraše apokrifnu književnost prema načinu narodnoga mišljenja; narodna pako poezija nadje u takvih knjigah dovoljno srodnieh elemenata te se mnogo s njimi izmieša, tako da je koji put teško razlučiti, što je pravo narodno pričanje, što li iz tieh izvora crpeno.

Budući da je naša starosrbska literatura, koliko se za danas reći može, veći diel lažnih knjiga i religiozno-narodnieh priča kao gotov posao od Bugara preuzela, upravo oniem načinom kao što napried rekosmo za starobugarski prievod sv. pisma i drugih crkvenih knjiga — s toga nam dužnost nalaže, da i tu ostavimo svakomu svoje te da već ovdje, gdje se sudbina starobugarske književnosti pripovieda, obavimo one pojave starosrbske književnosti, koji su bugarskoga izvora i koji tiem što jih u jednoj i drugoj književnosti ima, dokazuju uzku svezu i zajedinstvo medju oba naroda u jednome pravcu duševnoga života.

1. **Bogomili.** Prema velikomu značenju, koje ima herezija bogomilska u poviesti jugoslovjenske kulture, dojakošnje je naše znanje o njoj posve nedostatno: nama nije ovdje toliko do njihove dogmatike, koliko do moralnih i socijalnih odnošenja, prem da je istina, da to u tiesnoj svezi stoji s načelima same nauke. Htjeli bismo osobito, da si možemo izjasniti, u čemu je bogomilstvo našemu narodu toliko prijalo, kojimi li se svojstvi toliko podudaralo s naravi slovjenskom, da se je mnogo viekova snažno održalo ne samo medju prostim pukom, već čak kod boljara, knezova i kraljeva bugarskih, srbskih i bosanskih. Koliko se razabire iz rieči našega domaćega svjedoka, njihov moralni život bijaše veoma strog i ozbiljan. Heretici jesu, kaže Kozma, kao ovce obrazom krotki, smjereni i mučaljivi, bliedi vidjeti od posta, negovore ništa isprazno, nesmiju se grohotom. Isto tako bijahu umjereni u svagdašnjem uživanju, jer im je nauka učila, da je djavol iliti mamona, odpadnik božji i početnik svega zla na ovome svietu, zapovjedio lju-

dima da se žene, da meso jedu i vino piju, te su se ovieh stvari kao nečistih čim više klonili. Bogu se moljahu bdienjem i molitvami, a neživljahu u lienosti kao drugi ljudi; njihovo klanjanje bivaše u kućah, kamo bi se zatvarali po četiri dana i noći; klanjajući se moljahu ‚oče naš', ali nepraveći krsta na licu, za koji su mislili da je veoma mrzak bogu kao znak onoga drveta, na koje bješe propet sin božji od židova, i to ne od svoje volje već na silu. Običnu službu božju zabacivahu sa sviem, huleći na kršćanske sveštenike i na čitavu hierarchiju; pravovjerne popove biediše farizejima, predbacujući im, da u lienosti, bludu i pijanstvu žive. Oni sami neimadjahu nikakovieh sveštenika, već čitahu marljivo svaki za sebe rieči gospodnje (evangjelje) i apostolske, noseći ove knjige puno u rukama i udarajući se njima u prsi; ali u proročke knjige staroga zavjeta nehtjedoše vjerovati, jer da nijesu pisane po nadahnuću božjem nego po ljudskom umu, i za to govorahu: mi neslušamo Davida niti prórôkâ, već samo evangjelje, i neživimo po zakonu Mojsijevu nego po apostolskomu. Napokon dokazivahu, da znaju stvari nebeske i da preduvidjaju budućnost, gradeći se ljudima, koji umiju dokučiti tajnosti i dubine književne i tumačiti ih; a kako su pohulili na sve zakone crkvene, sastaviše si nova učenja te bajahu nekakve basne. Tako piše Kozma.

Neda se zanijekati, da ovakovo iznošenje vanjskoga života ima nešto zamamljive ozbiljnosti pače i svetosti, koja nije još nigda kod mase naroda ostala bez uspjeha. Za to neoklieva ni sam pravovjerni Kozma priznati, da su bogomili ovakim držanjem silno privlačili kršćane, koji bi dolazili k njim i pitali ih o spasenju duše i mnogih drugih stvarih; a kad su heretici progonjeni bili, mislilo se čak da za pravdu stradaju i da će za uze i tamnice ovoga svieta primiti nagradu od boga. Ali povrh zamamljive izvanjštine ima još nešto. Već iz pomenutoga zabacivanja čitave hierarchije odsieva neki patriarchalni demokratizam, koji je mnogo dolikovao prastaromu uredjenju slovjenske familije i obćine; a što nam dalje pripovieda Kozma, zasieca upravo u načela naravi socijalne. Kaže na ime, da su bogomili učili, da se nevalja suviše truditi za zemaljske stvari te su s toga praznih ruku prolazili od kuće do kuće; da se netreba pokoriti vlasteli; da su hulili na bogataše, mrzili na cara, rugali se starješinam, psovali boljare, bogu mrzkimi smatrali one, koji caru rabotaju i robovom zapoviedali, neslužiti svojim gospodarom.

Kraj ovakih načela moralnih i socijalnih bilo bi važno doznati, koji je bio odnošaj bogomilâ naprama vlasti državnoj, i koji naprama težnjam kulturnim. Za ovo posljednje, koje se nas tiče, ima neki razlog u izrjeci Kozminoj, gdje kaže, da su marljivo čitali evangjelje i apostole, ali svaki po svome ih tumačili; počem pako nijesu priznavali hierarchije, to je morao i u njih, kao kasnije u protestanata, vladati princip obćenita čitanja i slobodna tumačenja sv. pisma. Za to može biti i kaza Kozma, da se grade ljudima učeniem, koji poznaju dubine književne; a i mi, koji znamo razlučiti jezgru od ljupina, dopustit ćemo kao stvar posve moguću, da su bogomili valjda u pr̀kos velikim bludnjam i predrasudam nabožnim u kulturnom nastojanju napredniji bili od pravovjernih hrišćana. Za dokaz mogao bi se čovjek pozvati na našu Bosnu, koju je glasoviti ban Kulin koncem 12. v. do znamenite kulture podigao bio, te su još i kasnije Kulinova vremena isto značila, što blažena i sretna vremena; od njega imamo takodjer prvu narodnim srbskim jezikom pisanu listinu, koja nam savršenim svojim jezikom i pravopisom svjedoči, da su onuda za cielo već davna prije svježbali našim jezikom knjige pisati. Ban Kulin odlikovaše se kao osobiti zaštitnik i pristaša bogomila.

2. **Jeremija pop bugarski i tako zvane lažne knjige.** Kozma reče, da bogomili imaju svoja učenja i da baju nekakve basne. Pravovjerna crkva sastavljaše radi kršćana, da bi ih odvratila od čitanja griešnih stvari, dugačke imenike zabranjenih iliti lažnih knjiga. Ovaki se imenici čitaju i u slovjenskih nomokanonih, gdje su iz prva samo prevedeni s grčkoga originala, ali u rukopisih kasnije dobe, osobito ruskih — naši južni nijesu još ni proučeni — nastavljen je popis lažnih knjiga prema domaćoj, slovjenskoj, apokrifnoj književnosti. Znamenito je dakle i uvaženja vriedno, što se medju lažnimi knjigami slovjenskih nomokanona spominju i takve stvari, za koje u grčkoj literaturi neima govora, a slovjenski je tekst odkriven u raznih rukopisih bugarskoga, srbskoga ili ruskoga poriekla. Po tome se može slutiti, da su neki apokrifi originalno, u slovjenskom svietu i slovjenskim jezikom, sastavljeni. Ova slutnja prestaje biti slutnjom i biva istinom, čim na dalje čitamo u istih slov. nomokanonih za nekoje apokrife, da ih je pisao („slàgao") Jeremija, pop bugarski. Najstariji nomokanon, u kojemu se pominju apokrifna djela popa Jeremije, jest iz 14. vieka, nomokanon pogodinski u Ruskoj; ali po nje-

govu pismu i jeziku sudeći, neima sumnje, da je potekao s juga, kao priepis s još starijega bugarskoga ili srbskoga rukopisa. Nama dakle nesmije ništa smetati, što za bogatu apokrifnu književnost doznajemo po najviše preko ruskih spomenika, i to iz kasnijega doba, i što su se i tekstovi tieh apokrifa po najvećma samo u ruskoj redakciji sačuvali. To je slučaj, koji nedokazuje ništa drugo, van da starijih južnoslovjenskih, bugarskih i srbskih, svjedočanstva nestaje, budi za to, što su nezgodom vreménâ propala, budi za to, što još nijesu dovoljno potražena.

Tko je taj Jeremija, pop bugarski? nezna se za sigurno; ali kad se uzme na um, da se već patrijarak carigradski Sisinij, koji je živio m. 969—999, ogradjuje protiv njegovieh spisa, to je svakojako i on živio u desetom vieku te bio suvremenik Sisinijev i Kozmin. Može biti dakle pače vrlo je nalično na istinu, da se pod popom Jeremijem razumije onaj isti glasoviti pop Bogomil, za kojega se veli da je u 10. vieku osnovao sljedbu bogomilsku; jer se čini, da je rieč „bogomil“ i „bogomili“ samo obćenito ime, kojim se čitava sekta prozvala, ne upravo od svoga zaštitnika, već od načina svojega života. Da je Jeremija zbilja bio bogomil, to nam još izriekom potvrdjuje Atanasij, monach jerusolimski.

Nezna se pravo, što je sve pisao pop Jeremija, jer mu se u indeksih zabranjenih knjiga čas više čas manje djela pripisuje. Na priliku, u pomenutom pogodinskom nomokanonu, koji nam je najstariju viest o njemu sačuvao, dolazi pod njegoviem imenom ovo: *Nedugъ jestьstvenyj, egože tręskavicami imenujutь, jakože bajetь Jeremija popъ bolgarьskyj,* to će reći: „bolest prirodna, koju zovu treskavice, kao što baje Jeremija pop bugarski“; za tiem: *o drevě krьstněmъ, izvěštenije svetyję trojicę* (o drvetu krstnom, naviještenje sv. trojice) i „*o gospodě našemь Isusě Hristě kako vъ popy stavlenъ*“ (o gospodu našem Isusu Hristu, kako ga zapopiše). Nego kada se isporedi više nomokanona i drugieh rukopisa, koji o lažnih knjigah govore, to bi još i ove „basne“ bio pop Jeremija „slàgao“: *čto Hristosъ plugomъ oralъ* (kako je Isukrst plugom orao), *voprosy i otvěty, čto otъ kolika častej sotvorenъ bystъ Adamъ* (pitanja i odgovori o tome, od koliko bi česti stvoren Adam), *čto Provъ carь drugomъ Hrista nazvalъ* (kako je car Probo Hrista drugom nazvao). Osim toga dodaju se k molitvam protiv gori pomenutih tresavica još i zagovori protiv nekakvih nežita: *lživyję molitvy o tręsavicahъ i o nežitěhъ.* Napokon sva je prilika, da su i mnoge

druge lažne knjige, koje izbrajaju slovjenski nomokanoni, potekle od bogomilskoga kruga književnika, ma i nebile upravo od popa Jeremije. U Ruskoj bjehu nekoč takve knjige prozvane obćenitiem imenom: bugarske basne, a sviet ih je vrlo rado čitao, kao što se vidi iz zapisa uz bjeloruski prievod Ivana damascenskoga u 16. vieku, u kojemu se prevoditelj ovako tuži: „U nas nije prevedena još niti deseta čest knjiga naših učitelja, radi lienosti i nemara naše vlastele; jer se tobožnji učitelji našega vieka većma zabavljaju *bugarskimi basnami*, ili da bolje rečem, babljimi ludorijami, te ih čitaju i hvale.“ Sama antiteza dokazuje, da se ovdje pod „bugarskimi basnami“ razumievaju lažne knjige iliti apokrifi, a kako ime svjedoči, donesene su iz Bugarske u Rusku. To posljednje potvrdjuju još i rukopisi, u kojih su se nekoje od tieh „basana“ tako sačuvale, da se još vidi traga starobugarskomu narječju. Čini se pako, da nebismo ni malo pogriešili, kad bi rekli, da značenje onoga ruskoga zapisa valja i za starosrbsku književnost, jer je i ona nekoč za cielo obilovala lažnimi knjigami; ta još i Dušanov zakonik prieti kaznom protiva „babunskoj rieči“, a to je, mislim, u stvari ono isto, što i „bugarske basne“. U Grigorovića u Ruskoj ima neki rukopis našega, srbskoga roda, pisan poluustavom na koži, u kojemu je skupljeno mnogo crkvenih besjeda, naperenih protiva narodnomu sujevjerju, pod obćenitim naslovom: „praznici babyni ili o babjih basnehь“, a na jednom mjestu u istoj knjizi kaže pobožni besjednik: „pomnogo zemlji hodih’, tolko nesam’ viděl’ pomnogo brodnici i samovili i magesnicy, kolku u bolgarska zemlja“, to će reći: nigdje nijesam vidio više vještica, samovila i vračarica, koliko u bugarskoj zemlji.

Kad iz bliže ogledamo djela popa Jeremije, uvidjet ćemo, da su dvojaka: jedno su legendarne priče, što se kreću oko pitanja i situacija iz biblije, n. pr. o Adamu, o krstnom drvetu, kako je Isukrst plugom orao i t. d. Ovo će po svoj prilici biti puki prievodi sa grčkoga, tek s kojekakvimi varijacijami i dodatci, u kojih je skrivena tendencija nauke bogomilske; tako se n. pr. priča, kako su Isukrsta zapopili, i u grčkom tekstu pominje. Drugo su narodne bajke, kao o tresavicah, o nežitih i t. d., samo što ih je i opet pop Jeremija smiešao s pričami biblijskimi. Razumije se, da je ovo drugo za nas puno važnije, jer je u tome sačuvan neki, ma i neznatni trag narodnoga vjerovanja, koje je u staro doba

podjedno i sadržina narodne poezije. Mi vidimo u tome nov dokaz, kako se je bogomilstvo vješto umjelo poslužiti narodnimi elementi, da tim jače narod k svojoj nauci privuče. Ali i ono prvo udje kadšto tako u običaj naroda, da je postalo njegovom drugom imovinom, njegoviem narodnim blagom. Nu da se čitavo pitanje s te strane valjano ocieni, tomu bi trebale dvie stvari: da se nadje što je moguće stariji književni oblik tieh „bugarskih basana“, jer je za nekoje dokazano, da su istom u Ruskoj valjda uplivom narodnoga pričanja ponešto izmienjene; za drugo da se iznadje u samome narodnom pričanju bilo od danas bilo iz prošlih vremena, koliko su te stvari u bugarski i naš narod prodrle. Kako jedno i drugo nije još u nas ni započeto kamo li svršeno, to se nemože ni od ove knjige očekivati u tom pitanju ništa savršena, već tek radi važnosti i za karakter naše književnosti da pripomenemo nekoliko poučnih primjera i dokaza na ono, što rekosmo obćenito.

Tresavice bijahu u bug. naroda za cielo neka vrst hudieh vještica, od kojih svaka predstavlja u živoj slici po jednu nevolju, koja napada na čovjeka; ele Jeremija, umiešav situacije biblijske, načini ih kćerima Irudovim, i to kako se u pogodinskom nomokanonu kaže, bijaše ih sedam, nu u kasnijih rukopisih ruskih ima ih dvanaest. Buslajev nadje u „lěčebniku“ 17. vieka sinodalne biblioteke obširnu pripoviest o tresavicah i na kraju molitvu, kojom se tjeraju iz onoga, u kojega bi uljegle. Šafařík pominje (Gesch. d. südsl. Lit. III. 1. str. 223, br. 162) takodjer neku vrst srbskoga ‚lěčebnika‘ iz 14. vieka, ali se nezna, ima li u njemu traga istoj priči. U Ruskoj živi još i danas narodno pričanje o Irudovih kćerih, po imenu l i h o r a d k a h, a bit će za cielo štogod slična i u nas na jugu; sama rieč ‚tresavica‘ poznata je u starom i novom jeziku (Danič. Vuk). Ima li o njoj i kakvieh priča? Jedan moj učenik, rodom iz Petrijevaca, kaza mi, da onuda zbilja pripoviedaju stare bake nešto o „tresavici“, pače opominje se, da je čuo i rieč g n j e t a v i c a. Dok se to nadje i da se lakše isporedi sa starinom, evo priče Jeremijine po ruskom rukopisu: Pri crvenom moru stoji kameni stup (u pogod. nomokanonu kaže se: sinajska gora), na stupu sjedi sveti apostol Sisinij i gleda, kako se uzburkalo more do oblaka te iz njega izlazi dvanaest žena (po nomokanonu: sedam) dugokosih. Te žene govorile: „mi smo tresavice, kćeri cara Iroda.“ Upita ih sv. Sisinij: Kleti djavoli, što dodjoste ovamo? Odgovore mu one: dodjosmo mučiti rod čovječji: tko nas

opoji, za tiem se naklopimo te ga mučimo; tko jutrenju prespava, bogu se nemoli, praznike neštuje te ustajući pije i jede rano: taj je naš ugodnik. Pomoli se bogu sv. Sisinij: gospode, gospode! izbavi rod čovječji od tieh prokletich djavola. I posla mu Hristos dva angjela, Sihaila i Anosa, i četiri evangjelista. I počeše tući tresavice sa četiri gvozdena pruta, zadavajući im po tri tisuće rana na dan. Pomoliše im se tresavice: nemučite nas: gdje mi vaša sveta imena začujemo i u kojemu se rodu slavi ime vaše, od toga ćemo roda bježati za tri dana, za tri konaka. A sv. Sisinij upita ih: koja su vaša djavolska imena? Jedna reče: meni je ime *Treseja*. Druga kaže: meni je ime *Ognjeja*, kao što se peć smolavim drvom raspaljuje, tako ognjeja žeže čovječja tjelesa. Treća veli: meni je ime *Ledeja*, a od ledeje kao studeni led zebe rod čovječji te se od nje nemože čovjek ni u peći ogrijati. Četvrta govori: meni je ime *Gnjeteja*, a gnjeteja lieže čovjeku na rebra i svija mu utrobu, i ako tko hoće da jede, neka jede, ali u toga čovjeka prohodi iz duše. Peta reče: meni je ime *Ginuša*; ova lieže čovjeku u grudi, pleći gnoji i ishodi hrakanjem. Šesta kaže: meni je ime *Gluheja*; ta lieže čovjeku u glavu, zaklapa uši i lomi glavu; takav čovjek gluhne. Sedma govori: meni je ime *Lomeja*, a lomeja lomi u čovjeka kao silna bura suho drvo, kosti i hrbat (mozak). Osma reče: meni je ime *Puhnjeja*; ova pušta otok na rod ljudski (napuhava). Deveta kaže: meni je ime *Žuteja* (želteja); žuteja je kao žuti cviet u polju. Deseta govori: meni je ime *Krkuša* (korkuša), ova je gora od svieh: krči ručne i nožne žile. Jedanaesta veli: meni je ime *Gledeja*; i ova je gora od svieh: u noći neda čovjeku sna i biesi navaljaju na toga čovjeka i pamet mu se mieša. Dvanaesta govori: meni je ime *Neveja*; neveja je najstarija sestra, plesačica, koja usieče glavu Ivanovu; i ova je od svieh najgora: hvata čovjeka i taj čovjek nemože živ biti. — Za tiem ide svešteničko zaklinjanje, kojim se poimence iz čovjeka izgone.

Nežiti, protiv kojih je isti pop Jeremija sastavio lažna zaklinjanja, bijahu nekakvi božanski stvorovi, isto onako hude naravi, kao i tresavice. Uspomena na njih živi još kod naroda ruskoga, kojemu su nežiti osobit razred zlieh duhova, a sviet veli o njih: da niti živе niti umiru; to je očevidno prema samoj rieči, koja je gradjena od *ne* i *žitъ* ili *žitь* (kor. *živ*). U našem narodu valja istom tražiti, ima li kakvo pričanje o nežitu ili nežitih; nekoč bješe im spominjanja bar u starosrbskoj literaturi, valja da u priepisih

sa originala bugarskih. U Grigorovića ima rukopis srbskoga poriekla, u kojemu se sačuvalo pet zaklinjanja protiv nežita. Kao što ćemo vidjeti, i ovdje je priča narodna pomiešana s motivi biblijskimi: taj zli duh nežit dolazi u sukob s dobrom silom (kršćanskom), koja ga konačno savlada i upropasti. Po originalu starosrbskom navesti ćemo ovdje zagovor drugi i treći:

Drugi zagovor glasi ovako: Shodeštju nežitu otь suhago mora i shodeštu Isusu otь nebese, reče jemu Isus· kamo ideši, nežite? Reče jemu nežitь· sěmo idu, gospodine, vь člověčju glavu, mozga srčati, čeljusti prělomiti, zuby ihь roniti, šije ihь kriviti i uši ihь oglušiti, oči ihь oslěpiti, nosa gugnjati (huhnjati), krve ihь prolijati, věka ihь isušiti, ustьnь ihь kriviti, i udovь ihь raslabljati, žilь ihь umrьtviti, těla izmьždati (istruhliti), lěpotu ihь izměniti, běsomь mučiti je. I reče jemu Isusь· obrati se, nežite; idi vь pustuju goru i vь pustynju, obrěti tu jelěnju glavu i vьseli se vь nju: tь bo vse trpitь i vse straždetь . . . idi vь kamenije, tь (to) bo vse trpitь, zimu i znoj i vsjako plodstvo; tь bo ot-tvari žestokь jestь, vь sebě držati te silьnь jestь. Nežite, da tu iměj žilište, donьděže (dok) nebo i zemlja mimoidetь i končajetь se: otidi ot raba božija.

Treći je zagovor nadovezan na drugi: Sveti Mihailь Gavrilь greděše, vьzьmь (uzevši) želězьnь lukь i želězny strěly, strělati hote jelěna i jelěnu, i ne obrěte tu jelěna i jelěnu, nь obrěte nežita, iže (koji) seděše, kamy racěpivь (rasciepiv), i vьprosi jego: čto ti jesi, iže sědiši, kamy racěpivь? Otvěšta (odgovori) jemu: jazь jesmь nežitь, iže člьvěče glave racěplju i mozьgь isrьču, krvь jemu prolěju. I reče mu Mihailь Gavrilь· Prokleti prokletьče nežite! ne mozga srči ni glavy racěpi; nь idi vь pustuju goru i vьlězi vь jelěnju glavu: ta ti jestь trpěliva, trpěti to. Ašte (ako) li te po semь dni obrěštu, ljubo (ili) te posěku, ljubo te prostrělju. I vьzmoli se nežitь: ne posěci, ne prostrěli mene, da běžu vь goru i vь lelěnju (sic) glavu.

Ovako bjehu udešene po svoj prilici mnoge druge priče, u kojih se elementi narodnoga vjerovanja miešaju s motivi kršćanskimi. A naporedo s tiem prigrli bugarski te preko njega i naš narod takodjer čiste biblijske pripoviesti, što su ih iznajprije valja da bogomili po grčkoj apokrifnoj književnosti sastavljali i prevodili te su kasnije ušle narodu u običaj kao pričanje narodno. Razumije se, da je i u takih pripoviedkah, čim su iz knjiga medju narod

prodrle, fantazija narodna koje šta preinačivala i po svojemu dotjerivala. Djela popa Jeremije, koja su te vrsti, sačuvaše se stranom u rukopisih ruskoga roda, a stranom i u jugoslovjenskih, bugarskih i srbskih. U Grigorovića n. pr. ima rukopis bugarskoga ròda, pisan na koži poluustavom 16. vieka, koji sadržaje mnogo apokrifnih stvari, i medju njimi: *slovo o krestě čestně i o dvoju razbojniču*, to će reći: govor o častnome krstu i o dva razbojnička krsta. Ovo nas bar po naslovu opominje na ono, što se Jeremiji prisvaja „o krstnom drvu", ma i nebilo sa sviem isto. Početak legende glasi ovako: Adam bijaše pred rajskim vratima u edemu, kada su nadošli dnevi njegovi blizu k smrti, i on se jako zabrinuo. I svi se začudiše, što je to, jer nijesu još znali za bolest. Tada reče Sit svojoj majci: „Majko moja! ti ga dobro poznaješ; kaži nam, što mu se dogodi? Sine moj, odgovori Eva, on vazda čezne za rajskim blaženstvom, spominje o njemu te je žalostan. Tada Sit podje k raju. Arkangjel donese mu drvo, od kojega bješe okusio Adam te reče: Ovo drvo progoni nečiste duhove: ovo je prosviećenje tamnim a tko vjeruje, neima posrnuti. Sit uze drvo i odnese ga ocu. Kad ga je Adam ugledao, uzdahnu te reče: Eto drvo, radi kojega bih izagnan iz raja. Uze ga, savi ga u vienac, te ga s viencem položiše u zemlju. Za tiem sliedi pripoviest, kako je od toga vienca uzraslo drvo, kakova bijaše njegova sudbina, i napokon završuje ovom na bogomilsko načelo o dualizmu u svietu, naličnom pričom: Pitanje: Kako posta drvo, koje uze angjeo i dade Situ? Odgovor: Kada je Sataniel — to je bogomilski princip svega zla — krao od gospoda, tada mu kaza gospod: što ti od mene krადeš, bit će ti u prognanstvo. I progna ga gospod; i uzraste drvo na troje: Adamova čest i Evina, a u sredini — samoga gospoda, i gospodnju čest dade arkangjel Situ; Sit je donese i Adam savi sebi vienac, iz kojega je izraslo ovo drvo.

Ima li štogod tomu nalična u našem narodnom pričanju, nije mi ov čas poznato; a jednako su neproučeni i naši rukopisi starosrbske crkvene književnosti, da bismo mogli kazati, u koliko ova apokrifna pripoviest u njih dolazi*). Nego u nomokanonih pominju

*) U krug apokrifnih legenda o Adamu spada i ono, što se popu Jeremiji pripisuje „od koliko česti bi stvoren Adam?" U rukopisu bugarskoga roda, koji je u Grigorovića, valja da isti, o kojemu je već govor bio, ima o tom predmetu ovako: Pitanje: kako stvori Bog Adama? Odgovor: od sedam česti: 1. čest tiela njegova od zemlje; 2. čest od

se još mnoge zabranjene knjige, gdje se baš nekaže da ih je sastavio ili preveo pop Jeremija, a one su opet sačuvane i u slovjenskom tekstu, koji je sudeći po raznih znacih tako star, da svakako spada u 10.—12. vieka te je, kako se čini, potekao iz Bugarske, možda i opet od sljedbenika bogomilskih. Za dokaz bo starine ovieh tekstova služi nam to, što ih ima već od 12.—13. vieka u takvih rukopisih ruskoga poriekla, koji slute na još stariji jugoslovjenski original; što se pak njihove popularnosti tiče, dovoljno je napomenuti, da su još i danas naše narodne pjesme i pripoviedke veoma bogate narodno-biblijskom imovinom. Istina, da se o tih narodnih legendah slabo šta i može kazati, dok nijesu skupljene, na što već odavna zaman čekaju; toliko je ipak i za naše narodno pripoviedanje već sada sigurno, da se najširi krug legenda razvio oko posvećenog lica bogorodice Marije. U nas ima, koliko danas znamo, krasnieh narodnieh pjesama, u kojih se spominju zgode iz života Marijina (gl. u Vukovoj zbirci, knj. I. i II. i herceg. pj.); a da bi se što razgovjetnije uvidjelo, koji su i kako stari izvori toga pripoviedanja i pjevanja, navesti ćemo jedan primjer.

---

mora; 3. čest od kamenja; 4. čest od vjetra; 5. čest od oblaka; 6. čest od sunca i rose; 7. čest od pomisli od brzosti angjeoskih; 8. čest od svetoga duha. U staroj su književnosti za ovake apokrifne stvari najvoljeli dialogičku formu, pitanja i odgovore, što je puno nalično narodnim zagonetkam. Ovaka „pitanja i odgovore“ bješe lako pamtiti a lako i prepisivati; jer svatko prepisa ono i onoliko, što mu se najvećma dopade. Vrlo su često u rukopisih take stvari podmetnute kojemu crkvenomu piscu, n. pr. Ivanu zlatoustomu. U istome rukopisu bugarskom ima obilata zbirka pitanja i odgovora pod ovim apokrifnim naslovom: *Besjeda triju svetitelja*, razumije se: Ivana zlatoustoga, Grigorija bogoslova i Vasilija cesarijskoga, koju slovjenski nomokanoni takodjer medju lažnimi i zabranjenimi knjigami napominju. Neima sumnje, da su i naši starosrbski književnici vrlo rado takove stvari prepisivali te će se toga mnogo naći, kad jednom stanemo južnoslov. rukopise pomno ogledati i čitati. U Šafaříkovoj knjizi (Gesch. d. südsl. Liter. III.) opisana su tri rukopisa (br. 95 na str. 196, br. 105 na str. 202 i br. 147 na str. 215), koji kako mi se čini, takovih apokrifnih stvari sadržaju; a ja sam opisao na drugome mjestu (u Književ. III. str. 121—131) jedan srbski rukopis iz knjižnice Kukuljevićeve, o kojemu neima sumnje, da ovamo spada. O toj vrlo znamenitoj strani naše književnosti mora se sa dva kraja nastaviti istraživanje: prikupljanjem one sadržine, koja je u starih rukopisih, i one koja je u narodnih pričah, poslovicah i zagonetkah. Tad će se moći pronaći, koliko je po prilici jednome narodnoga, a drugome književnoga primiešano.

U nomokanonu pogodinskom pominje se medju apokrifima: *po mukamъ hoždenije bogorodici*. Najstariji slov. tekst ove biblijske priče odkriven je nedavna u Ruskoj, u zborniku raznih poučenja crkvenih, iz 12. vieka (štampan u izvest. akad. n. t. X. 551). Neima sumnje, da je taj tekst izvorno južnoga i bugarskoga poriekla; original dakle, iz kojega je ovaj priepis učinjen, spadat će jamačno u 11., možda čak u 10. viek, a to i jest doba lažnieh knjiga. Grigovovič ima noviji rukopis, 16. v., upravo bugarskoga roda, u kojemu se čita isto *hoždenie bogorodici po mukamъ*, te se u glavnom slaže sa starijim tekstom 12. vieka — nov dokaz, da je ova priča zbilja južnoslovjenskoga poriekla. Hoždenije ovo nije originalan proizvod slovjenske fantazije, već je prevedeno s grčkoga: grčki i slovjenski tekst, kako ih sada imamo, neslažu se baš sa sviem; ali da nam je starijih rukopisa, bila bi za cielo i sloga veća. U najstarijem tekstu slovjenskom, za koji danas znamo, to je gore pomenuti rusko-slovjenski iz 12. vieka, ima već nekoliko originalnih dodataka, kojih za cielo nebijaše u grčkom tekstu; osobito je znamenit ovaj: kada je bogorodica redom obilazila muke paklene, prve joj pokaza arkangjel Mihail, koji nevjerovaše u boga, oca, sina i duha svetoga; ovako je u grčkom i slov. tekstu, ali se u posljednjem još dodaje: „nu zaboraviše na boga i vjerovaše u tvar, koju nam je bog na rabotu stvorio; i to sve prozvaše oni bogovima: sunce i mjesec, zemlju i vodu, zvieri i zmije. Napokon i čovječja imena *Trojana, Hъrsa, Velesa, Peruna* na bogove obratiše.“ Odavle se vidi, kako je ili bugarski prevoditelj ili prepisač ruski, opisujući strahote paklene, koje da su nevjernikom namienjene, imao pred očima još živa u uspomeni narodnoj imena poganskih bogova; pak se već i po tome može reći, da je slov. prievod ovog apokrifa o pohodu bogorodice u pakao vrlo star, čak iz najstarijih vremena, kada je još poganstvu mnogo traga bilo.

Smisao je legende taj, da bogorodica ište od arkangjela Mihaila, neka bi joj otvorio pakao i pokazao sve muke paklene i tko je kako mučen i za što. To je osnov priče, koja kako je puna grozne poezije, dolikovaše fantaziji narodnoj, te je skorim postala pravom narodnom pripoviedkom. Nu već u rukopisih, u kojih se ova legenda vrlo često nalazi (bit će je za cielo i u srbskih rukopisih, samo da se potraži), izmienjene su vrsti griehâ i grješnikâ prema narodnomu mišljenju; a još veća raznolikost vlada u samom narodnom pripoviedanju. Tko se hoće o tome da osvjedoči, neka isporedi

naše narodne pjesme: „ognjena Marija u paklu“ (Vuk II. br. 4) sa „griješna udovica u paklu“ (Vuk herceg. p. br. 315) i sa „sestre svetoga Petra“ (ondje, br. 312) i t. d. Sviem oviem pjesmam jedan je apokrifni izvor, na ime pričanje o pohodu bogorodice u pakao, ali je narod prenesao situaciju sa bogorodice na razna druga lica.

Neima sumnje, da će se s vremenom još i mnogi drugi apokrifi, o kojih govori nomokanon pogodinski, pronaći u starijem slovjenskom tekstu, nego li je danas poznat, i tako će se sve to razgovjetnije uvidjati, da su ove knjige zbilja plodovi vrlo bogate krivovjerne književnosti starobugarske, koja odpoče viekom Simeonovim te je prihvatiše bogomili, a nastavljaše se što kod Bugara što kod Srba sve do konca 14. vieka. Izmedju ostalieh, u pogodinskom nomokanonu napomenutieh komada, odabiram jošter: „*O Solomoni cěsari i o kitovrasě basni i koštuny.*“ Pod oviem se naslovom razumieva krug priča o Solomunu, koji je i za nas važan po tome, što je taj predmet iz knjiga ušao u narod te još i danas neima u bibliji staroga zavjeta imena, koje bi našemu narodu poznatije bilo od mudroga Solomuna. Meni nije doduše poznat nijedan rukopis srbskoga roda, gdje bi se nalazio ma koji dio priča Solomunovih; ali kada se čak još srbske narodne pripoviedke znamenito podudaraju s oniem pričanjem o Solomunu, koje se čita u zbornicih ruskih 15. — 18. vieka, kada je dokazano i to, da je prvi motiv ruskih priča potekao s juga — to će biti za cielo istina, ako reknemo, da se o Solomunu nije u nas samo naustice pričalo, nego da je bilo, a valja da još i sada ima takvih priča i u rukopisnih zbornicih, koji ili još nijesu proučeni ili neznamo ov čas, gdje u kakoj prašini čame. Ruske priče o Solomunu odkrivene su u hronografih (n. pr. rumjan. muzeja br. 453, od god. 1493), što nas mora dovoditi na tu misao, neima li takova šta i u srbskih hronografih? Ona tri srbska rukopisa, što ih Šafařík u svojoj knjizi pominje (gesch. d. südsl. lit. III. 236, br. 192—194), tako su u kratko opisana, da se odanle neda ništa razabrati; a ima i starijih srbskih hronografa te se u novije doba dokazuje, da su srbski hronografi ruskim bar donekle izvorom bili (sr. izv. ak. n. t. VIII. str. 387).

Kad nam dakle nestaje drugačijih dokaza, kojimi bismo potvrdili svjedočanstvo četrnaestoga vieka (nomokanona pogodinskoga), da je i u starosrbskoj književnosti bilo priča o Solomunu, moramo se zadovoljiti narodnimi pripoviedkami. U Vukovoj zbirci ima pri-

poviedka pod br. 42: „jedna gobela u kao, a druga iz kala“, gdje se pripovieda, kako je „nekakav drugi car“ prievarom oteo ženu Solomunovu, pa kad je ovaj, doznav kud mu se žena djede, s podosta naoružanieh ljudi po nju pošao, zatvori ga ona u jednoj sobi te ga htjede predati onome caru da bi ga posjekao. Solomun ipak nadmudri smijanjem onoga cara te ga uputi da ga izvede na polje i da ga na vidiku pogubi, a prije nego bi ga pogubio da zapovjedi „da se tri puta zatrubi u trubu da čuje svatko ko hoće da može doći da vidi pa će poći i gora da gleda gdje car cara gubi.“ Car taj dade se prevariti, a na glas od trube primaknu se Solomunovi ljudi, koji su nosili svaki pred sobom po zelenu šumnatu granu, te su bili vidjeti kao gora; a kad truba po treći put zatrubi „u tom Solomunovi vojnici stignu na ono mjesto te Solomuna otmu a cara i sve njegove momke i dvorane pobiju.“ Za ovu se narodnu srbsku pripoviedku može potanko dokazati, da nije ni što drugo, do jedna varijacija i jedan diel poznate u zapadnih literaturah sredovječne poviesti o Solomunu i Morolfu; a što je za nas puno znatnije, mi je možemo još izbliže porediti s pričom ruskom, koja se sačuvala u rukopisih 17. vieka (zbornik rumjanc. muz. br. 363). Naša je današnja priča dakako već posve tamna slika, u kojoj su još samo neke crte razgovietne; ali što se u ruskom rukopisu čita, jako je osvjetljuje te joj natrag daje njezinu znatnost. Što je u nas „nekakav drugi car“, to je ondje indijski car Por; ondje se na obširno pripovieda, kako je taj Por došao do žene Solomunove, preko poslanika, koji je opet pomoćju zlatnieh rukavaca dopro do njezina dvora. Što je u nas „podosta oružanijeh ljudi“, to je ondje nebrojena vojska (kršćanska) s vojvodami i knezovi; ovdje i ondje ostavlja ih Solomun iz daleka te im zapovieda, da čekaju, dok truba tri puta zatrubi. Mudrost Solomunova, što je u napried rekao, da će gora poći da gleda njegovu smrt i što je izrekao mudru izrjeku „jedna gobela u kao druga iz kala“, nije izražena u ruskoj priči; ali je mjesto toga smrt Porova na obširnije ispripoviedana. Za ovu nejednakost valja uzeti na um, da je naša pripoviedka narodna, kako je Vuk čuo u Tršiću pripoviedati, a ruska je pisana u zborniku 17. vieka; nu sve jednako nosi i naša na sebi jasne znakove, da je iz knjiga u narod ušla. Dakako, što nomokanon govori „o Solomunu i Kitovrasu“, to će biti nešto drugačija pripoviedka, jer zbilja ima u ruskom hronografu od god. 1494 „*pověstь o kitovrasě*“, koja se s napried

kazaniem neslaže; ali da je i toj „basni“ o kitovrasu (to je grčki κενταυρος) pravi izvor na slovjenskom jugu i da je negdje medju Bugarima ili Srbima ušla u slovjensku književnost, za cielo iz originala grčkoga, o tom se nemože ni malo posumnjati, kada znamo, da je već sv. Kiprijan, rodom Srbin, mitropolit ciele Rusije, 1376—1406, u svojem molitveniku zabilježio medju lažnimi knjigami basnu „o kitovrasě“ naporedo s „drvom krstnim“, s „hoždenijem“ bogorodice, s molitvami na „tresavice“ i t. d.

I druga naša pripoviedka o Solomunu (u Vukovoj zbirci br. 41) pod naslovom „Djevojka, udovica i puštenica“ bit će književnoga izvora te spada u onu vrst priča solomunskih, gdje se iskazuje njegova mudrost u mudrih odgovorih na teška pitanja, što se u ruskih rukopisih zovu „sudovi Solomonji“. U Ruskoj ima im traga takodjer već u 15. vieku (n. pr. u hronografu od g. 1494), te su za cielo još i prije toga vremena živjeli u jugoslovjenskoj (bugarskoj i srbskoj) književnosti.

3. **Grčko-istočne priče, stranom kao izvor narodnieh pripoviedaka.** Povrh narodnieh priča, kojim književnost pridoda sastavine biblijske, i povrh legenda biblijskih, kojim opet fantazija narodnja pridomisli svoje šljoke, ima još treća vrst pripoviedaka, koje nijesu narodne a nijesu niti biblijske, već su obćenita baština davnoga grčko-istočnoga svieta te kao uspomena od njegove stare slave i potonje propasti u idejah kršćanskih predjoše u sredovječnu, istočnu i zapadnu Evropu, većim dielom preko literature bizantinske. Takove su pripoviedke s historijskim osnovom dvie: o trojanskom ratu i o Aleksandru Velikom, a kao slobodni stvorovi fantazije: arapska priča o Sinagripu i bizantinska život i djela Devgenija; takav je duhovni roman iz prvieh viekova kršćanstva o Barlaamu i Josafatu, i takove su pripoviedke iz indijske Paňčatantre: Stefanit i Ichnilat. Sve ove pripoviedke bogato su zastupane u evropskih literaturah srednjega vieka, a ima ih i u slovjenskoj književnosti; što se pak radi našega starosrbskoga života književnoga ovdje pominju, tomu je taj razlog, što neznamo, kada su upravo po prvi put na slovjenski jezik prevedene, ali znamo, da su kasniji rukopisi roda ruskoga, gdje ih se najviše nalazi, svakako samo priepisi iz starijih južnoslovjenskih, što bugarskih što srbskih, spomenika. Većina njih dolazi takodjer u rukopisih 14. — 16. vieka, koji su srbskoga roda; ali i ovi srbski tekstovi nijesu van priepisi iz još starijih i

prvobitnih, što srbskih što bugarskih, prievoda. Ovaj čas dakle nemože se posve razabrati, kada su pomenute pripoviedke prevedene sa grčkoga na starobugarski jezik; da li još pred početak 13. vieka, dok je na slovjenskom jugu vladala prava starobugarska književna radnja, plodovi Simeonskih i bogomilskih epigona, ili tečajem 13. i 14. vieka, kada se njezin cviet preselio k narodu srbskomu. Sudeći po srodnosti samieh pripoviedaka s obje napried pomenute vrsti neima sumnje, da je bar početak učinjen vrlo rano, možda već u 10. vieku, ako se i nemože za ovu vrstu jednako reći, kao za one dvie sprieda, da bi joj mnogo očevidnih tragova bilo u narodnom pričanju. Što se gdje do sada znade, navest ćemo kod svake pripoviedke pojedince.

Život Aleksandra Velikoga bijaše takovo čudesno pojavljenje staroga svieta, koje se nemogaše izgubiti iz pameti narodâ, nego prelažaše od jednoga do drugoga i svagdje se pripoviedaše o njemu onako, kako si je gdje narodna fantazija stvorila lik njegove divne veličine, hrabrosti i mudrosti. Narodno pričanje udje i u književnost grčku i latinsku, a preko ovieh u sve literature istočnih i zapadnih naroda sredovječne Evrope. Grčki tekst, s kojega je učinjen slovjenski prievod, sačuvao se u mnogo kojekakih varijacija, koje sve izlaze iz jednoga starijega teksta, ali se za nj nezna. Isto se tako nezna, tko da je prvi sastavio tekst grčki: počamši od samih vremena Aleksandrovih, na ime od pseudo-Kalistena, koji je umro još prije Aleksandra Velikoga, nagadjahu čas na ovoga čas na onoga, sve do jedanaestoga vieka poslije Isukrsta, u kojemu se nadje neki Simeon Seth, poznati prevoditelj indijskih basana; ali taj ga za cielo nije sastavio, jer se već davna prije njega pominje.

Medju slovjenskimi narodi ima mnogo životopisa Aleksandra Velikoga, koji se svi diele u dvie polovice: jedni udjoše u literature slovjenske preko njemačkoga ili latinskoga zapada — to je aleksandrida češka i poljska —; drugi neposredno iz teksta grčkoga, redakcije bizantinske — to je prievod južnoslovjenski, bilo bugarski bilo srbski, ali svakako prievod sastavljen po prvi put negdje na jugu, i to jezikom crkveno-književnim. Ovaj se posljednji ovdje nas tiče. Rukopisi, u kojih je ova aleksandrida do nas došla, vrlo su kasni, na ime tek iz 16. — 18. vieka, i to su tekstovi roda srbskoga i ruskoga. Za ruski se tekst zna, da je samo priepis iz originala srbskoga: to se vidi na primjer odatle, što je u tuma-

čenju grčkoga imena „dramъ“ zadržan i u ruskih rukopisih ovaj dodatak „po srbskomu jeziku“, a jedan ruski prepisač, koji nije toga razumio, napisa čak „sibirski“ jezik. U naših rukopisih dolazi isto tako ime našega jezika: n. pr. u rukopisu mihanovićeve zbirke (16. vieka) kaže se ovako: gradь že tu sьzida i nareče ime jemu dramь, iže po srpskomь jeziku naričetь se potečište“, a u rukopisu rudničkom dolazi to isto oviem riečima: „i tu grad sazida i nareče mu ime dram, ere po sarbskom jeziku potečišće.“

Ostaje dakle samo to pitanje, da li je grčki tekst umah po prvi put preveden na srbski jezik, ili su tek kasniji prepisači ovu rieč unutar upisali, a prvi slovjenski prievod da je može biti učinjen u Bugarskoj jezikom starobugarskim? Rekosmo napried, da je prezbiter Grigorij preveo po nalogu cara Simeona na jezik slovjenski kroniku Joana Malale. U kasnih priepisih ove kronike, koji su kopije starijega ruskoga rukopisa od g. 1261, dolazi redovito znamenit umetak, pod naslovom: „knigy Aleksandrъ“, a to nije ni što drugo, van prievod pseudo-kalistenova teksta grčke aleksandride. Ako li dakle nije taj umetak može biti slučajno, kasnije u Ruskoj, dospio u tekst prievoda Grigorijeva, tada bismo imali čak iz 10. vieka prvi starobugarski prievod grčke aleksandride. Ima nade, da će se na to pitanje lakše odgovoriti onda, kada se taj umetak iz Malaline kronike ispiše i na sviet izda. Tada istom moći ćemo i to doznati, da li je tekst, koji se uz onu kroniku sačuvao, ma i bio baš prievod prezbitera Grigorija od 10. vieka, toli srodan s našimi srbskimi tekstovi te bi se smjelo reći, da je srbska aleksandrida samo prepisana iz onoga starijega bugarskoga prievoda*) ili su već izvorno dvie slov. aleksandride bugarska i srbska.

Ostavivši dakle ovo pitanje za sada neriešeno, vraćamo se k aleksandridi srbskoj. Da je ona, ako već nije puki priepis iz

*) U Bugarskoj bit će poznat „car Aleksandar“ i u narodnome pričanju. U zbirci narodnieh pjesama od braće Miladinovaca (str. 526) pominje se narodno predanje, kako je Aleksandar htio da dobije besmrtne vode; ali koji bi god po nju otišao, nijedan se nevraćaše natrag, jer prije nego li će doći do nje, valjalo je da tri dana putuje po noćnoj tmini, u kojoj se svatko izgubio te nemogaše izaći na biel dan. Podje dakle sam car Aleksandar te uze sa sobom kobilu i ždriebe. Najprije ostavi u tmini privezanu kobilu i daleko od nje, koliko se je čuti moglo, priveza ždriebe; i tako dodje sretno do besmrtne vode, koja stajaše medju dvie planine, što su se otvorale i zatvorale. Veoma brzo nacrpe vode te po rzanju kobile i ždrebeta pogodi put i sretno se vrati na

staroga bugarskoga prievoda, ipak puno ranije prevedena, nego li su rukopisi srbski, u kojih se danas nalazi, može se po tome znati, što je srbski tekst, kao gotov posao, čak u Rusku prešao; a doba ono, kada je kultura srbska prelazila u Rusku, i preko knjiga i preko ljudi, trajaše od prilike samo do konca četrnaestoga vieka. Za tiem valja znati, da se naša srbska aleksandrida dieli po jeziku i opet na dvoje: na crkveno-srbsku i narodno-srbsku. Tekst mihanovićev (sada u Zagrebu) i knjižnice dorpatske (a valja da i onaj knjižnice karlovačke i manastira remetskoga u Sriemu) predstavlja nam aleksandridu crkveno-srbsku; tekst rudnički u Češkoj i Gajev u Zagrebu aleksandridu narodno-srbsku. Pričanje, koje je narodnim narječjem sastavljeno, bješe negdje u Bosni ili gornjoj Dalmaciji sa crkveno-srbskoga teksta obraćeno na narodni, i to svakako bar u 14. — 15. vieku, ako li nije i prije; u rukopisu rudničkom vlada narječje čakavsko, koje je u Gajevu dotjerano na štokavštinu: po tome je tekst rudnički za cielo stariji od Gajeva.

Poredjujući aleksandridu narodnu sa crkveno-srbskom, nadjoh da se rudnički i mihanovićev tekst u sadržaju skoro sa sviem podudaraju, osim uvoda, koji je u narodnoj recenziji obilatiji te počima onako od prilike, kako nekoji ruski tekstovi. Nemože se ipak reći, da je narodni tekst potekao upravo iz onakova rukopisa, kakav je mihanovićev, već objema služi za osnov nekakav treći, četvrti i t. d., danas već nepoznati tekst starosrbski. Odatle se i opet potvrdjuje, da je nekoč u starosrbskoj književnosti bilo jako mnogo rukopisa srbske aleksandride, koji se nijesu u svemu podudarali, kao što se n. pr. niti tekst mihanovićev i dorpatski rieč po rieč nepodudaraju, nego ima svaki svojih, kadšto i znatnih, varijanta.

---

bieli dan. Priča završuje tiem, kako je sestra (Roksandra!) nesmotreno razbila posudu i prolila vodu, pa da bi se uklonila od strašna gnjeva Aleksandrova, skoči u more i pretvori se delfinom, koji kada čuje ime Aleksandrovo, sakriva se u morske dubine. Ovo je valja da narodna varijacija na ono, što se u aleksandridi ovako čita: I do škure zemlje doide i tu sa izibranimi Macedonjami na kobile, ke ždribce imihu, usedoše, i ždribce na stanih ostaviše. I tako v škuru zemlju ulizoše i noć hodiše; i Antioch (reče) da na znanje (u Mihanovića: povelě ličiti vojscě), da vsaki od barne (mih. od prsti) zemlje ove vazme kamili, drivo li, vsaki da iznese. I to vsi zapovid svaršiše, zlata mnogo iznesoše, i ki godi mu se porugaše, ti mnogo kajaše se.

Jezika radi trebalo bi, da se izda bar narodno-srbska aleksandrida, jer je pisana vrlo znamenitom i obilatom prozom 14. do 15. vieka (narječjem čakavskim), kakove u našoj književnosti iz onoga vremena dosta malo ima; a i sadržaj, prem da je vrlo fantastičan i nalik na sredovječno obrazovanje nárôdâ, mogao bi biti u toliko znatan, što se u njemu valja da nalazi izvor gdjekoje današnje narodne pripoviedke. Tako se n. pr. misli, da je u narodnoj srbskoj pripoviedci „Solomuna proklela mati“ (u Vukovoj zbirci br. 43) na Solomuna prenesen motiv, koji se je iz prva u aleksandridi pripoviedao, kako je Aleksandar tražio da vidi „morske dubine i nebeske visine“. Nu vožnja u nebo na nojevima, koja se u našoj pripoviedci pominje, dolazi takodjer u priči o mudrom Akiru, kako ćemo niže vidjeti. Iz mihanovićeve aleksandride štampan je odlomak u mojih „Priměrih“ II., isto tako iz rudničke; sr. takodjer Književnik II. 459.

Dobro bijaše poznata u našoj staroj književnosti pripoviest o trojanskom ratu. Što se o tome u srednjem vieku po Evropi pripoviedalo, neuzimahu iz klasičkih pjesama homerovih ili virgilijevih, već iz nekakova pseudo-Dareta i pseudo-Diktysa: to su dvie apokrifne pripoviedke, koje su u srednjem vieku vrlo mnogo čitali i mnogo iz njih crpli. Ljetopisac grčki Joan Malala, za kojega rekosmo gore, da ga je u 10. vieku naš prezbiter Grigorij na bugarski jezik preveo, poziva se u svojoj kronici vrlo često na tobožnjega Diktysa kao izvor; preko njega dobismo i mi najstariji prievod trojanske pripoviedke, kako je Malala u svojem djelu pripovieda. Odlomak štampan u mojih „Priměrih“ I. Ali osim ovoga prievoda iz Malale dolazi u naših starih rukopisih još i drugačija pripoviedka o trojanskom ratu, kao dokaz da je taj predmet naše književnike nekoč mnogo zabavljao. Najprije ću napomenuti, da se uz bugarski prievod Manasijeve kronike, koja se sačuvala u dva rukopisa 14. vieka, čita u jednome od ovieh rukopisa, u vatikanskom, vrlo obširna pripoviedka trojanskoga rata, s ovim obćenitim naslovom: *pověsti o izvěstovannyihъ věštej, eže o kralehъ pričę i o roždenihъ i prěbyvanihъ*, to će reći: „pripoviedke o istinitih stvarih, na ime priče o kraljevih, o njihovu rodjenju i življenju.“ Tekst ove pripoviedke, misli se, da je slobodno sastavljen po nekojoj latinskoj redakciji; jer pravi original, odakle bi to samo prevedeno bilo, nije se bar do danas nigdje našao. Važno bi bilo znati, kako je ova pripoviedka dospjela u vatikanski spomenik kronike Manasi-

jeve? da li je istom po prvi put umetnuta kao nova sastavina ili je prepisana iz kakva starijega teksta? Meni se čini zgodnije, da ovo posljednje uzmem za istinu. Vostokov kaza nekoč, da se jezik ove pripoviedke puno razlikuje od prievoda same kronike Manasijeve, koja je u istom rukopisu; on mišljaše, da ima u pripoviedci mnogo tragova živomu srednjo-bugarskomu narječju. Teško je o tome suditi, dok neimamo pred sobom čitava teksta; ali toliko se može dokazati, da je ista ova pripoviedka dolazila i u hrvatsko-srbskih spomenicih, te tako nastaje sa sviem zanimljivo pitanje: da li je s bugarskoga obraćena na narječje srbsko te bi bio tekst bugarski stariji, a srbski mladji, ili može biti protivno? U mojih „Priměrih" II. naći ćete glagolski tekst iste ove pripoviedke, u rukopisu 14.—15. vieka, pisan narječjem čakavskim, koji se toli znamenito podudara s tekstom vatikanskim, da se meni čini, da je objema bio jedan zajednički izvor, i taj može biti da je sastavljen negdje u gornjoj Dalmaciji (u staroj Duklji), gdje su se elemenat srbski i bugarski doticali. U tekstu bo vatikanskom, prem da je bugarske recenzije, ima mnogo takovieh rieči, koje su već odavna poznate u dalm. primorju, kao n. pr. *rusag, junak, ovozi* (*ovo* s dodatkom *zi*) i t. d., a teže je dokazati, da li ih je i srednjo-bugarsko narječje poznavalo. Za ćirilski tekst srbskoga roda ovaj čas neznamo, jer nijesu dovoljno proučeni rukopisi naših hronografa, u kojih bi se po svoj prilici mogla naći pripoviedka, onako, kako je ima u ruskih hronografih. U ruskih je rukopisih trojanski rat samo prepisan iz južnoslovjenskih originala; za to ima očevidnih dokaza u ovakih oblicih: *Jakupa* (prema lat. Hecuba), *Pebuš* ili *Tebuš* (prema lat. Phoebus), *Neptenabuš* ili *Nektebuš* (Neptunus) i t. d. A i gori pomenute, znamenite rieči: *rusag, junak, vojska* i t. d. čitaju se još u ruskom tekstu. Sve dakle do sada poznate recenzije trojanske pripoviedke: bugarska, srbsko-hrvatska (glagolska) i ruska, slute na jedan izvor južnoslovjenski, bilo bugarski, bilo kako ja mislim, srbsko-hrvatski.

Što se tiče same pripoviedke, nije onako fantastički iskićena, kao život Aleksandra Velikoga; nevidi se u njoj niti elemenata narodnih, van ako uzmemo, što je Agamemnonova kći prozvana „Cvětana", to je ime žensko, još i danas u našem narodu dobro poznato. Nemislim ni to, da bi ova pripoviedka igda u nas iz knjiga prešla bila u pričanje narodno, osim možda u Bugara, koji sjede bliže staroj domovini grčkih, homerovih junaka.

Nasuprotiv ima nekoliko upravo narodnieh priča i pjesama, koje su Bugari i Srbi baštinili iz grčko-rimskih vremena, ma se i neznalo, da li su baš književnim putem doprle u narod. Ovamo bih brojio narodno naše i bugarsko pričanje o caru (kralju) Trojanu, ako li se pod tiem imenom razumieva zbilja rimski car Trajan. Što o tome naš narod pripovieda, čitamo u vukovu rječniku s. v. trojan i u njegovih narodnih pripoviedkah, pod br. 39: „U cara Trojana kozje uši.“ Kada se s našima pripoviedkama poredi, što Bugari pjevaju o kralju Trojanskomu, u zbirci Miladinovaca br. 31. i 38., izlazi na vidjelo nekakvo mitologijsko biće, kao zli duh, koji bojeći se svjetla, živi u tmini i krijući se po svietu hoda; dakle nalik na tako zvane crne elfe u germanskih naroda ili na vukodlake u nas. Tako uzima i Buslajev, koji pri tome misli još i na Trojana u „slovu o puku Igorevu“. Kraj svega toga nije nemoguće pomisliti, pače je vrlo prilično istini, da je narod naš zbilja predhistorijsku uspomenu o rimskom caru Trojanu pomiešao s narodnim pojmom o nekakovu duhu, koji neima u današnjem prebivanju mira ni ostanka; jer je u nas, kako se zna, obćenito narodno vjerovanje, da u kojekakvih ruševinah: gradinah, selištih i dvorištih, staje nekakav duh, koji kao svjedok davnašnjih ljudi i vremena neima više na ovome svietu mjesta niti se uživa mira već se po najviše noću skita po okolici i svakojaka zla čini.

Ovako se isto opominje narod naš i cara rimskoga Dioklecijana, jer se u Crnoj gori i onuda po okolini, kako Vuk kaže (sr. rječnik s. v. dukljan), pripovieda da je *car Dukljan* u viru pod vezirovijem mostom svezan u sindžir, koji jednako glodje i u oči božića taman da ga pregłodje i svijet da uždi, a ciganin svaki po jednom udari maljem u nakovanj te pritvrde. U narodnoj pripoviedci (u Vuka br. 40), koja se takodjer sa carem Dukljanom u savez stavlja, mislim da bi ono imao biti car Dukljan, što krilat na krilatu konju iz jezera izlazi; jer ima i narodna pjesma (u Vuka II. br. 17), u kojoj car Dukljan skače u duboko more, da bi izvadio jabuku sv. Jovana. Negledeći dakle na potanje varijacije, i car Dukljan sjedi negdje u moru kao ukleti duh, nalik na cara Trojana.

Napokon znade naš i bugarski narod na obširno pripoviedati i pjevati pripoviedku o rimskom caru Konstantinu, osobito kako je našao častne krste (sr. u Vuka nar. pj. II. br. 18); ali taj predmet dolazi vrlo često i u starih rukopisih te mu je lako izvor

naći. Važnije jest, što stari srbski ljetopisci cara Konstantina upravo u rodbinsku svezu dovode s Nemanjom te kažu da je bio pradjed Nemanjin; po tome se još bolje dokučuje popularnost njegova imena.

Manje znamo za ostale grčko-istočne priče, što su se preko bizantinske literature uvukle kao prievodi najprije u naše jugoslovjenske, a iz ovieh u ruske spomenike. Većina ih bit će za uviek ostala samo u knjigah, kao nekakav kukavni surogat od poezije tadašnjih ljudi književnih, koji su po svojem stališu za griešno i nedopušteno smatrali, zabavljati se poezijom prostoga naroda; ali po gdjekoja pripoviedka može biti da je ipak preko njih i njihovih knjiga narodnom svojinom postala. Za to su proizvodi ove ruke u našoj staroj književnosti dvojako spomena vriedni: kao osobita vrst poezije književne i kao izvori narodnieh pripoviedaka. Za što ih pak već ovdje spominjemo na pragu prave starosrbske književnosti, tomu će se svatko lako dosjetiti po onome, što rekosmo o razmjeru naše starosrbske književnosti prema bugarskoj: njima je, rekosmo, jedan izvor i jedan osnov, isti uvjeti i iste okolnosti. Kada i gdje su ove pripoviedke po prvi put prevedene, to se i onako nezna; samo se zna, da je narod ruski, kod kojega se kasnije ali tiem silnije razvila radinost manastirska, sve ovo književno blago primio sa slovjenskoga juga, još prije onoga doba, kada je u nas na jugu zavladalo barbarstvo azijatsko.

Tako je bez dvojbe na slovjenskom jugu prevedena s grčkoga jezika priča o prekrasnom Devgeniju, koja u rukopisu nosi ovaj naslov: *dějanija prežnihъ* (predjašnjih) *vremenъ i hrabryhъ člověk; o drъzosti i o hrabrosti i o bodrosti prekrasnago Devgenija.* Ova pripoviedka ima karakter narodna, kršćansko-bizantinskoga eposa, kojim se slavi borba izmedju pravovjernih Grka i krivovjernih Saracena. To je iz onakova kruga priča, što su se kasnije preko krstonosnih vojna u raznih formah razišle po čitavoj zapadnoj Evropi. Slovjenski tekst, koji se do sada nije našao van u kasnu priepisu ruskom, ima dosta razgovietnih znakova, da je potekao iz grčkoga originala, prem da se danas za nj nezna. Sva je prilika, da su južni Slovjeni (Bugari i Srbi) imali ovu pripoviedku već onamo u 12. — 13. vieku u slovj. prievodu*) te je

*) Stariji slov. tekst ove priče bješe u onome rukopisu, u kojemu nadjoše i znamenito „slovo“ o puku Igorevu, iz 14. — 15. vieka. Nu taj je izvor propao g. 1812 u Moskvi prije, nego li bi naša priča iz njega ciela prepisana bila. Za to ima sada tek noviji rukopis 17. — 18. vieka.

preko njih dosta rano doprla u Rusku. Da u kratko i sadržaj kažemo: U neke pobožne carice (grčke) bila tri sina i jedna kći. O krasoti njene kćeri dočuo nekakav car arapski Amir, došao i prievarom je oteo. Mati doznavši, u koga je kći, posla svoja tri sina da idu i natrag je otmu. Najmladji sin svlada na mejdanu cara i prisili, da im kaže gdje je sestra, kojoj je medju tiem vrlo liepo i dobro bilo, jer se car od velika štovanja tek iz daleka njezina krasna pogleda uživao. Kada se imala sestra s braćom kući vratiti, nemogaše car odoljeti silnoj ljubavi, već ode i on za njom u njezinu domovinu, grčku carevinu, te se pokrsti ondje i vjenča njome. Kada je careva mati doznala za toliku sramotu, odpravi tri hrabra Saracena, da idu po sina pak i djevojku da na silu otmu; ona im poda tri čudnovata konja: jednomu bješe ime vjetar, drugomu grom, trećemu munja. Prije nego li će ova trojica što opraviti, udjoše im u trag Grci te pokrstiše i njih. Medju tiem rodi se caru sin, po imenu krasni Devgenij. On je za čudo brzo rastao i silno jak bio; kao dječak idući s ocem u lov, ubijao bi najstrašnije zvieri, a u ratu svladao svakoga neprijatelja. Tako pobiedi Filipata i kćer mu muževnu Maksimijanu, što ga htjedoše prievarom premamiti; isto tako uhvati Stratiga sa četvoricom sinova te se oženi njegovom prekrasnom kćeri, kojoj je pod oknom na srebrnih guslih sa zlatnimi žicami gudio, da predobije njezinu ljubav. Kada se je Devgenij vjenčao kćeri Stratigovom, obdari ga otac sjajnimi i bogatimi darovi.

Ova pripoviedka ima u pripoviedanju po nešto epske krasote; slog joj je dramatički živahan. Mnogi njezini motivi vrlo su poznati i u srbskih narodnih pripoviedkah, prem da se nemože reći, da su baš iz nje izvadjeni. Po tri sina i jednu kćer imati, to je nešto skroz obična; isto tako da tko kćer otme a da je podju braća tražiti, i da se pri tome najvećma odlikuje najmladji brat. Iz neobične ženidbe radja se i u naših pripoviedkah diete neobične snage ili krasote. Za dokaz sr. narodnu pripoviedku u vukovoj zbirci br. 2: „Čardak ni na nebu ni na zemlji."

Poznatiji je u starosrbskoj književnosti kao i u zapadnoevropskih literaturah srednjega vieka duhovni roman bizantinsko-kršćanske dobe, po imenu Barlaam i Josafat. Smisao je čitavoga djela taj, da mudri pustinjak Barlaam želi u kršćanskoj vjeri poučiti carevića indijskoga Josafata, kojemu se bješe najavio kao trgovac, koji nosi dragi kamen na prodaju, da tiem lakše dobije

pristupa do njegove palače, u kojoj ga je otac zatvorena držao. Da bi mu dakle pojedine nauke što razgovjetnije protumačio, služi se radi prispodobe svakojakimi pričami, iz kojih izvodi shodan moral. Ovim pričam ima se i zahvaliti čitavo djelo, što je u srednjem vieku po Evropi jako popularno i poznato bilo. Pojedine priče bit će valjda većim dielom izmišljene; gdje koje pune su istočne fantazije, da o nekojih može se i dokazati, ako ne baš izvor a ono bar posve zgodna paralela medju pričami indijskimi; n. pr. kod priče o inorogu ima paralela u pańčatantri (sr. Benfey, Pantschatantra I. str. 82), isto tako kod priče o četiri kovčega (sr. Benfey ibid. I. 407).

Original grčki prisvaja se čas Ivanu damascenskomu, čas Ivanu sinajitskomu, čas nekomu trećemu: pitanje nije još riešeno. I ovo je djelo prevedeno sa grčkoga na staroslovjenski jezik negdje medju Bugarima ili Srbima; sudeći po tome, što se uz jednu Barlaamovu priču dodaje u nekom rukopisu ruskom ovaj znameniti dodatak: „iz bugarskih knjiga“, rekao bi čovjek, da je bugarski, ne pako srbski prievod prešao u Rusku, i to za cielo još prije 14. vieka, jer se nekoje priče čitaju već u spomenicih 14. — 15. vieka. Ele danas više neima slovjenskoga teksta bugarskoga roda, ali ima tekst srbskoga roda, i to koliko ja znam, bar u dva rukopisa: jedan je u Beču, drugi u Zagrebu. Oba su ova rukopisa iz kasnije dobe (16. vieka); ali se bar u jednome (u zagrebačkom, iz mihanovićeve zbirke) vidi još i tragova starobugarskih, jer je dosta puti ѫ pomiešano sa ѧ a kadšto ima i ъ. Mnogi znaci jezični dokazuju, da je prvi prievod slovjenski veoma davan.

Priča o caru Sinagripu ili o njegovu ministru premudrome Akiru dolazi u arapskoj zbirci: „tisuću i jedna noć“, a po sadržaju puno je nalična na pripoviedanje iz života mudroga Ezopa. Još se ni danas nezna za sigurno, da li je pravi izvor arapski ili grčki. Slovjenski tekst nahodi se za sada samo u Ruskoj, u rukopisih 14. — 18. vieka, ali i to su jamačno priepisi iz starijih južnoslovjenskih originala, kojim danas žalibog neima više traga ni glasa. Smisao je priče taj, da se dvojica natječu u mudrosti: jedan stavlja mudra pitanja a drugi još mudrije odgovara. To biva, kao što već napried spomenusmo, najradije u formi zagonetaka. U tome neima, tko bi se smio isporediti s premudrim Akirom, koji mjesto cara svoga odgovara na sve zadatke i zagonetke egipatskoga Farauna. Najznatniji je zadatak Faraunov, da mu sagradi

dvorove, koji nijesu niti na nebu niti na zemlji (sr. isti motiv u našoj narodnoj pripoviedci: „čardak ni na nebu ni na zemlji“). Mudro se dosjetio premudri Akir, kako će Farauna na ruglo staviti: uvježba dva noja, da ponesu dva dječaka u vis, koji kad se digoše visoko, povikaše oniem dolje: nosite nam kamenja; umah ćemo početi graditi, samo još na to čekamo. S prieda rekosmo, da se takav način nebeske vožnje pominje i u našoj narodnoj pripoviedci: „Solomuna proklela mati.“

Slovjenski tekst bijaše iz prva puki prievod sa grčkoga jezika, ali prepisujući ga izmjenjivahu koje šta na pojedinih mjestih, čas raširivanjem čas pokraćivanjem.

Ako se za priču o mudrom Akiru samo sluti, da je iz arapskoga ušla u bizantinsku literaturu, a ono se zna, da su zbilja upravo Arabi posredovali te je zbirka indijskih živinskih basana, poznata pod imenom paňčatantra, prevedena preko arapskoga prievoda na grčki jezik, koncem jedanaestoga vieka. Prevoditelj grčki bješe Simeon Seth oko g. 1080, dočim je prievod arapski učinjen u 8. vieku sa srednjopersijskoga (huzvareš- ili pehlvi) jezika, na koji bjehu iste basne sa sanskritskoga prevedene u 6. vieku (m. 531—579). Znamenite li sudbine jedne knjige! Sastavljena je iz najprije u poznatoj indijskoj formi, gdje životinje, prekoračivši većma granice svoje prirode, nego li u naših ezopskih basnah, posve u čovječjoj mudrosti pripoviedaju pripoviedke tako, da je u jednu glavnu basnu kao u okvir metnuta množina drugih basana i pripoviedaka, koje sve zajedno služe za podlogu moralnih nauka te čine kao nekakvo ogledalo mudrosti. Danas se za pouzdano vjeruje, da je to plod kulturnoga nastojanja budhistâ, te se misli, da je većina basana istom iz grčke literature unesena u indijsku. Iz indijske literature priedje ova zbirka, po što je već koje kako izmienjena bila, najprije u persijsku, odanle u arapsku. Arapski tekst bijaše opet mnogo preinačivan prije, nego li što su iz njega učinjena dva glavna prievoda: grčki i evrejski. Kažem dva glavna prievoda za to, što se je preko grčkoga teksta upoznala s ovom knjigom Evropa istočna, t. j. mi Slovjeni, a preko evrejskoga putem latinskoga prievoda Evropa zapadna. U persijskom i arapskom prievodu zove se ova zbirka: *Kalilah-ve-Dimnah*, u grčkom: *Stefanites* i *Ichnelates* (Στεφανιτης και Ιχνηλατης); ovaj je posljednji naslov pridržan i u slovjenskom prievodu.

Slovjenski prievod dolazi s juga te je učinjen negdje u 12. ili 13. vieku medju Bugarima ili Srbima. Do sada se zna za dva južnoslovjenska rukopisa: jedan je bugarski, iz 14.—15. vieka, koji bi po opisu Šafaříkovu imao biti u Karlovcih; drugi, znatno mladji srbski, nalazi se u Biogradu. Koliko se oba teksta podudaraju, nije za sada poznato: vriedno bi bilo, da se ma koji, i ako je moguće, što stariji tekst štampa. S juga priedje valjda taj isti prievod na sjever medju Ruse, kod kojih ima mnogo, ali sve mladjih rukopisa, iz 17.—18. vieka. Ako su i naši južni tekstovi onakvi, kako se opisuju ruski rukopisi, tada nije prievod podpun; jer po opisu ruskoga teksta (u Pypina, Očerk liter. istor. pověstej i skazok, str. 160) mnogo priča ondje nestaje, samo se nezna, da li su već u grčkom tekstu, s kojega je prevedeno, izostavljene ili istom u slovjenskom prievodu.

4. **Paralele i izvori našieh narodnieh priča.** Naučno nastojanje našega doba ima tu liepu zaslugu, što umije sve strane duševnoga života sakupiti u prirodnu cielost i prema tomu ocjenjivati vriednost narodne radnje: nijedan pojav u životu nárôdâ nije mu prenizak i preneznatan, da ga nebi htjela povući u kolo svojih istraživanja. Tako postaše u novije doba i narodne basne, priče i pripoviedke kod svieh obrazovanih naroda predmetom ozbiljna i svestrana izučanja te je već do sada skupljeno silno gradivo za gradju komparativne mitologije i etologije. Dokazane su paralele u narodnom pričanju ispod Djavalagiri i Himalaje do visočina škotskih i otoka hebridskih; i nije riedko, da se u našoj narodnoj pripoviedci odziva posve isto mišljenje, kojemu se izvor sačuvao kod raznih istočnih naroda. Istina da je za sada još mnienje učenieh ljudi u tome pitanju podieljeno: jedni drže, da su to samo dokazi pradavne srodnosti, drugi pak vjeruju u pojedinih slučajevih i u kasnije uzajimanje stranom putem književnim, kao što n. pr. svjedoči paňčatantra, stranom putem ustmenoga predavanja. Ali kada se obilatije gradivo nakupi i u komparaciji dalje postupi, doći će za cielo i u tome nauka do jednoglasnih rezultata.

Kako nepoznamo slovjenskoga „Stefanita i Ihnilata“ van u redakciji ruskoj, nemožemo reći, da li je koja današnja priča baš preko njega ušla u narodno pripoviedanje. Moguće jest. Jer čim je dokazano, da je „Stefanit i Ihnilat“ i u starosrbskoj književnosti poznat bio, i to bar književniem ljudima onoga doba, koje bijahu sve sami sveštenici, popovi i kalugjeri, lako nam je pomisliti, da

su ovi ljudi rado pripoviedali take stvari i narodu, koliko su ga god puti poučavali u vjeri; pa ako baš i nemožemo za „Stefanita i Ihnilata“ potvrditi, da se s njime tako radilo, a ono ima dosta drugieh, paralelnieh dokaza. Iz naših fratarskih knjiga srednjega vieka, osobito bosanskih, dade se liepo razabrati, što i kako se je nekoč propoviedalo narodu. Sveštenici nastojahu svaku nauku zasladiti po kojom pričom, što bješe čas iz knjiga izvadjena, čas dosjetljivo izmišljena, te se nekoje izmedju njih odlikovahu tolikom živosti, da ih je narod lako i rado pamtio i dalje pripoviedao sa svojimi pridjevci. Evo nam dakle jedno bogato vrelo narodnoga pripoviedanja.

Ovakova izvora bit će valjda sve one narodne pripoviedke, koje idu na to, da potvrde nekoju nauku vjere kršćanske; n. pr. u vukovoj zbirci br. 21: „kalugjer i četiri grješnika“, gdje se pripovieda, kakova kazna stiže one, koji umrieše u griesih bez ispoviedi. Za dokaz ima upravo o tom predmetu mnogo veoma drastičnih priča („prilike“) u bosanskoj knjizi fra Stipana Jajčanina, od god. 1701, pod naslovom: *izpovied karstianska.* Ako su se takove stvari narodu čak na ispoviedi pripoviedale, kao što ova knjiga dokazuje, tko će reći, da se nijesu mnogome duboko u pamet utisnule te i odatle posta uz pomoć fantazije narodnje gotova pripoviedka. Za to će trebati, da se velika pažnja svrati na stare, rukopisne i štampane, zbornike propoviedî; jer se u njih sačuvalo bez dvojbe i takovieh priča, koje su danas prave narodne: medju mnogo pljeve naći će se i po koje puno zrno. Još je starije djelo fratra Posilovića s naslovom: *cviet ot kriposti*, prvo izdanje od g. 1647, što ga sam pisac prozva kompilacijom iz raznih latinskih knjiga. I u njemu ima dosta mnogo priča („prilike“), koje su tiem znamenitije, što im se izvori navode; kaže se na ime čas da su iz biblije, čas iz svetieh otaca, i za tiem: iz knjiga „u kojih se govori ot stvari rimskieh“, to je dakle iz poznate sredovječne latinske zbirke: gesta Romanorum; iz knjiga „koje govore ot Aleksandra Velikoga“, dakle iz latinske aleksandride; iz knjiga „trojanskih“, takodjer za cielo po redakciji latinskoj; napokon je upleteno u ostalo pripoviedanje vrlo mnogo basana („štije se u Ižopu“). Da bi se podpuno shvatila važnost ovakieh knjiga, gdje se radi o izvoru narodnieh priča, valja nam još i to na um uzeti, da su one u svoje doba mnogo čitane bile, jer su pisane upravo za narod, čistom narodnom prozom

16. — 17. vieka, a štampane ćirilicom, koju je nekoč čitala sva kolika Bosna (i katolička), Hercegovina, velik dio Dalmacije, a valja da i dalje na istok, što je god našega naroda *).

Drugi izvor našieh narodnieh pripoviedaka, ili bar onieh, za koje se čini da nijesu slobodni stvorovi domaće jugoslovjenske fantazije, bijahu po mojemu mišljenju većinom Turci. Ja mislim, da su u tome Turci za nas ono, što bijahu Mongoli za narod ruski. U koliko tko pristaje uz princip nekih današnjih orientalista, po imenu učenoga Benfeya, da je pravi izvor većine evropskih priča i pripoviedaka u Indiji, naročito u buddhizmu, može mu poslužiti za dokaz zgodna prielaza to, što ima čak u književnosti mongolskoj i turskoj znamenitih zbornika narodnieh priča, koje su kako je dokazano, proizašle stranom upravo iz indijske književnosti, stranom preko persijskih redakcija. Doista je gdjegdje sličnost u pripoviedanju tolika, te se čovjek nemože oteti misli, da ono nije samo slučajno srodno ili jednako, nego da stoji u historijskom savezu. Za dokaz navesti ću bar nekoliko osobito znatnih paralela, nadajući se, da će nam tiem naše narodne pripoviedke još većma omiljeti te će koga toga potaknuti i na dalje skupljanje liepoga blaga narodnjega.

Ima u nas krasnieh narodnieh pripoviedaka i još krasnijih pjesama o zmiji mladoženji (sr. u vuk. nar. prip. br. 9 i 10; u nar. pj. knj. II. br. 12 i 13). Glavne su misli pričanja te, da se čovjek može nekom čarobnom silom pretvoriti u zmiju, ili se čak rodio kao zmija, ali da može i svući kožu i ako bi mu tko taj svlak spalio, ostat će čovjek ili će poginuti ili će za tiem neka bieda stići onu ženu, s kojom je od prije živio. Koliko se u tome pričanju govori o svlačenju kože, ima veoma mnogo paralela

*) Za primjer napomenut ću evo jednu takvu „priliku“, koja bi posve lako postala narodnom pripoviedkom: Štije se, da djavao promisli uzeti ženu, za imati ot nje ćeri, i tako njih udati, po tom togar dovesti svoje zete u kuću svoju, to jest u pakao. I oženivši se uze za ženu nepravdu, i š njom ima sedam ćeri. Prva bi hoholost (!), i ova bi udana za velike ljude i gospodu. Druga bi lakomost, ova se udade za ljude pučane i trgovce. Treća bi laž, i ova bi udana za seljane. Četvrta bi nenavidnost, ova bi udana za mastore. Peta bi licumirstvo, ova bi udana za židove. Šesta bi tašta slava, ovu uzeše žene za sebe, i tako joj nedadoše se udati. Sedma bi puteni grieh, i ovu nehti udati, nego li je pusti poći bludovati po svemu svietu, da bi nju mogao svak imati na svoj način i sladkost.

svuda po Evropi i Aziji. Nesvlači se samo zmija, već i druge životinje, kao: žaba, majmun, magarac (u indijskih pričah), tele (u mongolskoj pr.) i t. d. Ali za čudo nalik na naše pjesme i pripoviedke, upravo sa sviem potankostima onako, kako u nas, pripovieda se o zmiji i njezinu svlaku u priči indijskoj, koja dolazi u zbirci *pańčatantri*, samo u drugačijoj, valja da novijoj redakciji od one, iz koje bješe preko arapsko-persijskoga teksta potekao grčki i slovjenski prievod „Stefanita i Ihnilata“. U pańčatantri dakle pripovieda se pod naslovom „začarani sin brahmanov“ pripoviedka, kako je žena brahmanova zaželjela od srca poroda i veoma žalostna bila, dok napokon kod molitve i žrtve brahmanove objavi ovome nekakav duh, da će mu žena roditi sina, krasna, bogata i sretna. I zbilja žena rodi na sviet zmiju. Ona je liepo njegovala i zmija naraste u brzo velika. Tada se žena jednom potuži na muža, da nemari za nju, za što negleda, da joj diete oženi. Brahman ode žalostan po svietu tražiti kćer sinu svome, te dodje do nekojega čovjeka svojega striša, brahmana, koji ga liepo i prijazno pogosti, i kad ču, čega mu od prva i nehtjede žalostni brahman odkriti, dade kćer svoju da ide za njegova sina. Djevojka, kad joj rekoše, za koga ima poći, neuplaši se ni malo, već bude ženom od zmije, koju je jednako milovala i hranila, kao od prije mati. Najposlije jedne noći ukaza se zmija ženi u pravoj čovječjoj krasoti, a otac od kćeri, koji to vidje, spali svlak, i tako zmija osta čovjek, sretan u kući žene svoje.

Ova indijska priča ima religiozna smisla u buddhizmu, jer je ondje štovanje zmija bilo od osobito velika značenja, i za to misli učeni njemački prevodilac pańčatantre (Benfey, I. 264), da su sve one evropske pripoviedke, koje su s indijskom i u pojedinih situacijah jednake, po svoj prilici u historijsko doba iz Indije potekle, i to valjda preko persijske redakcije, u kojoj se zna za istu priču. Medju najbližimi evropskimi pričami pominje se naša upravo na prvom mjestu, te je zbilja teško i vjerovati što drugo, van da su obje u historijskoj svezi. Još veći dokaz, da je naša pripoviedka indijskoga poriekla, bio bi u tome, ako joj neima jako srodnih paralela u ostalom slovjenskom svietu, čega ja ovaj čas nijesam kadar niti potvrditi niti zanijekati.

Drugi primjer znamenite srodnosti ima u našoj priči: nemušti jezik (u vukovoj zbirci, br. 3), u kojoj je glavna misao, da čovjek razumije govor životinjski. Ovakih je priča doista puno

svuda po Aziji i Evropi, ali se opet samo nekoje situacije iz bliže tako znatno podudaraju, da im se mora priznati jedan izvor. Ove pobliže, karakteristične situacije jesu: čovjek, koji ima dar razumievanja životinjskoga jezika, čuje nekakav razgovor izmedju životinja u nazočnosti svoje žene te se nasmije, ali žena to vidi i hoće da zna, za što se je muž smijao. Kako će on odoljeti želji žene svoje? u tome ima mnogo varijanta, ali je vrlo obična ta, da čovjek i opet sluša drugi razgovor životinja, u kojemu se predbacuje njemu slabost, što popušta ženi te će je on za to ili protjerati ili batinom izlupati. Kao uvod obično se još i to kaže, kako je čovjek došao do onoga čudnoga dara; udieli mu ga nekoja životinja kao uzdarje od zahvalnosti, što je preko njega spasena. Ali ovaj uvod, koji spada u posebni krug priča o zahvalnosti životinjskoj, nije izvoran; ima bo priča i bez njega.

Na ovih dakle potanjih motivih gradjena priča dolazi već u indijskoj književnosti u trojakoj formi, u dva eposa i u zbirci od dvadeset i pet vetalovieh pripoviedaka. Ondje se pripovieda, kako je neki čovjek (kralj) čuo ljubavni razgovor mravaca te se nasmjehnuo; kraljica uvriedjena tiem smijanjem, misleći da se njoj narugao, htjede umrieti (ubiti se). U prvoj redakciji kaza kralj kraljici uzrok, ali ona nehtjede umah vjerovati; ipak priča svršuje blago, jer u žene neima zloće. U drugoj redakciji već se ističe tvrdoglavost ženska, jer ona nemari za to, što joj muž nesmije uzroka reći, inače bi na mjestu poginuo: priča svršuje tiem, da je muž ženu po savjetu božjemu protjerao od sebe. U trećoj redakciji — to je u vetalapañčavinsata — dolazi još i taj, nama poznati, motiv, da kad se je muž od same biede htio za jedno sa tvrdoglavom ženom spaliti, odvrati ga od toga razgovor medju ovcom i jarcem te on protjera ženu i uze drugu. U toj indijskoj formi već je čitava priča gotova, samo joj jošter nestaje uvoda. Taj novi momenat čini se da je dodan našoj priči u redakciji persijskoj, a preko nje pripovieda se u turskoj formi ovako: Neki indijski car podje u lov te nadje dvie zmije kako se kolju; on se razljuti te odsieče jednoj rep. Muškarac od ove zmije htjede se caru osvetiti i ode u carevu ložnicu da ga u postelji ujede. Ali kad je čuo, što car carici za onu njegovu ženku zmiju pripovieda, vidje da je njegova ženka zbilja kriva bila, neujede cara već ga iz zahvalnosti nauči razumievati jezik životinja. Za tiem ide priča običnim načinom, samo što je ovdje car slušao razgovor od

dvie grlice, a kad je već nakan bio carici tajnu odkriti i umrieti, ču što kaza jarac ovci te odusta od nakane i neizda tajne. Ova ista priča dolazi za tiem u 1001. noći s nekojimi varijacijami, medju kojimi je i ta, nama dobro poznata, da je napokon trgovac ženu izlupao. Zbirka priča pod naslovom „1001 noć“ nije mladja od 10. vieka; a lako da je preko nje upoznao našu priču evropski zapad. Dolazi bo i u znamenitom latinskom zborniku 14. do 15. vieka, koji je u sredovječnoj latinskoj literaturi dobro poznat pod naslovom: Gesta Romanorum. Ovdje je uvod još bliži našemu obliku priče, nego li u persijsko-turskoj redakciji; jer se pripovieda, kako je nekakav vitez oslobodio zmiju od vatre, u kojoj bi bila izgorjela, kao što je u nas izbavio čoban. U ostalom idu naša priča i ona, što se čita u Gesta Romanorum, tako naporedo, da je objema kako se čini jedna starija redakcija izvorom bila. Za našu priču na pose kaže Benfey (Orient und Occident, II. 165), da je ne samo po formi najsavršenija nego čak da je najstarija medju svimi evropskimi redakcijami, i da se od prilike onako prikazuje, kako je indijska priča valjda u persijskoj redakciji glasila. Žao mi je, što nemogu pokazati, u koliko su narodne priče ostalieh slovjenskih naroda s ovom našom srodne ili jednake: ostavljam taj liepi zadatak drugiem, ili bar za ono doba, kad mi se desi obilatijih književnih izvora pri ruci; samo ću mimogredice dodati svoju sumnju o bugarskoj priči u Erbenovoj čitanci, pod naslovom: zmijski jezik (гадинскый языкъ). Ja držim, da je ono puki prievod iz zbirke vukove, kao što je, čini mi se, ondje samo prevedena i vukova ‚pepeljuga‘ i ‚zlatna jabuka i devet paunica‘.

U narodnoj pripoviedci „Usud“, br. 13. u Vuka, ima ta glavna misao, kako je jedan čovjek (brat) sretan, jer se u sretan čas rodio, a drugi nesretan, jer mu bi sudjeno, da ostane za uviek siromašan, i kako ide da sreću po svietu traži, i što sve uz put vidi i čuje. I ovoj pripoviedci ima vrlo mnogo paralela, a osobito joj je srodna čak u indijskoj pañčatantri priča pod naslovom: „Siromašni Somilaka“, koju neki smotraju izvorom slične jedne priče u persijsko-turskoj zbirci. Spomena je vriedno to, što se upravo paralelami može dokazati, da je u našu priču umetnut motiv, koji prvobitno u nju nespada: to su pitanja i želje onieh ljudi i stvari, mimo koje prolazi čovjek, tražeći svoju sreću te ga ovi stvorovi mole, da na povratku i njima nekakov odgovor donese o njihovoj

nevolji. Upravo radi ovakieh pitanja spomena je vriedna jedna ruska priča (u Athanasijeva, skazki I. str. 61), jer se s našom znamenito podudara. Taj motiv dolazi i inače jako često u pričah, sr. Benfey, Pantsch. I.. str. 395.

Naša pripoviedka „djavo i njegov šegrt", br. 6. u Vuka, pripovieda o tome, kako je nekaki šegrt izučio zanat djavolski te se poslije natjerivao sa djavolom, pretvarajući se u kojekakve životinje, dok je najposlije i nadmudrio te svladao majstora. Glavnoj misli ove pripoviedke lako je naći paralelnih primjera skoro svuda; o djavolu i njegovoj majstoriji pripovieda se jako mnogo. Ali je znamenito, što se u nekoj mongolskoj priči, za koju je dokazano da je potekla iz indijskih izvora, nekoji motivi upravo rieč po rieč slažu s našom pričom, kao n. pr. da se učenik pretvorio u konja, a gospodar (djavo) hoće da ga u svaku cienu kupi i t. d. sr. Benfey, I. 411.

Mnogo je poznata naša pripoviedka o zloj ženi; br. 37. u Vuka. Njezina glavna misao odveć je obćenita i nije čudo, što se o zloj ženi pripovieda vrlo mnogo priča; ali u nekojih pričah ima još i takvih pobližih situacija, koje se nemogu smatrati pukim slučajem, jer se u raznih pričah odviše znamenito podudaraju. Tako se n. pr. uz tu priču redovito pripovieda, kako je muž mjesto žene izvukao iz jame ili bunara djavola, i taj mu je zahvalan, što ga je oslobodio od toli hude žene, te mu poda vlast, da ga izgoni kao kakav glasoviti ljekar iz onieh ljudi, u koje bi uljezao. Ali najposlije, da bi se vidjelo kako je isti djavol od zle žene u strahu, izagna čovjek djavola i odanle, odakle ga nebi smio izgoniti po medjusobnom ugovoru, i to se čovjek poslužio prievarom te uplašio djavola, da zla žena dolazi. U tih dakle motivih slaže se s našom pripoviedkom jedna ruska: o zloj ženě (u Athanasijeva I., br. 9.) i jedna još krasnija češka (u Wenziga, 167); ali još je bliža našemu pripoviedanju istočna priča u zbirci „četrdeset vezirova", o drvaru i njegovoj opakoj ženi. Srodnost je zbilja znamenita a Benfey (I. §. 212) dokazuje, da je i ovoj i drugiem istočniem pričam izvor indijski u zbirci ‚sukasaptati', to će reći u zbirci od sedam priča jedne papige.

Tko se nesjeća liepe bosanske pripoviedke „dram jezika" (štampana je u Kolu VI. str. 12)? isto će se tako svatko opominjati klasičkoga toga motiva u Shakespearovoj drami „trgovac mljetački". Ele glavna misao ove priče, na ime zalog ili ob-

klada na komad čovječjega mesa, koje bi se imalo iz živa čovjeka izrezati, temelji se na religioznoj predstavi buddhizma, u kojemu požrtvovanje od samoga sebe veliko značenje ima; a kad se idući pričanje dalje prema zapadu, religiozni smisao izgubio, bjehu upleteni u priču razni novi motivi. Osobito liepu mongolsku paralelu pominje Benfey I. 394; k nama je priča došla za cielo preko Turaka. Sr. još Or. i Occid. II. 315.

Tko pročita našu narodnu pripoviedku o divljanu, br. 38. u Vuka, umah će se opomenuti poznate priče grčke o Polyphemu. Taj motiv, na ime pričanje o nekakvu gorostasu, obično s jedniem okom, od kojega se čovjek oslobodi tiem što ga je osliepio te iz pećine mu utekao, vrlo je dobro poznat kod mnogieh naroda. W. Grimm dokaza u posebnoj raspravi: „priča o Polyphemu“ (u belinskoj akademiji g. 1855), da za ovu priču znaju Grci, Arabi, Srbi, Rumunji, Estenci, Finjani, Niemci i Magjari.

Još bih mogao napomenuti našu „pepeljugu“, te joj porediti njemački Aschenputtel u Grimma (br. 21.), gdje je osobito znamenit motiv o cipeli, po kojoj se traži njezina divna krasota (sr. Or. u. Occid. II. 295); mogao bih porediti naše varijante o pastorci i zloj maćesi (gl. br. 33., 34., 35., 36.) s ruskimi pričami u Athanasijeva („baba-jaga“ I. br. 3.), sr. takodjer u Grimma I. br. 21.; mogao bih pokazati liepu paralelu izmedju naše pripoviedke „pravda i krivda“, br. 16. u Vuka, i jedne ruske skazke „o pravdě i krivdě“ (Athanas. I. br. 10.), ili izmedju naše „zlatna jabuka i devet paunica“ (u Vuka, br. 4.), za tiem jednake slovensko-hrvatske valjavčeve i ruskih priča o žar-ptici i t. d.; ali tomu poredjivanju bilo čitavieh priča bilo pojedinieh motiva nebi bilo ni kraja ni konca. Jer jednakih paralela, ako i nijesu svagdje tako razgovietne i očite, ima ipak skoro za svaku našu pripoviedku.

Razumije se, što već i rekosmo, da se iz toga poredjivanja nemogu svagda jednako sigurni rezultati izvoditi; ali toliko se može već i sada reći, da skoro svagdje izjašnjuje jedna priča drugu tako, da se ili koji novi motiv dodaje, po čemu dobiva čitav krug priča razgovjetniji smisao, ili se opeta pokazuje, da je priča u jednom obliku od više dielova sliepljena, koji su u drugome još samostalni i rastavljeni te pripadaju razniem krugovom.

Kako vidjesmo na primjeru „zmija mladoženja“ kad što pjeva naša narodna pjesma ono isto, što se u pripoviedci pripovieda: neztne razlike neodlučuju ništa. Pripoviedanje jest novija forma za

to, što je kasniji, historijski, elemenat narodnieh pjesama većim dielom istisnuo iz pjesničke forme onu stariju sadržinu religiozno-mitologijsku, koja pričanju dolikuje, te se povukla u prozu narodnieh pripoviedaka. Nije ipak sva starija sadržina iz narodnog pjesničtva nestala. Ali onome, što još preosta kao pjesma, zadan je kad što nekakav novelistički oblik tiem, što je iz mitologije preneseno na historijska, narodu po spominjanju dobro poznata lica narodnieh junaka, svetitelja, careva i t. d.

Tako je u narodnoj pjesmi „Nahod Momir", u Vukovoj knj. II. br. 30., na historijsko lice srbskoga cara Stjepana (Dušana) prenesena priča istočnog poriekla o lažljivoj nevjeri deset vezirova. Paralelâ ima u istočnih pričah vrlo mnogo; n. pr. u 1001. noći dolazi upravo pod oviem naslovom „pripoviedka od deset vezirova" pričanje, nalično na našu narodnu pjesmu, kako nekaki kralj bješe u ratu izgubio sina te mu ga kasnije trgovci vratiše ali on neznadjaše, da je to njegovo diete. Dječak bješe odgajan kao i naš Nahod, i brzo naraste mladić pun krasote i mudrosti; on omili kralju na toliko, da nije ništa činio bez njegova savjeta i preko njegove volje. Tiem se probudi u vezirâ mrzost i zavist te smisle mladića omraziti kod kralja. Nakanu svoju izvedoše zlobni veziri onako od prilike kao i u nas, samo što je mjesto sestre Grozdane namienjena ondje sramota kraljevoj ženi. Svršetak je u toliko u 1001. noći nešto drugačiji, što se napokon odkrilo, da je ono kraljev sin, prije nego li bi ga kralj pogubio, i on osta na radost očevu živ za jedno s kraljicom, veziri pak obješeni, kao u našoj pjesmi.

Izmedju mnogieh takovieh pjesama još ću navesti primjer: „nevjera ljube Grujičine", u Vukovoj knj. III. br. 7. Što se ovdje pjeva, čini se da je takodjer onako samo, prema težnji kasnijih narodnih pjesama, u historijski lik obučena priča, o kojoj pjeva i ruska pjesma, prenesavši situaciju na Ivana Godinoviča (sr. u zbirci od Rybnikova), kojoj ima poljska paralela u Chronicon Poloniae (sr. Or. u. Occid. I. 125, III. 357), s kojom se za tiem podudara sredovječna latinska priča: „historia infidelis mulieris" (sr. Mussafia u bečkih akad. spis., phil. hist. Classe XLVIII. str. 259); kojoj napokon donose paralelâ istočne priče, što pripoviedaju o nevjeri ženskoj, imenito u indijskoj pañčatantri: „kako žena ljubav vraća". U isti ovaj krug priča spada takodjer krasna narodna pjesma: „Jovan i divski starješina", samo što u njoj neima nikakovieh pridjevaka historijske naravi. Sr. Benfey I. §. 186.

Ovi primjeri, koliko su god nepodpuni, dokazuju ipak, da narodna pjesma i pripoviedka nije ni za čas postojana, već se jednako mienja u svojoj formi. Samo glavne misli drže se čitave, pojedini motivi i situacije obnovljuju se jako često. Za to pravo kaza Vuk uz jednu pjesmu druge knjige ove rieči: „Jamačno je ova pjesma u narodu našemu starija od Turaka u našijem zemljama, nego su ova imena poslije uzeta i ja ih nijesam htjeo mijenjati.“ Ova opazka Vukova, koliko je kratka, vrlo je mudra. A kako i nebi istinita bila? Kada bogato vrelo našega narodnoga pričanja i pjevanja nije sve do danas presahnulo, može li se igdje i pomisliti koje doba u životu našega naroda, gdje bi on bio bez narodne poezije? Ta čim se dalje povraćamo u prošlost, tiem su obilatiji izvori i naravitiji uvjeti narodne poezije; jer ona stoji još on kraj umnoga razvitka pojedinaca, te je kao duševna imovina cielosti u mnogo tješnjoj svezi sa svimi svojstvi narodnoga života, nego li je igda bilo il će biti pjesničtvo umjetno.

Dakle da i nebude napried pomenutieh paralela, već radi same vanredne pjesničke darovitosti, kojom naš narod danas u svietu slovi, vjerovali bismo, da nije puno drugačije i nekoč bilo. Ali ni tiem nije ovo pitanje na kraj dotjerano. Ima bo još jedan naročiti dokaz o narodnoj poeziji Hrvata i Srba čak prije konca dvanaestoga vieka. Mislim tako zvanu kroniku dukljansku, koju je većina naših starijih historika krivo shvatala, kao golu historijsku istinu, te je istom u novije doba upoznat i istumačen njezin karakter kako valja. S historijske strane riešena je ta zagonetka raspravom dra. Fr. Račkoga (u Književniku I. sv. 2. str. 199). Po mojem uvjerenju zauzima kronika dukljanska važnije mjesto u historiji naše književnosti, imenito narodnoga pjesničtva kao literani spomenik, nego li kao dokumenat historijski. U njoj nam se sačuvalo najstarije izravno svjedočanstvo o davnašnjem pjevanju i pričanju našega naroda. Dakako ovaj tekst, što ga danas u kronici imamo, bilo u starijoj latinskoj formi, bilo u novijoj hrvatskoj redakciji, nije veće poezija, nego kompilacija književna, ali posljednji izvor te kompilacije bijahu bez sumnje većim dielom narodne pjesme i narodne pripoviedke. Njihove krasote nepojimaše doista onaj ozbiljni monah ili prezbiter, koji se negdje prvi na to dao, da bi iz pjevanjâ našega naroda o junačkih banovih, knezovih i vojevodah sastavio spomenik književni u formi ljetopisa, i za to izvuče kao suhoparni

ljetopisac po načelih tadašnjega obrazovanja puka imena i nekoliko dogodjaja, s očevidnim nastojanjem, koje sa sviem priliči na karakter hronografije bizantinske, kako bi čitavu onu gomilu narodnieh junaka, njegovieh tobožnjih kraljeva, strpao po pravilih genealogije u svezu rodbinsku. Nu mi, kojima je osvietljen smisao za narodnu poeziju, koji rado prisluškujemo tajnam pjesničke naravi svojega naroda te se nasladjujemo njezinom divotom, naći ćemo bez velike muke i u tom porušenom današnjem obliku kronike dukljanske očitieh tragova narodne poezije i narodnoga pričanja. Jer ako i odielimo strane elemente, za koje mislimo, da su valjda samo po zamršenoj književnoj kombinaciji zabasali u našu kroniku, kao n. pr. gotski kraljevi, Totila, Stroil; ako i rečemo, da je tek književni kompilator dovukao unutar silnoga kneza moravskoga Svatoplka — to se ipak nemože jednako reći za sva ostala imena, tobožnjih južnoslovjenskih kraljeva, da su puke izmišljotine nekojega književnika ili da su tek pocrpene iz stranih ljetopisaca a da nestoje ni u kakvoj svezi s narodnim pripoviedanjem.

To nije već s toga nikako istini prilično, što se nekoja od ovieh, inače historijom još nepotvrdjenih imena, upravo očito spajaju s pričami narodnimi. Tako se i u hrvatskom i u latinskom tekstu sa sviem u formi narodne pjesme ili pripoviedke pripovieda povod imenu: ‚Radosalj kami‘ (Radoslavi chamich = radoslavov kamik), što je još u 12. vieku u narodu živjelo: to je, kaže se, onaj kamen, na koji se je sklonio kralj Radoslav bježeći pred sinom si, opakim Seislavom. Slična je tomu pripoviest o postanku imena „božja milost“; kaže se, da je na vapaj kralja Dobroslava: „bože pomiluj, bože pomiluj“, upoznao sin Gojislav oca svoga po glasu i tako se otac spasio te od zahvalnosti nadjenuo onome mjestu, gdje se to dogodilo, ime: „božja milost“. Jedno opet mjesto, gdje je, kako vele, nekakav Tehomil porazio silu Ugara, kaže se, da je prozvano „civedino“ (bez dvojbe iskvareno, možda je u tome skrivena rieč ‚cviljeti‘) za to, što se onuda čulo cviljenje i skukanje Ugara kao svinja. Tko neće reći, da su to razbacani elementi narodnoga pričanja i da su samo tiem putem te nikako drugčije uljezli u dukljansku kroniku? U istome pripoviedanju ima još mnogo motiva, koji i u potamnjeloj slici suhoparna ljetopisca ipak većma nalikuju na narodnu pjesmu, nego li na historijsku istinu. Na primjer o nekakovu kralju Stjepanu Vladislavu pripo-

vieda kronika ovako: „kraljujući biše mnogo hrabar i kripak u životu, da netiraše put oca svoga ni u gospodovanju ni u zapovideh božjih. I tako kraljujući nepravdeno i suproć zapovidem božjim i pojde jedan dan u lov, jere mnogo imaše običaj loviti; i tako loveći s odlukom božjom dviže se zvir, za kom otide i nanese ga konj na jednu jamu i u nju se upade, izbi se, i izeše ga mrtva.“ Još više pjesničke sadržine ima u odužoj epizodi o kralju Seislavu, knezu Budislavu i njegovu pastiru mladiću popoviću Tehomilu. Narodna pjesma, budi dopušteno da se tom riečju poslužim, kaže ovako: „Tehomil biše vele ljubljen od svoga gospodina, jere biše mnogo jaki u životu i dobar na noge i brz vele, i kada godir ovaj gospodin njegov u lov grediše, vazda htiše, da Tehomil s njim bude. I jedan dan loveći Tehomil, udri jednu vižlicu, ka se zoviše paluša, ku nehteći tolikma udriti, zgodi se da ju udri po glavi u takoj misto, da ju ubi tom misti. Cića česa Tehomil pobiže prid strahom, koji imaše od gospodina, za što rečeni mimo sve ine pse cića dobrote ovuj vižlicu ljubljaše.“ Pobjegav od svoga gospodara dodje Tehomil ka kralju Seislavu. Toga radi zametnu se rat medju oviem i knezom Budislavom, u kojemu se boraše Tehomil kao lav („kako lav nosaše se i mimo inih noseći se, nemilostivo sečiše“), dok najposlije ubi svoga nekošnjega gospodara. Za nagradu obdari ga Seislav županom na Drini i dade mu kćer bana raškoga za ženu. Nije li to gotova junačka pjesma, kojoj bi čovjek posve lako nadjenuo naslov: „junačtvo hrabroga Tehomila“! Pripoviest se nastavlja i završuje osvetom udovice onoga kneza, koji bi od Tehomila ubijen (sr. u arkivu, I., 30—31).

Poznato je, da se oba teksta ove kronike, latinski i hrvatski, samo u prvoj, starijoj polovici podudaraju; u drugoj kasnijoj polovici razilaze se te latinska redakcija pripovieda dogodjaje gornje Dalmacije, dakle onoga kraja našega naroda, koji je nekoč sjedio na Crnoj Gori i ispod nje duž mora do Drača a prema istoku do stare Srbije iliti Rase; hrvatska pak redakcija krenu put sjevera, pripoviedajući o tome, kako je propala državna samostalnost hrvatske Dalmacije. Neima dvojbe, da je današnja redakcija latinskoga teksta starija i bliža negdašnjemu obliku slovjenske kronike, nego li današnji tekst hrvatski; ona bo ostaje pripoviedanjem na istome pozorištu, gdje se je, kako ja mislim, upravo i zametnula prva književna forma slovjenske kronike, na ime u staroj Zeti iliti

*

Diokleciji. Onuda bijaše do konca 12. vieka najviše narodnoga života i najviše kulture, a puno gradje za narodno pjevanje i pripoviedanje*); onamo nam je takodjer prenieti rieči popa dukljanskoga, koji na uvodu latinskoga teksta uvjerava „ljubaznu braću svoju i častne popove nadbiskupije dukljanske“ da nije ništa pisao ni prevodio sa „slovinskoga na latinski jezik“, što nebi čuo da se potvrdjuje istinskim pripoviedanjem njihovieh otaca i davnieh staraca („nullus legentium credat, alia me scripsisse, praeter ea, quae a patribus nostris et antiquis senioribus veridica narratione referre audivi“).

Dakle i rieči popa dukljanskoga i pjesnički fragmenti same kronike dovoljan su dokaz, da se u onome starom ali propalom slovjenskom ljetopisu, koji je već u 12. vieku preveden bio na latinski jezik, zbilja sačuvao jasan trag naših najstarijih narodnih pjesama historijsko-epskoga karaktera; i po tome da je hrvatsko-srbski narod imao narodnieh pjesama u starini kao i danas, da je već odavna pominjao slavu svojih junaka u pjesmah, koje se za cielo nijesu puno razlikovale od staročeških pjesama (kraljodvorskoga rukopisa) ili od ruskoga „slova“ o puku Igorevu.

Na kraju hrvatskoga teksta ove kronike čita se ovako: „Gospodin Dmine Papalić najde ovoj pismo u Krajini u Marković, u jedne knjige stare pisane hrvackim pismom; izpisah rečeni Dmine rič po rič. A ja Jerolim Kaletić ovoj pripisah iz rečenih knjig na tisuća i pet sat i četrdeset i šest, na sedam dan otubra miseca u Omišu. Bogu hvala.“ Odavle se vidi, da je Papalić našao onu „staru knjigu“ u selu Markovići, u okolici Krajina zvanoj: to je onaj kraj nekošnje gornje Dalmacije, što leži medju skadarskim jezerom i Barom. Sr. Ljubić, Ogled. I. 312.; nadjena je po

*) U drugoj se polovici kronike po latinskoj redakciji najobilatije pripovieda o Vladimiru, srbskome knezu 11. vieka, koji vladaše današnjom Crnom Gorom, sjevernom Albanijom i primorskimi krajevi sve do Drača, priznavajući vrhovnu vlast cara bugarskoga Samuila. Što kronika o Vladimiru govori, mnogo je pjesnički iskićeno; opomenimo se n. pr. liepe romantičke pripoviesti, kako se u nj u tamnici zaljubila Samuilova kći Kosara. Za cielo bješe pravi izvor tomu u samom narodnom pripoviedanju ili pjevanju; ali valja znati, da se već dukljanska kronika poziva na nekakovu pisanu knjigu, u kojoj kaže se da je opisan život Vladimirov. To bi bio, da se sačuvao, jedan od najstarijih spomenika starosrbske književnosti; nu danas ima samo kasniji grčki tekst Vladimirova životopisa.

svoj prilici koncem 15. vieka, jer se isti Dmine Papalić pominje u poljičkom zakonu, pod godinom 1482 kao knez poljički. Sudeći po mjestu, gdje se je stari rukopis našao, kao i po čovjeku, koji ga je našao, držim, da Papalić pod hrvatskim pismom nije razumievao glagolice, već ćirilicu iliti bukvicu, kojoj on po običaju starih Poljičana nadjenu ime hrvatskoga pisma. Po što Papalić onaj tekst, koji pred sobom imaše i „rič po rič“ prepisa, „jednom starom knjigom“ zove, moguće je, da je njegov original bio iz 14., ili baš iz 13. vieka; ali ma koliko nas uvjeravao, da je svoj tekst rieć po rieč ispisao, mi nemožemo ipak priznati, da bi jezik današnje hrvatske redakcije vjerno sačuvao bio sve znakove jezika 14., kamo li 13. vieka. U ono staro doba nebi se pisalo: *puk* i *napuni*, kako je u našem današnjem tekstu, već *plk* i *naplni*; nebi *učinio* itd. već *učinil*, nebi *njoj* već *njej* ili *jej*, nebi *sva* i *svaki* već *vsa* i *vsaki* i t. d. Za onda življahu još i pravilniji oblici gramatički, nego li su nekoji našega današnjega teksta, koji je baš u tome pogledu vrlo nejednak; a niti rieči nijesu sve prema onolikoj starini, kao n. pr. *harač*, rieč turska, koja se pojavljuje u srbskih spomenicih istom od 15. vieka. Napokon niti slog nije prost od talijanizama, već sluti na čovjeka književna, vješta pisanju talijanskomu. Uza sve to ostaje jezik ove kronike još uviek puno znamenit te spada nedvojbeno medju najvažnije spomenike naše davnašnje književnosti. Kaletićev priepis 16. vieka, koji se sada u Rimu čuva, štampan je u Arkivu, knjizi prvoj, ali dosta pogrješno; nu još manje valja ona transkripcija današnjim pravopisom, koja se čita na desnoj strani svakoga stupca.

VI.

Kulturno stanje Hrvata i Srba od dvanaestoga vieka napried.

U jedanaestom i još većma dvanaestom vieku pokazivaše se sve to mogućniji upliv onieh faktora, koji su naš narod razdvajali te pojedine njegove dielove, jedan drugomu, otudjivali: upliv na ime pociepanosti političke i religiozne. Što je god preko zajedinstva prostonarodnoga života i narodnieh običaja, u svemu se vide, što dalje to više, tragovi ove pociepanosti. I ono malo kulturnoga i književnoga života, što ga bješe na raznih stranah našega naroda

u to staro doba, osta bez svake sveze, jer je raskinuto i po formi i po sadržini. Zapadni krajevi našega dvoimenoga naroda prionuše većim dielom za latinštinu; a što i sačuva u pisanju jezik narodni, odkide se ipak od književnih starina na istoku stranom narječjem stranom pismom. Na zapadu prokrči si prostonarodno narječje već iz rana put u svekoliko necrkveno pisanje; to bijahu dakako dijalekti mjestni: na istoku zavlada narječje crkveno, slovjensko-srbsko, svuda i izvan religioznih predmeta, tek izmiešano s narodnim jezikom, čas više čas manje. Povrh toga zapad, što je god u to staro doba slovjenski pisao, sve onamo od Save do Neretve, upotrebljavaše glagolicu, a istok i jug ćirilicu. Napokon bješe i pravac književnosti drugačiji na zapadu od onoga na istoku: onuda vladaše u pripoviedanju i pisanju način zapadno-evropski, latinski; ovuda pak gospodovaše duh bizantinski.

1. **Propast državne samostalnosti dalmatinsko-hrvatske; posljedci toga u kulturi i književnosti.** Samostalnost hrvatske države, koliko se brzo bješe podigla te baš i do znamenite sile i sjajnosti dotjerala, onoliko se i još brže nagibaše svojoj propasti. Naš stari ljetopis, pripoviedajući o tom dogodjaju, opominje se još i u onoj hrvatskoj redakciji, kako je do nas došao, velika kontrasta izmedju vreménâ prije i za kralja Zvonimira i onieh, koja nastaše skoro nakon njegove smrti. Ako se i nemogu sve pojedinosti historijskom istinom smatrati, glavne misli hrvatskoga ljetopisca bit će ipak sa sviem vjerno ogledalo, niti imamo razloga, za što da im nevjerujemo.

„Za dobroga kralja Zvonimira, kaže ljetopisac, biše vesela sva zemlja, jere biše puna i urešena svakoga dobra, i gradove puni srebra i zlata; i nebojaše se ubogi da ga izji bogati i nejaki da mu vazme jaki, ni sluga da mu učini nepravo gospodin; jere kralj svih branjaše, za što ni sam prezpravdeno ne posidaše, tako ni inim nedadiše. I tako veliko bogastvo biše, tako u Zagorje kako u Primorje, za pravdenoga kralja Zvonimira. I biše puna zemlja svakoga blaga i biše veće vridna ureha na ženah i mladih ljudih i na konjih ner inada sve imanje. I zemlja Zvonimirova biše obilna svakom raskošom, ni se nikogar bojaše, ni jim nitkor mogaše nauditi, razmi gnjiv gospodina boga, koji dojde svrhu ostatka njih, kako pismo govori: oci zobaše kiselo grozdje a sinovom zubi utrnuše.“

Za potvrdu ovieh rieči dolazi nam na um velika sjajnost dvorska, kojom se odjenuo kralj Zvonimir, kad je metnuo na

glavu krunu kraljevsku (1076); bogatstvo primorskih gradova, koji su živahnu trgovinu tjerali po jadranskom moru i po istoku, natječući se čak s republikom sv. Marka; napokon velika darežljivost kraljeva, kojom je obilato nadarivao crkve i manastire starimi i novimi povlasticami. Kralj Zvonimir bješe doista odveć odan papi i crkvi, ali mu se to nikako nemože za velik grieh uzeti, čim pomislimo, da su u ono doba sve ideje blažega i pitomijega života, svi zametci kulture i obrazovanosti izlazili upravo od crkve i njezinim se nastojanjem širili po svietu. S većim pravom može mu se u grieh upisati, što nije umio ugleda kraljevske vlasti učvrstiti te tvrdoglave i neposlušne boljare pokoriti: u njega bijaše za cielo više dobrote i blagosti, nego li odvažnosti i energije. I to je već napried rečeno, da slovjenska liturgija, dakle i narodna hierarhija, nenadje u Zvonimira nikakove podpore, nikakve zaštite*).

Ipak doba Zvonimirovo bijaše još pravo blaženstvo po hrvatski narod napram onomu, kako su se stvari promienile poslije njegove smrti. Sada nasta doba narodne slabosti i poniženja: država hrvatska bi raskomadana medju vlast kraljeva ugarskih i silovitih Mlječana: oba protivnika otimahu se jednako o hrvatsku Dalmaciju i hrvatska ostrva, znajući da će se tiem odlučiti i gospodstvo na čitavom jadranskom moru, kojega nehtje iz ruku dati moguéna republika. Tako posta narod naš u Dalmaciji i na otocih plienom tudje lakomosti, a najviše stradahu u toj borbi liepi i bogati gradovi primorski: Zadar, Spljet, Trogir i t. d., koji bjehu nebrojene pute obsjedani i jurišani, paljeni i harani. Po što se

*) Pripovieda se, da je kralj Zvonimir osobito poštovao tadašnjega nadbiskupa spljetskoga Lovrinca i s njime u veliku prijateljstvu živio. Jamačno se on puno ugledao i u primjer tog odličnog čovjeka, nehoteći zaostati za njim ni u revnosti kršćanskoj ni u privatnom životu. Lovrinac bješe rodom Dalmatinac, čovjek nizka stasa al visoke mudrosti. Želeći obogatiti i ukrasiti svoje crkve, posla, kako Toma arcidjakon pripovieda, jednoga od svojih robova čak u Antiochiju, da izuči zanat srebrnarski i zlatarski; pa kad se ovaj naučen kući vratio, dade mu nadbiskup da izradi za njegove crkve velike i male srebrne svietnjake, kaleže i mnoge druge crkvene posude, koje bjehu izrezkane antiochijskom vještinom. Ovo je, ako se nevaram, najstarije svjedočanstvo o umjetničkom nastojanju u Dalmaciji za doba hrvatskih vladalaca; ele koliko bi ono imalo živieh svjedoka i potvrda, da je bar neka čest onieh crkava i manastira do danas ostala, koje posagradi i bogato nadari pobožna ruka hrvatskih vladara! Mi još neimamo potanke historije umjetnosti od naše Dalmacije, ali toliko

Ugarska kad i kad zaplela u razmirice s istočnimi carevi, dogodi se čak i to, da je naša domovina na kratko vrieme spala pod vlast gospodara carigradskih, na ime za carovanja ratobornoga Manuila Komnena (medju 1165—1180).

Po tome kolebanju političkom dokučujemo, za što je narodni ljetopisac kaznom božjom smatrao, što su Hrvati prestali biti sami svoji. On pripovieda o tih nesretnih vremenih posve tragičkim načinom, govoreći da je „dobri“ kralj Zvonimir na smrtnom času prokleo „nevirne Hrvate i ostatak njih . . . da bi veće nigdar ne imali gospodina od svoga jazika nego vazda tudju jaziku podložni bili . . .“ Pa tako se i dogodi, jer oni bjehu po riečih ljetopisca „podloženi od volje u nevolju i od slobodnih u rabotu . . . i kako prokleti žudiji inim služe, neimajući od svoga jazika gospodina!“ . . . To bijahu ona žalostna vremena, kada je, kako Toma arcidjakon spljetski pripovieda, velika nesloga zavladala medju boljari i velikaši kraljevstva, te si je sad ovaj sad onaj gospodstvo zemlje prisvajao: odatle nastaše nebrojeni grabeži, otimačine i razbojstva, a medjusobnomu progonjenju, napadanju i ubijanju nebijaše ni kraja ni konca. U zemlji bijahu, kaže Kukuljević Arkiv knj. 6. str. 134, tri stranke. Najnarodnija stranka, sa sljedbenicima istočne vjere, stavi se pod pokroviteljstvo carigradskoga cara Aleksija, sjedinivši se takodjer s vladari zahumskimi i velikimi župani srbskimi. Sljedbenici zapada, sa svimi biskupi i popovstvom, podaše se kraljevom magjarskim, koje podupiraše papa. A na pola talijansko gradjanstvo nekih primorskih gradova idjaše sliepo za gospodstvom mljetačkim.

smijemo već i sada iz historijskoga spominjanja izvoditi, da ni doba hrvatskih kraljeva nije bilo onoliko siromašno na spomenicih umjetničkih, imenito graditeljskih, kao što bi čovjek držao sudeći po ranoj dobi i kratkome trajanju hrv. samostalnosti. Nakon gospodstva rimskoga, koje i u Dalmaciji ostavi spomen svoje sjajnosti, prejuriše mnogi narodi Dalmacijom, da je opliene i opustoše: tada dodjoše Hrvati ne da isto tako čine već da na stari panj navrnu novo stablo pitoma života. Za to se brzo i sprijateljiše s ostancima rimske kulture, prisvojivši ih i nastavivši posao marljivo dalje. Žalibog još se niti nezna pravo, da li je što od ono doba ostalo, kamo li da bude opisan karakter i slog ovakieh gradjevina. Sr. u Arkivu, knj. VI. str. 131: „Grobni spomenik Većenege“ iz roda hrvatskih kraljeva, opisan od Kukuljevića. Na ovome grobu ima napis latinski, ali da je bilo i hrvatskih napisa iz 10. — 13. vieka, svjedoči nam znamenita starina na otoku krčkom, napis glagolski u crkvici sv. Lucije pod Baškom, koji potanko opisa dr. Crnčić u Književniku II. 15 — 20.

Što je ovako sudbina velika diela hrvatskoga naroda otrgnuta iz naravite sveze te privezana uz narod našemu po krvi i jeziku posve tudj i nesrodan, takova zajednica nemogaše roditi vriedna ploda u kulturi i književnosti, te bijaše napredku duševnomu na veću štetu nego li korist. Jezik latinski, koji je po ostaloj zapadnoj Evropi srednjega vieka gospodovao u crkvi i po nešto u državi, posta ovdje radi neprirodnoga saveza sredstvom medjusobnoga porazumljenja, jezikom društvenim, ispod kojega je narodni hrvatski čamio kao sužanj u dubokoj tamnici. Istisnut iza svieh obrazovanih krugova društvenih, življaše od sele elemenat hrvatski tek kod prostoga naroda, i neulažaše u knjigu van na onom stiešnjenom prostoru, kud se je u prkos zabranam rimske stolice i protivljenju latinskoga sveštenstva održao glagolizam i slovjenska liturgija. Na svu sreću dogodi se upravo u tom pitanju velik prievrat. Rimska stolica, nemogavši odoljeti slovjenštini u porabi crkvenoj po sjevernoj Dalmaciji, otocih i hrv. primorju, presta je napokon i zabranjivati. Pripovieda se, kada je papa Aleksandar III. putujući g. 1077 duž dalmatinskih ostrva, stigao u grad Zadar („quae sita est in capite Hungariae regni“ Baronius), primi ga sveštenstvo i narod s neiskazanim oduševljenjem, jer je ovda po prvi put rimski papa uljezao medju zidine njihova grada. Papa jahaše na bielu konju uza svečanu crkvenu pratnju do velike crkve sv. Anastasija, a narod pjevaše iza svega glasa pjesme i hvale jezikom slovjenskim („immensis laudibus et canticis altissime resonantibus in eorum sclavica lingua“ Baronius). Oviem dokaza Zadar u onom svečanom trenutku, pred očima samoga pape, da je pravi slovjenski grad i kako voli slovjensku službu božju. Što valja za Zadar, to se tiem većma razumije za manja mjesta, gdje nije bilo ni onoliko latinskoga elementa, koliko u Zadru. Za to bješe vele mudar odgovor pape Inocencija IV. od g. 1248 na senjskoga biskupa Filipa, gdje kaže: da se poraba slovjenštine u službi božjoj dozvoljuje, gdje je već od prije u običaju bila; jer je, kaže, jezik ispod stvari a ne stvar ispod jezika. To isto od prilike odgovori g. 1252 biskupu krčkomu radi benediktinaca omišaljskih.

Od toga vremena napredovaše glagolizam kod dalmatinskih Hrvata, toli u crkvenom koli u svjetskom životu. Crkvene knjige bijahu marljivo pisane i prepisivane. U stare tekstove biblijske, koji bjehu već od prije prevedeni i kao starobugarski prievodi ovamo doneseni, nije se ni malo diralo, van ako je gdjekoja sta-

rija i tamnija rieč zamienjena novijom ili koji zastarali gramatički oblik izbačen te nadomješten novijim. Uz ovu više mehaničku nego li pravu književnu radnju, trebalo je koji put da se prema istodobnim latinskim knjigam nadoda i u slovjenski tekst novih stvari, kao n. pr. po koji život svetački: ovake stvari bjehu prevedene s jezika latinskoga, i čim je prievod stariji, tiem je pravilniji. Ova se radnja neosnivaše ni na kakvoj školskoj nauci, van što bi jedan „pop" naučio drugoga ili bi iz rana uzeo djače u službu te ga izučio knjigu čitati i pisati; a najviše pomogoše manastiri, zadušbine hrvatskih kraljeva i kraljica, koji su uz velike nepogode i navaljivanja s neustrašenim postojanstvom održali, da upravo oni jedini i spasli slovjensku liturgiju u Dalmaciji.

Razumije se, da su hrvatski popovi, isključeni od svake nauke, već sada po dosta zaostajali u znanju za svojom latinskom braćom, kojoj su preko latinskoga jezika bar nekoliki izvori nauke i obrazovanja otvoreni bili*); ali što je njima nauke nestajalo, nadokna-

---

*) Nije nam teško dokazati, da su sada još i latinski sveštenici u Dalmaciji malo štogod znali preko čitanja i pisanja. U vrieme nadbiskupa Lovrinca, koji bješe suvremenik Zvonimirov, svrati se u Spljet neki Adam Parižanin (Adam Parisiensis), putujući u Atinu na grčke nauke. Nadbiskup primi ga s velikim odlikovanjem te ga umoli, neka bi mu muku sv. Dujma i Anastasija, koja je do sada opisana bila barbarskom latinštinom, ljepšim i razgovjetnijim jezikom sastavio. Ovaj mu drage volje ispuni želju te upotrebiv gradivo iz historije, obnovi legende jednoga i drugoga sveca ugladjenim jezikom i što se god o sv. Dujmu uz muziku pjevalo u crkvi, ono sastavi u stihovih. Po tome se vidi, da uza čitavo mnoštvo sveštenika, što življahu u Spljetu i spljetskoj nadbiskupiji, nenadje ipak nadbiskup nijednoga domaćega čovjeka, koji bi mu umio štogod skladno latinski napisati, već bi prisiljen da ovaku zgodu upotrebi te da čovjeka putnika na taj posao skloni. Toma arcidjakon spljetski, koji nam i to pripovieda, nehtjede propustiti nijedne prilike, gdje je samo mogao da pohvali one riedke ljude, koji su se do njegovo doba ikolikom naukom odlikovali. Za tada bješe stvar velika i spomena vriedna, kada se u koga kakva znatna knjiga našla. Tako nezaboravi Toma arcidjakon pripomenuti u svoga suvremenika, izabranog nadbiskupa spljetskoga Ugrina, kao riedku iznimku, da je skoro 12. godina u Parizu učio bogosloviju, pa da si je za velik novac nabavio čitavu bibliju s tumačem i izjašnjenjem (emerat sibi cum multa quantitate pecuniae totum corpus bibliae cum commentariis et glossis). U nekojih naših listinah 11.—12. vieka, kojimi se crkve i manastiri nadaruju, dolazi medju ostaliem dragocjenostima takodjer govor o knjigah; ali su ono sve same

djivaše sveto oduševljenje i odanost, kao i golema marljivost. Za to ima još i danas velika množina glagolskih rukopisa: tko bi ih kadar bio posakupiti, kako su kojekuda razvučeni po crkvah, manastirih i knjižnicah, divio bi se bogatstvu knjiga te vještini i strpljivosti „hrvatskih popova". Gdjekoji spomenici nijesu samo velikim svršenstvom tehničkim pisani, već i liepimi slikami (miniaturami) ukrašeni, koje na čast služe umjetnosti i umnomu daru našega naroda.

Doba ovieh rukopisa proteže se od 12. čak do 16. vieka, još iza štampanja knjiga, koje nemogaše nikako podmiriti svieh potreba; najbogatiji je ipak 14. i 15. viek. Malo ima spomenika, gdje bi upravo naznačena bila godina, kada su pisani, kamo li mjesto ili ime pisca. Da tek nekoje iz 13.—14. vieka navedemo, najstariji bio bi, da mu se nije trag zametnuo, glagolski psaltir Nikole rabskoga od god. 1222; iz 14. vieka spomena je vriedan časoslov žakana Kirina od g. 1359, sada u Pragu; časoslov rimski od g. 1379, misal rimski od g. 1387, časoslov vrbnički od god.

---

liturgijske knjige. Sr. Listinu bana Stjepana iz 11. vieka u Lucija II. 8, kod Schwandtnera III. str. 130; ili oporuku barskoga nadbiskupa Grgura, kojom poklanja manastiru sv. Krisogona u Zadru: de libris Decretum, Missale, ordinem episcopalem, et matutinalem librum. Najobilatiji je popis knjiga u listini spljetskoga arkiva od god. 1080—1187; sr. archiv. capit. di Spalato, str. 67. Ondje se pominje: misalum, duo tefenarii nocturnales, et alii vernales, vitae patrum, tres omeliae et matitunalis et passionalis, et unum collectarium, et unus penitentialis, et unus ordo ad visitandum infirmum, et unus textus regule de generibus vel vita monachorum, et unum hymnarium, et unus liber pro mortuorum, et salterium et lectionarium anni circulo, et alium salterium et ordo ad penitentiam dandas (!), et ordo ad monachum faciendum, et liber cum lectionibus dominicis et cum canticis monasticis, et orationalis de pasca usque in sancti martini, et alium ymnarium, et ordo de dominicis diebus sive cotidianis secundum ordinem sancti benedicti, et psalterium cum litteris francigenis. Tu bilježku pominjem ja ne samo za to, da se vidi, kakovieh bješe ono doba liturgijskih knjiga u latinskom jeziku, već što sam uvjeren, da su isto onakovieh knjiga imali i naši marljivi glagoljaši. A da je to zbilja istina, dokazuju nam nekoje svešteničke oporuke i bilježke uz glagolske rukopise, koje govore o glagolskih knjigah, za koje danas više ništa neznamo. Sr. na primjer negdašnje bogatstvo („tizor" = thesaurus) crkve Vrbničke, u Berčićevoj Čitanci str. XI.

1391, evangjelistar remski, glagolska polovica, od g. 1395, časoslov Vida Omišljanina od g. 1396, sada u Beču, a osobito misal Novaka kneza krbavskoga, pisan g. 1368, sada u dvorskoj knjižnici bečkoj. Što kraći, što duži odlomci iz ovieh rukopisa štampani su u Šafaříkovih: památky hlaholského písemn., u Berčićevoj čitanci staroslov. jezika i mojih „priměrih“ starohrvatskoga jezika. Neku organsku cielost, na ime glagolsku bibliju iz hrvatskoga roda rukopisa, nastoji sastaviti naš vrli pop Ivan Berčić. Iz kojekakvih zapisa na kraju ili okrajcih raznieh rukopisa dadu se sakupiti vrlo zanimljive crtice, koje će danas sutra znatno osvietliti život hrvatskoga glagolizma i sudbinu glagolskih knjiga; tomu se je trudu posvetio pop Ivan Crnčić.

Osim ovdje pomenutieh, strogo crkvenih knjiga, misala i brevijara, ima još samo nekoliko glagolskih rukopisa, za koje se danas znade, što spadaju u nabožnu, teologijsko-moralnu književnost. To je i opet nov dokaz, kako je napušteno bilo učevno stanje popova glagoljaša. Jedan je takav kodeks moralno-asketskih članaka i raspravica 14. — 15. vieka u knjižnici Kukuljevićevoj, iz kojega iznesoh na sviet odlomak pričice o trojanskom ratu. Povrh toga ima nekoliko manastirskih ustava, kao n. pr. regule sv. Benedikta, pisane za manastir rogovski, u rukopisu 14. vieka itd.

U svih ovih knjigah, što nije strogo spadalo k tekstu crkvenomu, pisano je narječjem pomiešanim, pola crkvenim pola narodnim, bez mjere i pravila onako, kako je pisac najbolje znao i mogao. Upravo toga radi može se i ovimi književnimi starinami u koječemu popuniti historija našega jezika i njegovieh narječja medju 12. — 14. viekom.

Iz svjetskoga života ima mnogo manje književnih spomenika glagolskih, i to su po najviše listine i druge javne isprave od obćina ili pojedinih ljudi. I ovakieh starina najveći broj pripada onome kraju Hrvata, kuda je u crkvi cvala glagolica, dakle: Krku, Senju, Modrušam, Lici i Krbavi, za tiem Istri i sjevernoj Dalmaciji s ostrvima. Nešto govore o darivanju ili prodaji zemalja-oranica, vinograda, pasišta, mlinova i mliništa na crkve, manastire i privatne ljude; nešto o sudbenih raspravah i pravdah medju obćinami i pojedinimi osobami: ove su posljednje za historiju našega privatnoga prava puno znatnije.

Dokazano je danas, da je glagolskih listina bilo već u 11. i 12. vieku, ali do nas dodjoše nekoje od onako ranih samo u

kasnijem priepisu. Tako se zna za listinu dobrinjsku, da je pisana hrv. jezikom i glagolskim pismom čak god. 1100, ali poslije bješe prevedena najprije na latinski i s latinskoga po drugi put na hrvatski jezik. Sr. u Kukuljevića, Acta Croatica I. str. 315, i Književnik, II. str. 21. U razvodu istranskom pozivaju se seljaci, ustanovljujući nove medje, na svoja stara pisma i svjedočanstva, koja čuvaše kod sebe još od davnašnjega označivanja zemaljskih medja. I ove stare isprave bijahu za cielo pisane glagolicom i hrvatskim jezikom, za što je u Istri vladao liep običaj od starine — danas ga žalibog neima — da je svako javno svjedočanstvo sastavljeno bilo u tri jezika, tri originala: latinskom, hrvatskom i njemačkom. To nam posvjedočuju same rieči razvoda istranskoga, u kojem se na jednome mjestu ovako kaže: „i tako ote (hoće) da se zapiše po trih nodareh, kako su i do sada po deželi pisali“; a da bi se vidjelo, koji su to ‚nodari‘, pominje se na drugom mjesu: „pred nas trih nodari: jednoga latinskoga, a drugoga nimškoga, a tretoga hrvackoga“. Pred ovaka tri „nodara“ dakle donosiše, kako nam pripovieda razvod istranski od g. 1325, seljaci svoje stare isprave, da ih ovi, svaki svoj tekst, na glas čitaju; tako bjehu doneseni razvodi od g. 1195, a pomenuti nodari pročitaše „preda vsu tu gospodu, kako se u njih udrži“; na drugom mjestu pokazan je list od g. 1170, gdje se još dodaje, da su ga slušali „vsa gospoda i dežclani“ i da su „čtući ta list jedne i druge strane“, razumieva se svake u svojem jeziku, po njegovoj sadržini pokazivali prave „razvodi i termeni“. Ovakih se starih, hrvatskim jezikom pisanih razvoda pominje još pod g. 1125, 1130, 1140, 1150, pače čak pod g. 1025, 1027, 1058, ako nijesu ovi brojevi pogrješni. Sr. Književnik, III. str. 135; ali u toj starini nije nijedan do nas dopro. Najstarija, u originalu sačuvana glagolska listina, za koju danas znamo, pisana je g. 1309, u hrvatskom primorju; najviše ih ishodi od slavne familije hrvatskih knezova Frankopana.

Listine glagolske, izuzamši one, u kojih se nekoji pravni odnošaji razlažu, nijesu po svojoj sadržini onako obćenita značenja, kako ćirilske: bosanske, srbske i dubrovačke. Ali za historiju našega jezika jednako su važne, da s neke ruke još i važnije od ćirilskih, jer su pisane čistim narodnim jezikom i slogom, kako se govoraše u 13. — 15. vieka po hrv. i dalm. primorju i ostrvih, za tiem u hrvatskoj Istri i Dalmaciji do Neretve.

Po što se je državni život naroda hrvatskoga preselio na dvor kraljeva ugarskih ili bar po njemu okrenuo, a u gradovih gospodovahu većinom tudji kulturni elementi, ostaje nam tek na razvitku i radnji manjih, seoskih, obćina, čista slika narodnoga mišljenja i živovanja. Već iz listina dovoljno se osvjetljuje davnašnje stanje naših obćina: razborit način pravnoga raspravljanja, krasno u narodnom duhu a opet juridičkom punoćom sastavljeno pripoviedanje stvari, te obilat i razgovietan jezik — to su liepa svojstva naših glagolskih listina, iz kojih još i danas crpemo neoborivo svjedočanstvo, da je u ono rano doba bilo u našega naroda dovoljno zrelosti za mudru samoupravu, te puno blagosti i čovječnosti u presudjivanju javnih i privatnih odnošaja; da su njegov familijarni i obćinski život resile još uviek stare, svietu poznate krjeposti slovjenske. Nego još vjerniju sliku narodnoga života u starohrvatskoj obćini pružaju nam stari obćinski zakonici, naredbe i statuti, kojih imaše negda svaki grad i svaka obćina; samo što su statuti gradski većinom skrojeni po uzoru talijanskih ili na sjeveru njemačkih gradskih ustava, a u statutih obćinskih vjernije se sačuvao karakter slovjenski i duh slovjenske pravde. Tako se zna, da primjera radi navedem, kako je u 13. vieku načelnik Gargan, kojega su si Spljećani god. 1239 iz Jakina dovezli, ustrojio upravu grada Spljeta sa sviem nalik na talijanske gradove: on dade popisati sve dojakošnje dobre običaje, koje je grad od starine imao, u jednu knjigu, po imenu ‚capitularium', ali doda k tomu mnogo novih ustanova, koje mu se činjahu zgodne i potrebne, na ime o obavljanju pravde, o kažnjenju zločina, i o jednakom dieljenju pravice svakomu. Odavle se vidi, da su u gradskom statutu spljetskom elementi narodni pomiešani bili s tudjimi, latinskimi; a Toma arcidjakon dodaje tomu još, da su si spljetski „capitularium' prepisali i Trogirani i nekoji drugi gradovi dalmatinski. Sa sviem drugačije bješe, da i protivan primjer navedem, u Vinodolu. Ovdje se nemože ni pomisliti nikakav upliv talijanski u uredjenju obćinskom, jer su u Vinodolu i oko njega sve čisti, ovijani Hrvati; a odmah na uvodu njihova god. 1280 sastavljena zakona kaže se posve razgovietno, koji su mu izvori bili, na ime „dobri stari i iskušeni zakoni", koje „želeći . . shraniti na puni . . skupiše se vsi na kup, tako crikveni tako priprošći ljudi . . u Novom Gradu", te se ondje „izbraše od vsakoga grada vinodolskoga ne vse starejši navkup, na (sed) ke vijahu

(sciebant) da se bolje spominahu v zakonih svojih otac i od svojih did ča bihu slišali; i njim (raz. oviem izabranikom) narediše i ukazaše tesnim zakonom, da bi vse dobre, stare i iskušene zakone u Vinodol činili položiti v pisma, od kih bi se mogli spomenuti ili slišati od svojih otac i ded zgora rečenih."

Evo dakle dva primjera, da nijesu svi zakoni i statuti dalmatinsko-hrvatskih obćina jednako originalni i jednako narodni slovjenski. Medju tiem za nas, koji negledamo ovdje na strogo juridičku stranu, važni su ovi spomenici radi historije kulture i književnosti našega naroda; za što bi preko njih pogled naš dublje dopirao u razne odnošaje familijarnoga, moralnoga i socijalnoga života, nego li preko suhoparnih rieči kojega god ljetopisca. S toga žalimo i nemožemo prežaliti, što su toliki znameniti svjedoci stare dalmatinsko-hrvatske kulture tako grdno zapušteni, da nekoji od njih nijesu još nigda ni štampani, a drugi, koji i ugledaše sviet u 16. — 17. vieku, nijesu u onih starih izdanjih van samo pojediniem ljudma pristupni. A ipak je ciela istina, da se život našega naroda u Dalmaciji izmedju 10. — 14. vieka, njegovo miešanje i borba s elementom latinskim, to medjusobno utjecanje duha i naravi slovjenske te starich ostanaka i novich nasada kulture rimsko-talijanske — nikako nemože ni dokučiti, kamo li razgovietno uvidjeti bez ovich spomenika. Za to mi je priznati, da će i u mojoj knjizi na ovome mjestu, gdje bi valjalo iz onich spomenika sastaviti obćenitu sliku tadašnjega vremena, ostati žalibog dosta velika, neispunjena praznina.

Zakoni i statuti dalmatinsko-hrvatskih gradova i obćina pisani su u današnjoj redakciji jezikom latinskim, talijanskim i hrvatskim. Prem da su posljednji u historiji narodne književnosti najznatniji, kao dragocjene starine i duha i jezika narodnjega, bilo bi ipak krivo misliti, da oba predjašnja reda na nas nespadaju ili da se smiju mukom mimoići; ta tudja forma (latinski i talijanski) nije jošter tudja stvar, već se gdje gdje tek slučajno desilo, da je koji inače posve narodni statut istom u kasnijoj, tudjoj redakciji do nas došao, koju mu je nametnulo gospodstvo lava mljetačkoga, kao n. pr. po mnienju Ljubićevu zakon rogoznički od g. 1235 ili zakon budvanski, a valja da i kotorski, mljetski itd. Ili su može biti umah na početku dva teksta naporedo pisana, jedan hrvatski a drugi latinsko-talijanski, kao što nam za zakon poljički svjedoče

ove njegove rieči: „Ovo neka se zna, kako pripisasmo ovi poštovani statut iz staroga u novi, virno i pravo, ni namaknuv ni primaknuv, nego da se bolje razumi: rvacki i latinski.“ Kako se god dakle zakon poljički ipak samo u hrvatskoj redakciji sačuvao, tako se mogaše dogoditi — ta znamo, kakova je sudbina vazda progonila hrvatsku narodnost u Dalmaciji — da je kod gdje kojih drugih zakona narodni tekst propao i samo talijanski ili latinski ostao.

Nego i latinski ili talijanski tekstovi iznose, u prkos tudjemu jeziku, sve svuda slovjenske tragove na vidjelo, dokazujući snagu hrvatskoga elementa ne samo posebnimi imeni od ljudi i mjesta, već takodjer nekojim riečima za javne institucije ili službe, koje jamačno upravo tiem potvrdjuju, da su slovjenskoga poriekla i izvora, što ih nijesu umjeli ni prevesti na tudji jezik. Tako se na primjer u statutu otoka mljetskoga (Meleda) od g. 1345 i otoka Lastova (Lagosta) od g. 1310 pominje pravo na staroslovjenskom običaju osnovane narodne skupštine, koja se ni u lat. i talij. tekstu obično nezove drugačije van *lo sboro*: chon tutto lo sboro de Melida; Laguste pleno sboro congregato itd.; istom kasnije bješe vlast narodnoga sbora uplivom Mlječana ograničena te je zavladao comes (conte) s viećem. U mljetskom statutu biva spomen o dvorniku, koji ima ondje dužnost, da svaku prodaju oglasi (obliči): quella uendicion se debia chridare per lo *dornich* in publicho locho; ova rieč, neznam da li i ista služba, dolazi već u znamenitoj spljetskoj listini 11. — 12. vieka, a ima je i u vinodolskom zakonu. Medju činovnicima (officiales), koji nijesu niti veliki niti mali sudci, a opet spadaju u broj viećnika, pominju se u korčulskom statutu, kojega je najstarija redakcija od g. 1214, ove narodne službe: pudar, čelnik i posticus. Što je pudar, znamo dobro i danas; spominje ga i vinod. zakon. Rieč čelnik znači pastira, i to jamačno glavnoga pastira medju obćinskimi bravari; čelnici kao i bravari u obće pasijahu krda ovaca na obćinskih pašah te imadjahu svoje zimjake (simiacum tumači talij. tekst riečima: casa d'inverno): o zimnjacih bijaše posebnieh zakona. Mjesto „simiacum“ kaže se takodjer stanischium: stanišće (u bračkom st.). Napokon posticus, koji se na otoku Hvaru zvao „custos camporum“, moradjaše nadgledati polja i procjenjivati svaku štetu; držim da je i to slovjenska rieč, te po tom što se u pogl. 84. korčul. statuta piše polschicho, rekao bih, da je slov. oblik glasio: poljšćik

(kao grašćik u vinod. zakonu, od rieči grad). Kako se vidi, to su prastara, narodna slovjenska imena, koja nas sjećaju na davnašnje zanimanje našega naroda, na život pastirski i poljodjelski. I zbilja što se god oko uredjenja familijarnoga, oko stoke i polja kreće, sve je to i u latinskoj redakciji dalmatinsko-hrvatskih zakona narodnim duhom mišljeno i narodnim riečima izrečeno. Evo samo nekoliko zabavnieh primjera: U statutu korčulskom čita se naredba velikoga vieća od 22. siečnja 1407, koja ovako glasi: quod gaj sit in donja blata per campum planum juxta ogradam; na istom mjestu: quod ponantur confinia infra villas per insulam, prout vetus statutum requirit et granize incidantur, sr. u hvarskom zakonu: si . . fuerit meija (medja); u naredbi od g. 1431: et signa sint gades (to je gat, odakle: zagatiti); u naredbi od g. 1420, govoreći, gdje se smiju gdje li nesmiju graditi zimjaci, kaže se: nec possit aliquis per dictum spatium facere las (to je naška rieč: lâz), ili: quod nullus possit nemus incidere, las faciendo; i rieč njiva (gniva) dolazi u statutu korčulskom. U kotorskom statutu, gdje se govori o dielovih obćinskoga zemljišta, dolazi rieč ždrieb: unde *sdrebum* descendit, caput *sdriebi*: to će biti ono isto, što su u statutu poljičkom ždribnice. U nekoj poznijoj naredbi mljetskoga statuta pominje se drvo borovina: tanto de *borouina*, quanto de altre legne, i rieč pritka: quali tagliano legne ouer *pritche*. Statut korčulski govoreći o vrstih kradje, spominje *vliskia*: to su jamačno ulišća; on govori mnogo i o lokvah (de *loquis*). U bračkom statutu zove se gospodsko pojilo: lacus *gospodito!* i t. d.

Buduć da je većina ovieh zakona i statuta već u 13. vieku u pismo stavljeno običajno pravo našega naroda, kojega izvori sižu u prastaro, predhistorijsko doba, za to se je dosta puti preko njih sačuvala uspomena o kojoj narodnoj instituciji ili običaju, za koji iz drugieh, narodnim jezikom pisanih, zakona nedoznajemo, bilo da se je isti običaj medju tiem izgubio, bilo da ga onaj drugi zakon nije imao razloga spominjati. Primjera radî navesti ću, da se za sada samo preko dubrovačkih zakona znade za rieč izdavština, koja znači platu ili nagradu onome, koji će vjerovniku biti u pomoć, da dodje do svoga prava kod onoga dužnika, koji je već odsudjen na isplaćenje duga; običaj takova nadarivanja pominje se da je bio kod našega naroda u Bosni i Srbiji (Sclavi nolunt mandare sententias executioni sine aliquo pretio quod dicitur

isdavsctina). Isto se tako može samo preko latinsko-talijanskih statuta razabrati negdašnje pravno značenje rieči posobje i svojta: to su neki pojavi zadružnoga života iliti narodnoga udruživanja (u zadarskom i bračkom statutu). Značenje rieči vražda, prem da je poznato iz srbskih spomenika, iz vinodolskog zakona itd., ipak je osobito razgovietno protumačeno u zakoniku dubrovačkom: de paena Vrazde (sr. Pucić, spom. srbski II. 151).

Kamo će očitijih svjedočanstva, nego li su ova ovdje, da je hrvatska narodnost u Dalmaciji zbilja već iz rana izvojštila svakolika prirodna prava, u svih sferah javnoga i privatnoga života; pak da nije bilo zavidna upliva vlasti mljetačke, koja smetaše koliko većma mogaše jeziku slovjenskomu, bio bi za cielo do još puno veće snage i ugleda došao. Ali ovako valja reći, da je 15. i 16. viek u mnogome pogledu nazadan naprama 13. i 14., u prkos tomu, što je tada duševni život puno razvijeniji i obrazovanost puno veća bila. Znamo iz historije, da je republika mljetačka i njezinim primjerom poticana talijanska stranka naših gradova — tobožnji potomci starieh Rimljana — podupirana još velikim i silnim ugledom latinskoga sveštenstva, više puti upravo zakonom zabranjivala, da se u javnih poslovih govori hrvatski. U petnaestom vieku izdana bi pod uplivom mljetačkim naredba u Trogiru, da od sada ima u vieću svatko govoriti latinski ili talijanski, što je, kako se ondje veli, iz običaja izašlo (reform. lib. II. 10); i u Dubrovniku ustanovljuje naredba vieća od god. 1472, da se u državnih poslovih negovori jezikom slovinskim, već latinsko-dubrovačkim! Od to doba udje takodjer u običaj ono izopačivanje slovjenskih prezimena na talijansku i odbacivanje dočetka *ić*, čega nije bilo ni u 13. ni u 14. vieku. Za dokaz mogao bih navesti silu prekrasnieh imena, koja se čitaju u latinskih ili talijanskih ispravah te su svakolika narodna slovjenska: evo samo n. pr. kakova su imena, što se nalaze u statutu lastovskom pod god. 1367, a to nebijahu prosti seljaci (pučani ili sebri), već viećnici (consegkieri): Marino radovanich, Dobroslau usinich (uzinić), Marin dobroeuich, Marin consul (to je valja da Talijanac), Cosma bratoslauich, Boexa ili Uoixa prodanich, Michoe gurgeuich, Piro deberin, Radin cranchouich (hranković ili granković), Stiepcho recoieuich, Dragostan stoichouich, Primil bogdanich, Stancho bratosceuich, Uita puoslauich, Cranislau senchouich, Slitcho marinich, Lucha mircich, Bercho gislich, Bogdan marinich, Druscho proda-

nich. God. 1438 bijahu na otoku Mljetu ovi sudci (çudessi): Nale bogoieuich, Ratcho banich, petar ratchouich, Vlahuscia radosaglich, Iuan andrych.

Medju statutima, koji su pisani jezikom narodnim, najodlučnije mjesto dopada zakonu vinodolskomu, jer je najstariji vremenom, kada ga po prvi put staviše u pismo, god. 1280, te se u onome obliku nepromienjen održao i kasnije. Sve dakle, što čitamo u vinodolskom zakonu, pisano je već 13. vieka, a kako napried rekosmo, crpeno je iz starih narodnih običaja. Nasuprot statut krčki ne samo da je istom g. 1388 sastavljen, nego ima još i novijih dodataka iz 15.—16. vieka. Osim toga ništa se za sigurno nezna, da li je sve ono već od prije bilo kao narodni običaj poznato ili je tada istom za prvi put ustanovljeno. U zakonu se samo kaže, kako su knezovi, gospodari krčki, čuvši velike tužbe od svojih „vernih službenikov otoka krka, ke im činihu hudi ljudi“, poslali na otok neke svoje ljude, a ovi dozvaše preda se podknežina i više „otočkih dobrih muži z krka i za vsega otoka, hoteći učiniti to, ča bi pravo i dobro za vas otok“. Odavle se nemože razabrati, koliko je kod sastavljanja vriedio ugled starih običaja, koliko li upliv ljudi kneževskih: u samom se statutu nigdje nenapominju stari zakoni ili običaji. Posve je drugačije u statutu poljičkom. I ondje dolazi najranija godina 1400, a kasnija dopunjenja dosižu čak u 17. viek; ali se ipak umah na početku razgovietno kaže, da je „sući“ (praesens) statut učinjen iz staroga novi god. 1400; dakle ove godine bješe statut samo prenačinjen po nekojem starijem. Za to se i u tekstu više puti spominju stari zakoni i običaji: „tvrdeći zakone i običaje“ §. 25, „po zakonu i običaju“ §. 64, „kako veli stari zakon i običaj“ §. 73; a kadšto su napisane po dvie redakcije zakona naporedo: jedna kako je glasio odprije stari zakon, druga kako se ište po novijem zakonu. Noviji se zakon zove „milostiviji“.

Ovi su statuti bogato, ali jošter neispitano vrelo starohrvatskoga prava, koje se razvijalo tečajem viekova uza slobodan život narodnih, od tudjeg upliva prilično zaklonjenih obćina, kakono Vinodol, Poljica i još nekoje. Ovdje je narod naš spravio u formu zakona mnogovječno iskustvo svog obćinskog života, koje se odprije kao sveti običaj predavalo od oca na sina, od djeda na unuka. Gdje gdje vidi se još u slogu zakona, kako su iz naroda nikli, po narodnom mišljenju sastavljeni i razloženi te narodnom, reć bi

epskom obilatošću pripoviedani. Takovi ostatci starodavne pravne sviesti i mudrosti sačuvaše se u ovih formulah poljičkoga statuta, koje su puno nalične na poslovice: veli stari zakon i običaj, da čovjek baštinu „ondi ojde, gdi je i zastao“ §. 73.; zakon je stari, da „istup neima odstupa“ §. 112.; „od neuzmožnoga nitkor nije dužan“ §. 113.; „nevolja nima zakona“ §. 228.; „ništar nije, ča je vazda bilo“ §. 103.; „pravo je, da svaki trud svoju plaću ima“ §. 198., to isto §. 203.: „pravo je, da je svak za svoj teg plaćen“, i najobćenitije načelo u §. 120.: pravda ima se svakomu jednako diliti. — Ove obćenite izrjeke dolaze u zakonih kao potvrda i argumentacija, i to je argumentacija sa sviem narodna, na kojoj je narod osnivao svoj zakon ili običaj te ga njome podupirao, da bi se lakše držao u pameti. Ovakva je argumentacija izrečena nekoji put simbolički, u liepoj prostonarodnoj slici, kao u §. 108., gdje se govoreći o kvaru, koji može svinja počiniti u polju ili vinogradu, ovako umuje: zač svine nosi dvoje oružje, kosu i motiku; ili je pak u njoj sačuvan koji narodni običaj, kao u §. 229., gdje se pripovieda stari zakon: „more se kovaču samliti nikoliko priko reda“, a uza to dolazi ova znamenita argumentacija: „zač i u kovačnici mlinskomu gvoždju red je, neto dojde“, dakle dva narodna običaja stavljena su u zakonu u savez uzročni. I u tome se vidi narodna prostota i iskrenost, što zakon govoreći o kakovu osobitom zločinu, nepropušta a da nebi umetnuo: „ča nedaj bog“ ili „ča bog upasi“; ili će na koncu dodati ovako na priliku: „a toj za toj, neka se nitkor neuči takove hudobe i nečistoće činiti“!

Pojedini zakoni sastavljeni su u zbirku bez sustava juridičkoga; jedan zakon ide za drugim onako, kako su se kojega najživlje opominjali ili ga najviše trebali, a i nijesu svi jednako na obširno izvedeni, već koji se običaj u narodnom životu obilatije razvio, onakav je i zakon. Bilo bi krivo i pomisliti, da su svi narodni običaji iscrpeni te u zakon stavljeni: pravo se veli o tome u poljičkom statutu, da se ima „viditi i razgledati i promislivši prociniti nič po zakonu i običaju, a nič po domisli i po kušenciji; zač se nemogu prem sve svake stvari napuno sasvim zakoniti, izmiriti i ugonititi, ni se mogu prem sve riči u štatut postaviti . . . jere se nemogu sve stvari izimenovati.“ Nu upravo toga radi smije se reći, da su ovi

statuti vjerno ogledalo narodnjega života i običaja: preko njih doznajemo, čega nam nezabilježiše stari ljetopisci, mnoge potankosti o uredjenju naših obćina, o odnošajih društvenih i familijarnih; doznajemo čim se narod naš po najradije bavio, koji li način života po najvećma poštovao, doznajemo nekoje njegove krjeposti i mahne, a iz kazni kadri smo razabrati, koliku je što vriednost imalo po javnome mišljenju, kakova li je blagost ili strogost medju njimi vladala.

U pripoviedanju vlada dramatska živost: nekoji su zakoni otegnuti čak u formu kratkieh pripoviedčica; one rieči, koje tko komu progovara, obično se navode upravnim govorom, u prvoj i drugoj osobi, kao n. pr. u §. 83.: „ako bi tko rekao: brate, ja ti ću dati utakam zemlje, zamini se sa mnom“, ili §. 189.: „ima prizvati gospodara ter mu reći: gospodine, to je sve božje i tvoje“. Ovako se isto pripovieda i u listinah. Prema tomu znamenita je u pravnoj stilistici slovjenskih zakona individualizacija, gdje se izriče jedan slučaj za svaki, prvom osobom, kao: „i jošće ako razbojnika moje škodi najdu v noći, to jest mne (meni) škodu čineć ter njega živa nemogu jati, volja da ga neznam, da bim vidil od česa se tužiti, a njega ubiju: u nijednoj riči nimam se osuditi ni suprotiv nemozi nigdore mne pojti volja priti“ vinod. zak. Liepo glase takodjer u pravnoj stilistici imperativi, kao: „ako bi tko ugonio, . . plaća duplicu; ako li se neće usvistiti, tadaj jednomu usici repa; i jošće ako se neće ostaviti, a ti posici“; „on ki priseći ima, najdi porotnike, i ako ih nemore imiti, prisezi on sam“; „ako nî na plnu meso, kô je jeto, budi toga istoga pristava; a on čije je bilo meso, išći svoje pravdi“ i t. d.

Osobito je spomena vriedna tautologija, koja se opaža u pravnoj prozi te dolikuje njezinoj svečanosti, gdje ima biti sve na puno izrečeno. Ovakvimi primjeri obiluju i opet ne samo zakoni nego i listine, koje su juridičke sadržine; medju zakonima u tom je najoriginalniji statut poljički. Evo samo nekoliko primjera iz njegova sloga: ovako i po ovi put, svi kupno svi jedino, ili: svi jedino i skladno, ili: kupno i dogovorno, ili: kupno i dogovorno, ili: svi općeno budući zajedno na okupu; kako je dostojno i podobno, svitlo bilodano, mirno bez utiske; grihom proklet očito i navišten za prokleta, gdi je i u kom mestu, zač je to i po čem, držati na svom i o svom, na konac i na svrhu, u listih i zapisih,

učiniše i uzakoniše, primiše i uzakoniše i u svoj statut zapisaše, strneći i tvrdeći, sabljusti i pravo dati, strati i obrati, svadiv se i skarav se i t. d. Kad i kada svezano riečcom ‚ali', kao: u pravdi ali parni, načinba ali takmina, priuzeti ali posesti, tere se skubli ali bili prez rane ali modrice i t. d. Uz rieč dolazi neriedko i njezino tumačenje, kao: voda živa, ka nigdar neprisiše; voda rvenica, ka je rukami učinjena; prinesti ga (sc. svine) na rvotinu, gdi je rilo; založiti u tmi, toj rekući otaji. A za dokaz obćenite obilatosti, budi dosta ovaj jedan primjer: „da čagodi čovik prinajde i pribavi ali prikupi ali izdvori ali inako kako godi dostigne sobom i svojim trudom: ča bi prinašao, toj svaki zakon hoće, da je tim voljan i slobodan i u smrt i u život, ili mu za put ili mu za dušu, ili ča mu godi ugodno ot togaj učiniti, rekući onoj, ča je on osobito našao i dobio ili pribavio posli dila, s kim dio ima u plemenšćini, ali je jedan ali jih veće: to je njemu slobodno; kako je stekao, tako more i narediti toj slobodno, kud mu godi drago!“

Ako oduzmemo ova svojstva, koja karakterišu stil juridički, u ostalome se odlikuju naši statuti mnogimi vrlinami zdrava, jezgrovita jezika, pak za to i jesu znatni u historiji naše književnosti kao riedak primjer prave narodne proze, što je imamo iz toga vremena, prije 15. vieka, uza glagolske i nekoje ćirilske listine. Kako je ovdje po najviše govor o životu seoskom, o radnji oko kuće, polja, vinograda, mlinova, oko marve i inoga dobitka, sve je to pripoviedano liepiem i bogatiem jezikom narodnim te nosi tragova od mnogih narodnih običaja. Terminologija juridička za svoju tiesnu sferu dosta je dobro razvijena, ako i nije prosta od upliva talijanskih, kojih tiem više ima, čim je stilizacija zakona novija. U zakonu vinodolskom dolaze ove tudje rieči: *band, pena, kaštigati, oficij* i *oficijal* (uza: *služba* i *služabnik*), *areditati, pošišion, fals* i *falso, dupal — duplo, impač* i *impačati* i njemački *likof;* u poljičkom statutu ima uza to: *apeo* i *apelati, ašišin — ašišinski, avizan, beneficij, deferencija, dota — dotati, embra, fruštati, kuntenat, — kuntentati, kušencija, kvistiun, lige — parti, maganatati, muzuvir, ožurnik, pasanog, na poštu, prokazatur, proviżiun, rizik, sentencija, skandao, stabulo, stimati, suveniti, škapuo, tastamenat, traditur, turma.* Uz ove većim dielom pravničke izraze, koji su stranom baš i preko nevolje upotrebljeni, imaju još za historiju naše kulture važne tudje rieči iz trgovine i

prometa, kao: *tovernar, kvaderna, krdenča;* za tiem novci i mjera, kao: *libra, soldin, bolanač* i *beč.* Naše narodne *grivne*, koja se u glag. listinah spominje, neima u zakonih; ali u poljičkom statutu dolazi za mjeru dužine narodna rieč *rozga* (put opći veliki kroz župu ima biti širok jednu *rozgu*), a za težinu rieč: *naklajaj* (m. *nakladjaj*).

Ovi su zakoni pisani istiem narječjem, kao i glagolske listine, na ime starohrvatskom čakavštinom: tekst vinodolski i krčki pisan je glagolicom, a poljički statut bosansko-hrvatskom ćirilicom. U zakonu vinodolskom imali bismo primjer čakavštine 13. vieka, da nije onaj jediti rukopis na koži, u kojemu je ta starina do nas došla, valja da istom u 15., ili najranije u 14. vieku pisan, na što sluti karakter pisma: kurzivna glagolica, i pravopis: upotrebljuje slovo ⰼ posve kao lat. *j*, a to je noviji način, isto kao što pravi razliku medju *ć* (ⱋ) i *šć* (ⱎⱋ), i što mjesto samoglasnoga *r* piše kadikad tudjinskom ortografijom *er*. Teže je reći, koliko je jezik ovoga zakona obnovljen; čini se, da nije znatnih promjena doživio, jer je svakojako još i sada ostalo u vinod. zakonu mnogo jezičnih starina, više nego li u statutu krčkom ili poljičkom i više nego li u starohrvatskoj, dukljanskoj, kronici. Po onome jeditom rukopisu, koji je sada u Zagrebu, izdan je zakon vinodolski od A. Mažuranića, g. 1843, u trećoj knjizi „Kola", i to onoliko kritično, koliko se može uz transkripciju glagolskih slova u latinska; nekoje se ipak pogrješke podkradoše, koje trebat će da se u novu izdanju isprave (sr. takodjer moje „Priměre", str. 160). U Kukuljevićevoj knjižnici ima jedan noviji priepis vinod. zakona na papiru, latinicom pisan, koji reć bi da je potekao iz našega rukopisa, ali još onda, dok nije sadanja matica na prvom listu izderana bila: za to valja kod nova izdanja i taj priepis u pomoć uzeti. Iz sedamnaestoga vieka (od g. 1640) ima tako prozvani zakon trsatski, što nije van prenaredjeni tekst zakona vinodolskoga, kako se izriekom veli na početku samoga zakona u onome jeditom, do sada poznatom rukopisu, koji se nalazi u knjižnici Kukuljevićevoj (sr. Književnik, II. 571): dakle i taj tekst imat će se uvažiti, kada dodje do kritičkog izdavanja i pravničkog ocjenjivanja vinodolske starine.

Statut otoka Krka, kojega je najstarija čest od g. 1388, a noviji pripisi od g. 1470, 1483, 1526 i t. d., pisan je od više ruka (izdavatelj u Arkivu pominje 3. ruke), i to valja da istom u 16.

vieku. Na koncu se čita, da je nešto „s harti bombažine na hartu bergaminu“ prepisano g. 1526; ali je pitanje, koje se nemože složiti s pameti ljudskom, kako je tko mogao pisati g. 1526 ono, što je tekar god. 1599 ustanovljeno! a tako bi bilo po onome, što se u Arkivu čita: dakle čitavo ovo pitanje ostaje još uviek neriešeno, jer je dosadanji tekst u Arkivu (II., 277) sa sviem nepouzdan. Narječje otoka Krka još je i danas vrlo znamenito; pak i u statutu ima znatnieh oblika i starina. Po gdješto zanosi jezik već na slovenštinu, kao još većma u istranskom razvodu.

Najobilatiji jest statut poljički, pisan novijom čakavštinom, to će reći takvim jezikom hrvatskim (i statut zove ga rvackim), ikavskog izgovora, koji se već mnogo približuje današnjoj štokavštini. Ovakim narječjem pisan je još život Aleksandra Velikoga, tekst rudnički i nekoje bosansko-hrvatske listine. Zna se iz historije, da su se Poljičani doselili iz Bosne u jedanaestom vieku. Gl. liepu raspravu „Poljica i Poljičani“ od p. Mihovila Pavlinovića u „Narodnom koledaru“ Matice dalm. za god. 1866. Tekst statuta poljičkoga izdan je kritički u 5. knjizi Arkiva od prof. M. Mesića i tiem je ispunjena želja, koju je davno prije izrekao pokojni Šafařík, kad je po prvi put učenome svietu objavio znamenitost statuta poljičkoga (češki sr. u 3. knjizi njegovieh sabranieh djela, srbski u Glasniku društva srb. slov. VIII.).

Naredbe kaptola senjskoga od g. 1380 i naredbe biskupije modruške od god. 1589 (tekst je štampan u drugoj knjizi Arkiva latinicom; matica bijaše za cielo glagolska), znatne su u toliko, što potvrdjuju već inače poznatu istinu, da je u tiem biskupijama ne samo u crkvi i na službi božjoj nego takodjer u svih poslovih izvan crkve vladao jezik narodni*). Slovjenština u crkvi senjskoj, modruškoj i krčkoj bješe nekoč i od svjetskih, državnih, vlasti poštovana, više nego li dan današnji; negda su isti kraljevi u svojih pismih na kaptole ili pojedine popove-glagoljaše upotrebljavali glagolicu. Od god. 1463 ima glagolska listina kralja ugarskoga Matije, kojom potvrdjuje neka Frankopanova darovanja, prikazana manastiru sv. Nikole u Gvozdu: ovu je listinu kaptol modruški god. 1471 „od slova do slova, ništar neumankuje

*) I drugi kaptoli ili crkveni zborovi imadjahu svojih zakona i statuta. U acta croatica pominje se br. 121. zborni zakon redovnika i popova vrbničkih, pisan g. 1487 na kraju jednoga glagolskoga misala.

spisao i kopijao." A god. 1527 podieli opet kralj Ferdinand kaptolu senjskomu pravo birati kanonike glagolskom listinom, pod koju je kraljevski pečat pritisnut u Ostrogonu!

2. **Tragovi srbskih književnih starina do Savinih vremena; stara srbska pisma, povelje, hrisovulje.** Obično se uzima kao početak prave starosrbske književnosti revno nastojanje velikog učitelja i prosvjetitelja naroda srbskoga, sv. Save (oko 1200). Istina je ciela, da je on prvi osnovao u iznova podignutoj i ujedinjenoj državi oca svoga Nemanje stroži život hrišćanski i onu obrazovanost, koja se u srednjem vieku spajala s dobrim uredjenjem hierarhijskoga, a osobito manastirskoga života: po njemu se okrete srbski narod stalniem pravcem duševnim, hrišćansko-bizantinskim, toli u crkvenom koli u kulturnom životu, od kojega u napredak i neodusta više. Ali ako i jest tomu tako, mnogi nam ipak znaci nagovješćuju, da se je već pred Savino doba dosta pisalo srbski i da je srbski jezik već prije njega posvema priugotovljen bio za potrebe književne. Žalibog nam je još uviek slabo razbistrena prošlost našega naroda po Bosni, Srbiji i gornjoj Dalmaciji prije dobe Nemanjića te jedva štogod i naslućujemo, kakov bješe ovuda život. Slika, koju nacrtaše o zemlji i narodu putnici zapadne Evrope, kada su za krstonosnih ratova ovuda prolazili, veoma je grozna i za cielo puna pretjerivanja. Neki Raimundus de Agiles opisuje gornju Dalmaciju oko g. 1090 ovako: „Slovinska zemlja (Sclawonia) jest zemlja pusta, bez putova i brdovita; nevidjesmo u njoj preko tri nedjelje dana ni zvieri ni ptica. Stanovnici zemlje tako su prosti i divlji, da nam nehtjedoše niti trga otvorati niti puta pokazivati, već bježeći iz svojih sela i gradića, ubijahu matore babe, sirotinju i bolestnike, koji su od slabosti daleko za ostalom vojskom išli, kao marvu . . . Malo ne četrdeset dana bijasmo u slovinskoj zemlji, te trpjesmo toli guste magle, da smo ih pipati mogli i kretanjem jedva nekoliko od sebe otiskivati . . . Napokon kod Skadra dodjosmo kralju slovinskomu (Bodinu?) i s njim uglavismo prijateljstvo; ali i ovdje ubijahu Slovinjani naše ljude po običaju te otimahu neoružaniem, štogod mogahu." Ništa bolje neumije pripoviedati sto godina kasnije Vilhelmus Tyrius (1188), van što nam s nekoliko rieči kaže i način života: „Dalmacija, kaže, naseljena je narodom divljim i na grabež naviklim, posve je zastrta gorami i šumami, velikimi riekami i pašami, koje se na dugo i široko pružaju, tako da se

riedko gdje polje obradjuje, imajući stanovnici ovieh mjesta sve uzdanje života u stadu i marvi . . . Narod je surov, bez stege, živi u gorah i šumah, nevješt poljodjelstvu, ali ima veliko mnoštvo stada i marve, te obiluje mliekom, sirom, maslom, mesom, medom i voskom." — Da neke strane pojave ovog opisa svedemo u pravedne granice, valja nam se sjetiti starog slovjenskog načina života, po kojemu je narod naš od uviek najradije raspršan živio tako, da tudjinac, prolazeći zemljom, skoro nigdje i nedobija pred oči velikieh, skupnieh sela; dodaj k tomu još i to, da su seljaci imali jamačno puno razloga uklanjati se ispred nepozvanih i nemilih gosti te bježati u šume: odatle kriva misao zapadnoga kroniste, da narod živi u gorah i šumah.

Osim ovoga, što nam putnici pripoviedaju o vanjskom životu, znamo iz drugieh izvora i svjedočanstva još nešto, što spada većma na duševni život našega naroda ovieh krajeva. Znamo, da je već i sada bilo ovuda manastira, u kojih se njegovala crkvena slovjenština te se pod njezinim okriljem polagano razvijao i za književnu porabu upriličivao starosrbski jezik. Papa Aleksandar II. opominjaše god. 1067 nadbiskupa dukljanskoga Petra, da bi imao brigu za slovjenske manastire. U jednome od ovakieh manastira zapodjede se po mojem mišljenju prvi osnov one slovjenske kronike, koju, kako napried rekosmo, bezimenović pop dukljanski u 12. vieku prevede sa slovjenskoga na latinski jezik. Znajući mi, gdje je ležao stari grad Duklja (blizu današnje Podgorice); znajući i to, što već jednom istakosmo, da je pred Nemanjino doba upravo po gornjoj Dalmaciji, uz jadransko primorje, najbudnijim životom živio narod srbski; imajući napokon pred očima samu sadržinu dukljanske kronike po latinskom prievodu, netrebamo ni za čas posumnjati, da se pod oniem slovjenskim jezikom razumieva jezik starosrbski. Ovu pomisao možemo s više strana potvrditi: evo umah jedne prilike. U manastiru Banji, blizu Kotora, ima još i danas stari petrahilj, izvezen na svili zlatom, srebrom i biserom, na kojemu se čita najstariji do sada poznati srbski napis od god. 1114. Taj je napis već po dva puta štampan: u četvrtoj knjizi Arkiva, str. 344 i u Miklošićevih Monum. serbica br. 1.; ali se po nesreći čitanje Miklošićevo neslaže sa starijim Sabljarovim, razlika je upravo u onome, što je za naše pitanje vrlo znatno. Jer ako i neima sumnje, da je predlog ꙋ s lokalom prava srbska rieč mjesto starobugarske въ, ili da je бꙋдет(ь) bar posrbljeno mjesto

starobugarskoga **бѫдеть**, mi bismo ipak još svakojako trebali znati, da li je na pretrahilju izvezeno **бѹдеть** (sa ь) ili **бѹдет** (bez ь); isto tako da li **вьлѣто** ili **вл҄ѣ**, i još nekoje razlike. Nu i ovako pripada tomu, inače neznatnomu napisu, bar za sada još, osobita čast, što je najstariji, ćirilicom zapisani trag srbskoga jezika, koji ako nije baš sam po sebi a ono je važan kao svjedočanstvo za ono, što je negda bilo i za što se sada više nezna.

Već je sprieda, koliko se moglo, kazano a ovdje je dovoljno tek riečju pripomenuti, da je i značenje bogomila u historiji naše kulture i književnosti veoma veliko: za razvitak jezika i njegovo uvedenje u književnost imamo se jamačno upravo njima mnogo zahvaliti. Bogomilstvo cvatijaše u naših zemljah osobito od 10. do 12. vieka. U životu sv. Symeona (Nemanje), koji pisa sin mu Stjepan prvovjenčani kralj srbski, pripovieda se, kako je Nemanja upravo oružanom silom ustao protiv bogomila, koji su se nalazili u njegovoj državi te jedne sažeže, druge raznimi kaznami pokori, treće progna iz svoje države te njihovo imanje podieli medju siromahe; a njihovu učitelju odreza jezik i njegove nečastive knjige spali. Ovom prigodom dakle propade sila književnih starina, koje bi se danas brojile u starosrbsku književnost.

Najznatniji ipak zadatak zapade već tada, dok je još u kolievci bio život našega naroda, gradu Dubrovniku. Svojim prirodnim položajem prezgodno postavljen onamo, gdje se razni krajevi hrvatsko-srbskoga naroda u jednu primorsku tačku sastaju, istače se on skorim iznad svieh dalmatinskih gradova ugledom, snagom i veličinom te posta u brzo ognjištem, iz kojega su iskre višega, kulturnoga života vrcale na široko i daleko, preko svieh pokrajina na jug i istok, preko Bosne, Srbije, Zahumlja, Duklje i t. d.; po svuda raznošahu Dubrovčani kulturu kao trgovci, rukotvorci i graditelji. Njihovi stari ljetopisi pripoviedaju mnogo o neprilikah, koje su susjedni Slovinjani zadavali gradu Dubrovniku; najradije se bave pričom o kralju Pavlimiru, kojega narodno kazivanje smatra upravo utemeljiteljem slovjenskoga grada: od ono doba, što je njegoviem doseljenjem grad povećan, kaže se da mu je nadjenuto i slovjensko ime dubrovnik. Bilo, nebilo u pripoviedanju o kralju Pavlimiru historijske istine, ono nam bar toliko svjedoči, da su već od početka stanovnici grada u neprekinutom, čas prijateljskom čas neprijateljskom, obćenju stajali sa susjednimi plemeni hrv. srbskoga naroda. To znamo takodjer iz historije. Konstantin Por-

phyrogenit pripovieda, da su Dubrovčani nekakav godišnji danak plaćali knezovima: zahumskomu i travanjskomu, za vinograde, što su ih imali na njihovu zemljištu; pak već u devetom vieku, za cara Vasilja, prevažahu na svojih ladjah slovjenske čete u Napulj, da se osvoji grad Bar. I sa silovitimi Neretljani življahu po najviše i najradije kao prijatelji u miru. Dubrovački historici prisvajaju svojemu gradu još i tu čast, da je u njemu već odavna sjedio nadbiskup, kojemu da su podčinjeni bili istočni, bosanski i srbski krajevi. Kada to bi, u tom se današnji historici neslažu (sr. Književnik I. 202); Kukuljević pominje iz arkiva dubrovačkoga bulu pape Paskvala, kojom g. 1102 darova nadbiskupski plašt dubrovačkomu biskupu Dominiku, staviv pod njegovu crkvenu vlast županstvo zahumsko (regnum zachulmiae), srbsko (r. serviliae) i trebinjsko (r. tribuniae), a dubrovački historik prošloga vieka, Gj. Rastić (Resti), piše u poviesti grada Dubrovnika, kako je g. 1189 nadbiskup dubrovački Brnja „rukopoložio“ Radagosta biskupa bosanskoga i taj ga pripoznao za svoga poglavara i porotio mu se jezikom slovjenskim.

Evo dakle trostruke bijahu sveze, koje su slovjenski jug vezale na grad Dubrovnik: korist materijalna, obćenje kulturno i odnošaji religiozni. Za bogatstvo prirodno, kojim su obilovale istočne i južne zemlje našega naroda, vraćahu im Dubrovčani utakmice plodovima kulture, upoznavahu ih s ugladjenijim načinom života, dozivahu ih ili kao bjegunce primahu u svoj grad, uvršćujući ih u redove svojih vlastela i nadarujući sjajnimi palačami. Kako li ugadja čovjeku, kada u sred nebrojenih jada i nevolja, koje nigda nijesu prestale narod naš tištiti, vidi ovakvu blagu i mirnu, ali neumornu radinost grada Dubrovnika! Po tome je lako dokučiti, za što su se vrlo rano razvila tiesna odnošenja izmedju Dubrovnika i obližnjih slovjenskih knezova: čas ugovarahu savez ili iz nova utvrdjivahu staro prijateljstvo, čas obnavljahu ugovore trgovačke, razjašnjujući ih ili popunjujući, a kadšto dodje baš i do riečanja i svadja. To su doduše stvari sa sviem obične u svietu, ali u našem slučaju postaju nenadano znatne tiem, što su povodom bile, da je narodni srbski jezik vrlo rano ušao u porabu književnu te se još do danas sačuvala liepa kita književnih starina, poznatih pod imenom srbskih listina, koje su tiem dragocjenije, čim su najstarija, pače jedita svjedočanstva narodnoga srbskoga jezika u našoj najstarijoj književnosti.

Tko bi danas znao reći, kada se po prvi put desila zgoda ili potreba, da Dubrovčani ugovaraju sa svojimi susjedi, pak da ugovor na pismo stavljaju! Dubrovački ljetopisci pominju doista već pod g. 831 ugovor mira i prijateljstva medju Dubrovnikom i nekakvim banom travunjskim, koji oni upravo prvim i najstarijim zovu. Rastić i Appendini (I. 241) umiju takodjer potanko kazati uvjete onoga mira. Ali kad bi već i bilo njihovo pripoviedanje istinito, književnog traga onomu ugovoru neima više; isto se tako ništa nezna ni za kakav tekst mnogieh drugieh ugovora, koje su Dubrovčani prije jedanaestoga vieka ugovorili s raznimi banovi i knezovi naroda srbskoga. Pripovieda se, da je god. 1023 velik požar grada Dubrovnika uništio veću čest starieh pisama: tko zna, koliko je tada starina našega jezika propalo! Medju tiem Kukuljević nadje u dubrovačkom arkivu (Arkiv, knj. 4. str. 326) listinu (da li izvornu?) od nekojega protospatara i stratiga srbskog i zahumskog, po imenu „Latovitta“, od g. 1030—1040, i umah za njom listinu velikoga župana zahumskoga Hranka od g. 1044; za tiem opet dvie listine župana dukljanskoga i zahumskoga Deše od god. 1151 i dvie listine banova Slavogosta i Barića od g. 1152—1160 — ovimi se listinami daruju ili potvrdjuju nekoja imanja benediktinaca otoka Mljeta. Ovdje imamo dakle dvie listine iz prve polovice jedanaestoga vieka, i nekoliko ih iz 12. vieka, ali prije one od Kulin-bana: pisaše ih ljudi našega naroda. Današnji tekst ovieh listina jest doista latinski, ali nama nebi težko bilo i na tu se misao skloniti, da se je iz prva uz tekst latinski nalazio još i slovjenski (srbski). Ta i listina Kulina bana od g. 1189 nije pisana samo jezikom srbskim, već i latinskim. Nije li možda i ovdje bio stari običaj, da se bar nekoje isprave pišu u dva jezika? U listini bosanskoj od g. 1333 kaže se, da je bila pisana u četiri komada: „a tomuj su 4. povelje . . dvie latinsci a dvi srpscie . . dvie sta u gospodina bana Stefana, a dvie povelje u Dubrovnici.“ Da nije već iz prva tako bivalo!

Ovo nesigurno nagadjanje dobiva sve to veću vjeru, kada se iz bliže promotre naše najstarije, ćirilicom pisane listine. To je listina Kulina bana od g. 1189, Nemanjina od g. 1199, prastara, ali bez godine, listina obćine popovske, i još stariji imenik dubrovačkih ljudi, napokon dva podpisa kneza Miroslava od g. 1186 i 1190. Ove su starine nekako u isto doba pisane, ili bar skorim jedna za drugom, a izlaze s raznieh krajeva našega naroda: jednu

pisa Radoje, dijak bana bosanskoga, drugu netko iz obćine popovske (Popovo je u Hercegovini blizu Ljubinja), treću netko od družine srbskoga župana Nemanje, može biti na Sv. Gori; a ono ima ipak medju njima i u jeziku, što baš nije čudo, i u pravopisu, što je osobito znatno, tolika srodnost, pače jednakost, da nebismo mogli toga nikako pravo dokučiti, kad bismo se držali ovakova mišljenja, da je, recimo na priliku, listina Kulina bana od g. 1189 prvo i najstarije, što bi pisano ćirilicom a srbskim jezikom. Tu se vidi tolika sigurnost i okretnost u pisanju jezika srbskoga slovi ćirilskimi; tolika emancipacija, da upravo veća nego li u potonje doba, od upliva crkvene slovjenštine, da nije moguće vjerovati, da nebi bili u Bosni, Zahumlju, Diokleciji i t. d. već davna prije Kulina bana počeli pisati ćirilicom a narodniem jezikom srbskim. Osobito valja na um uzeti jedinstvo u pisanju onieh srbskih glasova, kojih bugarski jezik neima: to su naš ћ i ђ. Mjesto prvoga pišu svi naši najstariji spomenici **к**: **трьгвюке**, **помокь**, **тисвка** listina Kulina bana, **опькние**, **кемо**, **мѣинкевинкь** listina popovske obćine, **помокию**, **вракаю** listina Nemanjina; a mjesto drugoga dolazi već posebito slovo **ћ** ( ) i u Kulinovoj listini: **граћамь** (izgovori: грађам), i u Nemanjinoj: **ћврьгево**. Listina obćine popovske piše: **дврьдевь** (izgovori: ђурђев); njezin pisar nebijaše onako vješt, kao Kulinov dijak Radoje!

Listine ćirilske nijesu nam samo tiem zavriedile, što su najdavnije svjedočanstvo za književno upotrebljavanje srbskoga jezika, kako vidjesmo, čak prije vremena Savinih; nego po što je kasnije svakolika književnost srbska i duhom i jezikom prihvatila strogo-crkveni pravac, na koji je bješe naputio sv. Sava, ostaju nam od 12. — 15. vieka još jedine listine, u kojih se očituje nešto više svjetskoga mišljenja i svjetskoga, t. j. prostonarodnoga jezika. Nijesu ipak sve listine u tom jednake.

Dopisivanje bosanskih banova s republikom Dubrovačkom, počam od Kulina u 12. vieku i Matije Stjepana Ninoslava u 13. vieku, koji bijahu poznati privrženici bogomila, pak do Tvrdka i njegovieh nasljednika na bosanskom kraljevstvu u 14.—15. vieku, vodi se ispravnim jezikom i razgovietnim narodnim slogom; vidi se, da pisara nije vezao običaj na svakojake prazne formule ili dugačke biblijske fraze, kojih se je držala duhovna kancelarija vladara srbskih: istom po što se Tvrdko kraljem proglasio (1376), počeše se i bosanski logofeti — do tada bijahu dijaci — jače na-

dimati i frazeologijom crkvene slovenštine razmetati. S bosanskimi se listinami slaže i ono nekoliko starih pisama 13. vieka, upravljenih na Dubrovnik od knezova humskih i nekoje druge gospode, kao od Andrije kneza humskoga 1240—1249, od Radoslava humskoga 1254, od Črnomira 1253, od kneza Gjure i t. d.; za tiem sva kasnija pisma 14. — 15. vieka, koja pisaše republici dubrovačkoj u raznih trgovačkih i novčanih poslovih gospoda bosanska, hercegovačka, primorska i dalmatinska, kao knez Vojislav, Balša i Balšić, Gjuragj konavaoski, Hrvoje spljetski, Jablanići i Sankovići, Sandalj Hranić, Radoslav Pavlović i sin mu Ivaniš i t. d. Ovo bosansko dopisivanje, osim toga što se odlikuje liepiem narodniem jezikom, kakova ćeš badava tražiti u strogo srbskih listinah, može se još uzeti kao neka naknada, koju nam daje Bosna za ono, što je inače u literaturi staroga doba zaostala; njezina burna prošlost, kolebanje medju istokom i zapadom i mienjanje mnogieh gospodara toli u državi koli u crkvi, nepružaše joj dovoljne dokolice, da bi uz mirno i kontemplativno življenje manastirsko zapodjenula onakovu radnju književnu, kakovom se zabavljahu manastiri srbski.

Stara pisma dvora srbskoga počimaju s Nemanjom i njegovom dinastijom. Najstarija je listina Nemanjina, kojom god. 1199 daruje manastir chilandarski*). Iz 13. i 14. vieka ima od svakoga kralja i cara srbskoga po više listina, počamši od Stjepana Prvovjenčanoga sve do cara Lazara; nekoje izmedju njih vrlo su obširne i radi bogate sadržine veoma znatne, kao n. pr. hrisovulja kralja Uroša III., kojom je god. 1330 osnovao manastir dečanski (sr. u 3. sv. 7. knjige ruskih peterb. izvješća) ili hrisovulja cara Dušana oko god. 1348, kojom je osnovao manastir sv. Mihajla i Gavrila u Prizrenu (štampana u Glasniku knj. 15.). I poslije propasti države srbske na Kosovu polju ima još dosta listina od srbskih despota sve do pod konac 15. vieka. Listine srbskih vladara ako i nijesu niti u historiji srbske književnosti niti za srbski jezik onako znatne i potrebite, kao što bosanske i ostale zapadne, a ono

*) Kako znamo, da je Nemanja prije svoga polazka na Sv. Goru mnogo hramova i manastira posagradio u domovini, to je jamačno i za njih pisao hrisovulje, koje su bile starije od listine chilandarske. To nam izriekom potvrdjuje sv. Sava u životopisu sv. Simeona, kada govoreći o manastiru studeničkom, koji je sagradio i bogato nadario Nemanja, navodi za svjedočanstvo „zlatopečatnu povelju“ Nemanjinu kao i napis u crkvi na stieni.

su tiem znatnije za poznavanje crkvenoga i državnoga života u samoj Srbiji, što sa zahvalnošću priznaje nauka historijska. U onih listinah, kojimi se osnivaju ili daruju nekoji manastiri na Svetoj Gori i po Srbiji, vlada naskroz crkveni, bogoslovni način pripoviedanja, koji je obilato prepleten reminiscencijami iz sv. pisma i mnogieh otaca crkvenih; isto im je tako jezik posve na blizu crkvenoj slovenštini. Nasuprotiv u dopisih na republiku dubrovačku, ako izuzmeš biblijski uvod, u ostalome je i jezik one iste naravi svjetske t. j. narodan, kao što predmet, o kojem se radi. Osobito se jasno vidi, kakova bješe nekoč razlika u Srbiji i u samom pisanju medju jezikom da tako rečem državnim iliti stilom kancelarijskim, koji je bio zajedno stil srbske crkve, i medju jezikom porabe privatne, kada se isporede po dva pisma od istoga vladara ali različitim svrham namienjena; a to se sada već može učiniti, po što imamo obilate zbirke srbskih listina u izdanju Miklošićevu i Pucićevu. U drugoj knjizi srbskih spomenika izdanja Pucićeva ima nekoliko sa sviem kratkih, ali originalnih pisama od srbskoga kralja Uroša II., Milutina II., Uroša III. i cara Dušana i t. d. na kneza i obćinu dubrovačku, koje se posve privatnih stvari tiču, po najviše novaca, te su pisane bez logofeta državnih, dakle izvan državne kancelarije, pa za to i jest ondje i jezik narodan i pravopis puno jednostavniji (bez ы, često izostavlja ь ili piše na narodnu а), nego li u drugih listinah i od istieh vladara izdanih.

Ovoj naravitoj prostoti u stilu i pravopisu, koji nalazimo u bosanskih i bar u nekojih srbskih listinah, posluži najvećma grad D u b r o v n i k. Dubrovčani, prosti od obzira nabožnih i drugih kojekakvih predrasuda, umješe već iz davna svoj vlastiti dobitak mudro spajati s korišću tudjom: tako se zbude te su po čitavom slovjenskom istoku kao odlični susjedi veoma poštovani i svagdje s prevelikom voljom dočekivani bili. Ali i Dubrovnik omilje sviem južniem Slovinjanom uljudnim postupanjem i prijateljskim držanjem: banovi, knezovi i kraljevi srbski i bosanski otimahu se o taj osobiti znak naklonosti i odlikovanja, da ih Dubrovnik upiše u redove svojih vlastela te ugovarajući s Dubrovčanima mir i prijateljstvo nezaboraviše nigda isprositi si slobodno utočište u njihov grad, znajući da što oni jednom obreku, neće tako brzo poreći. Toga radi i bješe Dubrovnik vazda pun to sretnieh to nesretnieh susjeda: u nj sastajaše se upravo cviet hrvatskoga i srbskoga naroda; sve što ima plemenita po rodu i krvi, težaše ovamo, i samo tako može

se protumačiti neiscrpiva sila duševna i ono čudo umnieh ljudi, koje ovaj jediti grad rodi na sviet kroz mnogo viekova. Kao što su trgovci dubrovački obilazili čitav poluotok, onako bi opet stranci sa svieh krajeva srbskih i bosanskih dolazili u grad, braći svojoj, da podmire razne potrebe života; pa kad se desila zgoda, da banovi, knezovi i kraljevi s njimi ugovaraju, pošiljahu u grad svoje pouzdanike i dijake. Zaradi ovieh držaše vieće o državnom trošku ljude vješte jeziku srbskomu i ćirilskomu pismu, koji su donesene povelje prepisivali ili prevodili te ih vrstali u javne knjige, a na ime vieća odgovore sastavljali. Ovoj se razboritoj brizi dubrovačkoga vieća imamo i zahvaliti za najveću čest srbskih listina, toli onieh, koje vieće pisa na razne ljude u Bosnu i Srbiju, koli onieh, koje svana stigoše na vieće; jer da se nebude ono toliko staralo, da se originali i vjerni priepisi svieh ovieh starina sačuvaju u dubrovačkih arkivih, jedva bismo danas imali toliko mnoštvo ćirilskih listina, kao što ih zbilja imamo. Samo se kaže, da je kancelarija dubrovačka uz neprestano primanje srbskih dopisa, koji su mnogo puti i sastavljani u Dubrovniku, kamo bješe običaj bosanskih knezova da dijake ili logofete sa sobom povedu radi ugovora, i uz odvraćanje potrebitih odpisa, mnogo zabavljena bila našim jezikom i da je najviše prilike imala izvještiti se u valjanom kancelarijskom stilu; a kako ovdje nijesu smetali onakvi uplivi, kao u kancelariji srbskoj, to i jesu zbilja listine dubrovačke pisane jedniem, vrlo razgovietnim i pravilnim jezikom.

Po što se prava hrvatska književnost u Dubrovniku rodila istom pod konac 15. vieka, valjalo bi da nam dubrovačke listine, kojih ima od 13. — 15. vieka, posluže bar za ogled stare dubrovačke proze; ali kada jezik ovieh listina isporedimo s jezikom prvih dubrovačkih pjesnika, opazit ćemo dosta znatnu razliku, koja se po mojem mišljenju samo tako može protumačiti, ako uzmemo, da listine dubrovačke nijesu baš ni pisane narječjem grada Dubrovnika, koje bješe čakavsko a puno pomiešano s talijanštinom, nego narječjem onieh ljudi, s kojimi je Dubrovnik stajao u neprekinutoj svezi trgovačkoj te radi kojih i jesu one listine pisane. Držim dakle, da listine dubrovačke nijesu historijsko svjedočanstvo za narodni jezik, kojim bi u 14. — 15. vieku govorio grad Dubrovnik, već za onaj jezik, kojim govoraše Bosna, Hercegovina i južni dielovi Dalmacije ispod Dubrovnika. To i jest, mislim, glavni razlog uz religioznu i političku razlikost, za što je republika dubrovačka

svagda odjelito pominjala ljude i jezik „srbski“ od ljudi i jezika dubrovačkoga, koji su obično zvali „slovinskim“, redje „hrvatskim“ jezikom. Znamo osim toga, da su još i kasnije pjesnici dubrovački u Bosni i Hercegovini tražili čistiji i pravilniji govor našega jezika, nego li bješe njihov domaći dubrovački.

Kada su Turci počeli kršćane balkanskog poluotoka razbijati, razgoniti i vlast im otimati, prebježe, kako iz historije znamo, silan narod iz Bosne i Srbije u Dalmaciju, hrvatsko primorje i dalje nutar u kraljevinu hrvatsku sve do Save. Odatle ima nekoliko ćirilskih pisama čak iz današnje Hrvatske, ali dakako istom od 15. i 16. vieka, iz tako zvane uskočke dobe, osobito od familije Kegljevića. Pisana su jedrim jezikom prostonarodnim te su štampana medju listinami glagolskimi u zbirci Kukuljevićevoj (bit će jih valja da i više). Ono doba bijaše jezik srbski čak jezikom diplomatskim turskoga, ugarskoga i rumunskoga dvora, kada su štogod s Dubrovnikom ili medju sobom ugovarali: to nam dokazuju njihova pisma, koja se nalaze u zbirci srbskih listina kod Miklošića, kao n. pr. pismo Amurata II. od g. 1430 i 1442 na republiku dubrovačku, pisma Mohameda II., Ali bega, Hamza bega, Bajazita II., Selima I., Sulejmana II.; pismo Matije kralja ugarskoga od god. 1465 na fratra Aleksandra Dubrovčanina, pisma Ivana Zapolje na Mehmed bega, pismo Aleksandra, vojevode moldavskoga na Dubrovnik i t. d.! I slavni junak onoga doba Gjuragj Kastriot Skenderbeg dopisivaše s Dubrovnikom na našem jeziku.

3. **Nemanja i sv. Sava.** U ono isto doba, kada starohrvatski ljetopisac govori o Hrvatih, da su podloženi od volje u nevolju i od slobodnih u rabotu, stupi narod srbski energijom velikoga župana Nemanje na novu snagu državnu, a sin mu sv. Sava utemelji na osnovu očine tečevine religiozno-kulturni i književni napredak srbskoga naroda. Nastojanje njihovo urodi toli sjajnim uspjehom, da se još i danas sav narod s ponosom sjeća svoje slavne prošlosti, koja bješe njihovo djelo. Već u staro doba priznavahu onako, kao mi danas što velimo, da je Nemanja, veliki župan srbski, nesložnu i raskomadanu domovinu naroda srbskoga i opet složio i ujedinio, te joj granice znatno razmaknuo prema istoku i zapadu. Oba njegova sina, prvovjenčani kralj Stefan i sv. Sava, pisaše život slavnoga roditelja i oba se slažu u toj pomisli, da je Nemanja „obnovio očinu djedinu i veće je utvrdio pomoćju božjom i svojom mudrošću“ te je napokon „odasvuda mir i tišina“ zavladala u nje-

govoj državi, jer je u istinu bio „divan i strašan“ sviem svojim susjedom. Što domaća žića biblijskim glasom pripoviedaju, isto potvrdjuju i ostala historijska svjedočanstva, da je Nemanja silan i postojan vladalac bio, koji je pregao državu svoju dići iz dojakošnje neznatnosti do slave, ugleda i jakosti. Ova se njegova težnja dostoji to većega poštovanja, što nebi tiem zadovoljan, da uskrisi domovinu silom oružja i hrabrosti, već je htjede preporoditi gojenjem duhovnoga života.

U nekojih krajevih srbskoga naroda, osobito na istoku, koji Nemanji u mladosti dopade da njime upravlja, bijaše kršćanstvo još slabo i tek po imenu poznato; jošter nebiše izbrisani svi spomeni staroga poganskoga života a i herezija bogomilska brojaše mnoštvo sljedbenika. Tu se dakle otvori revnosti Nemanjinoj prostrano polje radnje. I zbilja već rano, dok je još kao mlad čovjek jedniem samo dielom srbske zemlje upravljao, poče se starati, kako bi narod utvrdio u vjeri hristovoj: uze dakle po običaju onoga vremena graditi crkve i manastire te umještati u njih zborove pobožnih kaludjera, koji će narod voditi po stazi kršćanskih krjeposti i u vjeri ga poučavati. Uz mnoge druge zadušbine Nemanjine spominju srbska žića ovoga svetitelja: manastir sv. bogorodice u Toplici, na rieci Kosalnici; manastir sv. Nikole na rieci Banjskoj blizu Toplice; kasnije svladav sretno zavidnu svoju braću, sagradi u slavu pobjede hram sv. Gjurgja u Rasi, gdje je već od prije bila saborna crkva sv. Petra i Pavla, u kojoj je Nemanja po drugi put kršten obredom grčko-istočnim god. 1144; najslavnije ipak njegovo djelo, koje osnova malo prije odlazka na Sv. Goru, bješe crkva i manastir na rieci Studenici, u kojemu provede prve dvie godine svojega kaludjerskoga života. Sve ove zadušbine Nemanjine bjehu sjajno opravljene te obdarene ikonami, posvećenimi sudovi, knjigami, rizami i zavjesi: tako piše sv. Sava za Studenicu. Pače i preko granica svoje vlasti gradjaše Nemanja crkve te šiljaše bogate priloge u glasovita kršćanska mjesta, kao u Jerusolim, u Rim, Carigrad, Bar, Skoplje, Solun. A kako dozna g. 1188, da će car njemački Friderik kroz njegovu zemlju proći s krstonosnom vojskom na istok, odpravi preda nj poslanike u Jegar, da mu se poklone u njegovo ime pak da mu ponude ne samo slobodan prolaz kroz srbsku zemlju već i častan konak. Zapadne kroniste spominju to zbilja i hvale se, kako je Nemanja sjajno dočekao i ugostio cara, i kako je bogatimi darovi odlikovao njega i njegovu

družinu: vinom, m e d o m (medone) i stadom. (. . gratanter egrediebantur obviam peregrinis, et maxime Imperatoris adventum, prout decebat, cum ingenti pompa et apparatu magnifico salutantes, hunc benignis stipant obsequiis. Singulis etiam principum boves, oves, vinum, frumentum et hordeum dividebant).

Ovakovi fakti Nemanjina vladanja, koji su i onako nekoč sa sviem drugojačije značenje imali nego li bi danas, potekoše za cielo iz te plemenite želje srbskoga vladaoca, da državu svoju trgne iz dosadanjega mraka te je upozna s ostalom kršćanskom Evropom.

Rječiti starosrbski književnik Domentijan sabra sve zasluge Nemanjine sa svojega religioznoga gledišta u ovu kitu pohvala: „togda prělьstьnyi mrakь idolьskyje lьsti mnogobožija otь nasь isčeze i molitvami prěpodobьnaago otьca našego (sc. Nemanje) po vьsemь otьčьstvě jego zare blagověrija javiše se i kapišta (poganski oltari) razdrušiše se i crьkьvi hristovy postaviše se i idoli sъkrušiše se i ikony svetyihь javiše se, běsi proběgoše i vьsečьstьnyi krьstь hristovь vьsu zemlju osveti . . . episkopi i sveštenici, popove i dijakoni, popečenijemь prěpodobьnaago javiše se beskrьvьnuju žrьtvu vьznosešte Hristu bogu i vьsь klirosь sveštenyihь ukrasi se i vь velьlěpotu oděјaše se svetyje crьkьvi . . . i monastirije staše po vьsemu otьčьstvu prěpodobьnaago, mužije i ženy, malii i velicii, ubozii i bogatii, vьsi ljudije otьčьstva isplьniše svetyje crьkьvi hristovy“ . . .

Ovo prekomjerno iznošenje religiozne strane, kako nam je ovdje u jezgri izložio Domentijan, preote do mala sa sviem mah u mišljenju i ocjenjivanju svieh djela vladalačkih i drugieh, privatnih ili državnih dogodjaja, tako da o nutrnjem životu Nemanjinu i kraj obilatih životopisa jako malo znamo. Što su god Sava i kralj Stjepan o svome ocu pisali, što li poslije njih Domentijan, njima bijaše jednako više pred očima pobožni kaludjer Simeon, nego li slavni vladalac Nemanja. Tko taj korak Nemanjin, što se pod svoju starost pokaludjerio, najznatnijim u njegovu životu smatra te s religioznim entuziazmom pripovieda o ascezah njegove starosti, kao što to čine naši starosrbski biografi, onome su dakako sva slavna svjetska djela ovoga vladaoca posve neznatna stvar; i za to nam kaže sv. Sava u žiću Simeonovu posve iskreno: „o vladyčьstvě jego i drьžavě neispisahomь po redu, jaže slyšahomь i viděhomь, umnoženija radi slovesь“!

Ako se i zna, da je Sava primjerom svojim potaknuo oca Nemanju, da se pokaludjeri te je pod imenom monaha Simeona najprije preko dvie godine proveo u svojoj zadušbini, manastiru Studenici, g. 1195—1197, a poslije otišao u Sv. Goru (življaše iz prva u vatopedskom, kasnije u hilandarskom manastiru, † 1200); ipak bi krivo bilo istom od sv. Save izvoditi ono čudno naginjanje srbskih vladalaca na strogost manastirsku, ono suvišno i sniženo podlaganje svega u životu pod forme religiozne. Taj se pojav opaža već kod Nemanje, što dovoljno svjedoče napried pomenuti znaci njegove pobožne odanosti prema crkvi i crkvenim institucijam. U tome stajaše Nemanja i čitav srbski narod istočne crkve pod silnim uplivom bizantinskoga pravca religioznoga, koji se već za rana zavezao u nenaravite stranputice, nastojeći, da bi kako vanjskim pretjerivanjem nadomjestio nestadak živa uvjerenja te nutrnju trulost zaličio spoljašnjom sjajnošću.

Neima sumnje, da su u tom duhu strogosti religiozne odgojeni takodjer sinovi Nemanjini, ako i neznamo ništa pobliže. Domentijan kaže samo obćenito: „i rodi syny i dьšteri, i vьspita ih vь vьsakom blagověrii i čistotě, i vьsemu strahu božiju i prěvelikomu sьměreniju davidьsky prěmudrosti nauči je“, a za mladjahnoga Rastka (Savu), koji bješe mezimac i ljubimac roditelja, dodaje još i to: „i polaty na prěbyvanije jemu sьtvoreny byše . . . roditelja že jego veliku ljubovь imušta na njemь, često prihoždaasta kь njemu, velika diva isplьnjajušta se o njemь . . . i prěložista i na božiju volju, i svetyimь knjigamь naučista i.“ Najbolje nas u tom utvrdjuje sam život Nemanjinih sinova. Stefan prvovjenčani kralj pisa, kako znamo, život oca svoga jezikom slovjenskosrbskim te nadje uza svoje vladarske poslove još i tomu dokolice, da sastavi grčkim jezikom trinaest liturgijskih pitanja na nadbiskupa bugarskoga Demetrija (nebi li to vriedno bilo bar iz poštovanja da se štampa?); mladjega pak sina Rastka (Save) kosnu se taj religiozni pravac još življe, tako da je, kako znamo, i preko volje svojih roditelja prezreo svaku sjajnost svjetsku te namienjenu mu čast državnu ostavio i pobjegao u Sv. Goru. To se dogodi u 17. godini njegova života, dakle god. 1186, po što se uzima, da se Rastko rodio god. 1169.

Sv. Sava nebijaše običan kaludjer, niti bi pravo bilo, da se tek njegovoj pobožnosti klanjamo, i njegovu religioznomu zanosu divimo. Istina pobožna osjećanja njegova nježna srca nemogoše odo-

ljeti tihomu blaženstvu manastirskoga života, kako mu ga nahvali nekoji starac Svetogorac, rodom Rusin, a neće valjda biti pretjerano ni ono pripoviedanje o strogom životu na Sv. Gori, gdje je najvećim stradanjem tielo mučio „vьsegda suhь hlěbь jady, i togo po malu, i vь měru vodu pije, i vynu (vazda) žedaje, vina i masla po malu vьkušaje“, kako Domentijan piše; ali osim ovieh svojstva, kojimi se doista nebi puno razlikovao od obična kaludjera, pokazivahu se u njega već od početka i takove težnje, po kojih se vidi, da se je i kao monah u samotnoj ćeliji jednako opominjao svoga poriekla, znajući, da sin srbskoga vladaoca ima dužnosti ne samo prema bogu već i prema svojemu narodu, da mu valja gledati, da ličnu pobožnost posveti slavi božjoj tako, da će s tiem skopčan bit i napredak domovine: to su težnje, kojih običan monah i nepojima, težnje, za kojimi idu samo ljudi uznosita duha. Sv. Sava bješe doista uz veliku pobožnost, kojom je rasipno blago trošio na gradjenje i ukrasivanje svetogorskih hramova i manastira, takodjer svjestan Srbin, koji se staraše za sreću i slavu naroda svojega oniem putem, koji je sam sebi od početka života odabrao.

Treba li tomu dokaza? ima ih izobila u njegovu životu, koji je čitav podieljen medju bogomoljstvo i koristi srbskomu narodu iskazane. Eno u Sv. Gori, po što je oniem zlatom, koje mu šiljahu roditelji, bogato obdario razne manastire te mnogo crkvi i ćelija posagradio, pomisli i na domovinu (žića pripoviedaju, da ga je na tu misao doveo nekakav starac, ali to će biti samo tako izmišljeno), te umoli igumana, da mu „dâ jedno mjestance zapušteno, da sagradi ćelijicu u svoje ime, da oni koji bi prihodili iz zemlje njegova otačastva, imaju svoj dom.“ Ele ova molba nebi povoljna igumanu: igumenu ne godě bystь to i ne stvori volje jego, rieči su Domentijanove. Tako naidje već tada pravedna želja Srbina na odpor tudjinski! Ipak se Nemanja i Sava nedadoše u svojem zahtjevu smesti niti odustaše od njega, dok im nijesu Grci najposlije zadovoljili, bojeći se da nebi tolika dva dobročinitelja ostavila Sv. Goru. Nemanja odabra Hilandar za srbsku lavru, jer mu je to mjesto, po što je čitavu Sv. Goru obašao, najvećma omiljelo. Kada je ovdje dojakošnja pustinja u raj pretvorena te velik manastir sagradjen i crkva krasno obnovljena, posla Nemanja sina svoga u Carigrad caru Aleksiju, neka bi mu ovo imanje potvrdio i još štogod priložio. Car im doda zbilja manastir Zig, a nekoje druge odkupiše od Grka za novce, tako da je sada do 14 manastira

zajedno složeno i prozvano Hilandar. Taj u jedno sastavljeni prostrani manastir srbski predan bi zaštiti velikoga župana Stefana i njegoviem nasljednikom. (Sr. Domentijan u životu sv. Save, izd. Danič. str. 168.) Ovdje življaše starac Nemanja (Simeon) još osam mjeseci do svoje smrti, koja se dogodi g. 1200. U to doba brojaše manastir još jako malo kaludjera, kao što se na jednome mjestu sam Sava tuži, ali skorim pod upravom Savinom „ot nejavljenago i malago velelěpьno vьzraste, vь ravьnьstvo sь pročiimi.“

Darežljivošću starca Nemanje i sina mu Save posta Hilandar ne samo najbogatijim manastirom Sv. Gore, već upravo glavom svieh srbskih manastira. Mile uspomene na ovu dvojicu narodnieh svetitelja privlačiše sa svieh krajeva srbskoga naroda mnoštvo pobožnieh duša, da ondje i na onome mjestu bogu služe, gdje njihov otac Simeon i veliki učitelj sv. Sava. Kraljevi i carevi srbski neprestaše se opominjati Sv. Gore i srbske lavre hilandarske. U samom Hilandaru življaše jednako po više stotina srbskih kaludjera, koji su se kraj duhovnieh vježbanja bavili pisanjem knjiga. H i l a n d a r s k i m a n a s t i r jest n a j v e ć a t v o r n i c a s t a r o s r b s k i h k n j i g a: najljepše i najdragocjenije književne starine starosrbske literature biše ovdje sastavljene ili prevedene, ovdje pisane ili prepisane, odavle rasturene i razvučene po svoj Evropi. Što se za našu Hercegovinu kaže: Hercegovina sav sviet naseli a sebe neraseli, isto bi se moglo reći i za srbski Hilandar: sve knjižnice evropske napuni, al sebe neizprazni. Najnoviji putnik svetogorski, Dimitrijev Petkovič, nadje post tot discrimina rerum, ipak još preko 300 slov. rukopisa, po najviše srbske recenzije, u samom Hilandaru, u glavnoj knjižnici, a okolo 150 rukopisa u nekoj malenoj ćelijici, sa strane; a kad se dodadu tomu još i ostali svetogorski manastiri, tada će broj srbskih spomenika, što ih još i danas ima u Sv. Gori, narasti na više hiljada!

Da nije dakle sv. Sava ni što drugo učinio, nego što je ovako slavno i znamenito mjesto podigao, ostala bi mu ipak u nas uspomena neumrla; kamo li istom što znamo, da je upravo on i p r v i s r b s k i k n j i ž e v n i k t o g a z n a m e n i t o g a m j e s t a.

Sava napisa za manastir hilandarski skorim poslije smrti očine znamenit i obširan u s t a v (**тиикь**), pod oviem naslovom: **Иєписаниѥ и оуказаниѥ житиꙗ соущеѥ вь манастыри прѣсветиѥ богородице наставнице и прѣданое мною грѣшнимь и смѣренымь мнихомь С а в о ю вамь о господѣ вьзлюблєна чеда и братиє.** Ovu dragocjenu starinu naše knji-

ževnosti vidje Avraamović g. 1848 u Hilandaru te je opisuje, da je knjiga na koži u 8mini pisana, nestaje joj prvi list kao i listovi izmedju 36. i 38. glave; misli da je pisao po Savinu nalogu nekoji njegov učenik. Srećom ispisa Avraamović iz te knjige bar naslove svieh poglavlja, ima ih brojem 43; pa ako se i nemožemo ni u taj priepis sa sviem pouzdati, jer su nekoje pogrješke očevidne, to se ipak već iz kratkih odlomaka Avraamovićevih dovoljno razabira, koliko je izmienjen i pokvaren tekst istoga tipika u onom priepisu, koji je prošle godine štampan u Glasniku učenog društva, knjizi trećoj. Ovdje su žalibog izbrisane sve osobine starog srbskog pisanja, toli u pravopisu koli u gramatičkih oblicih; čitave rieči i rečenice tako su promienjene, da se mjesto starijega i boljega čita mladje i gore. Toga radi nevriedi tekst, koji je u Glasniku štampan, kao starina jezična, upravo ništa, te bi imala biti naša briga, koju ja preporučam učenomu družtvu biogradskomu, da se iz nova postaramo za vjeran priepis onoga kimeliona lavre hilandarske i starosrbske književnosti. Kako svakojaki putnici navaljuju upravo u Hilandar, jer u njemu ima najviše slovjenskih, i to upravo srbskih starina, bojati se je, da nam nebi ta dragocjenost još kako i nestala ili bi je revnost kaludjerska od samoga straha i sumnje kamogod sakrila, gdje bi i propasti mogla. Za čudo mi je, što najnoviji putnik svetogorski, ruski Petkovič, nespominje našega tipika ni jednom riečju! a od Grigorovičeva priepisa nemojmo se mnogo nadati.

Sadržaj hilandarskoga tipika dosta je zanimljiv. Najprije se pripovieda kratka historija onoga manastira; spominje se već i Nemanjina smrt, odakle znamo, da je tipik sastavljen istom poslije god. 1200; govoreći o tome, kako su Nemanja i Sava našli mjesto pusto te ga uljudili, manastir sagradili i crkvu ukrasili, dodaju se još i te znatne rieči: priložihomь že knigy. Za tiem dolaze potanke ustanove, kako treba da kaludjeri provedu pojedine časove svakoga dana; što da rade, od čega li da žive, kakovo im jelo i pilo; kako da se izabira iguman, kojemu netreba carske potvrde, kako li drugi službenici itd.

U 42. glavi tipika hilandarskoga pominje se ustavьcь karejski ili orahovički, koji je već god. 1199 sv. Sava izradio za sebe i nakon sebe za onoga jednoga ili dvojicu kaludjera, koji bi htjeli u tom tihom mjestancu, u skrovnoj ćeliji, bogu služeći dneve provoditi. Taj je „ustavac“ pisan na jednom komadu kože te se

je uvijen dobro sačuvao, osim prva dva redka, koja su jako strta. Avraamović kaže, da je isti tekst takodjer više vrata od ćelije u kamen urezan s mnogo kratica. Ovaj je tipik po prvi put čitav štampan g. 1840 u drugoj knjizi Golubice, po priepisu L. Mušickoga ali posve iskvaren po novom ruskom čitanju. Ako se je to i moglo oprostiti još god. 1840, nemože se oprostiti dan današnji; a ono je ipak i pošljednji putnik svetogorski, napried spomenuti Petkovič, poćinio istu ludu pogrješku, te je taj tipik prepisao barbarskim iskvarenjem i pravopisa i gramatičkih oblika po današnjem ruskom čitanju! Taj nagrdjeni priepis štampan je u Zapiskah car. peterb. akademije, tom 6, knj. 2. Daničić nastojaše u Književniku od g. 1866, da po nekom novijem, ali vjernom priepisu dotjera tekst prema izvornoj starini. Željeti bi bilo svakojako, da se i od toga spomenika još jedan put dobije što vjerniji priepis.

Već ovima djelima, i kada odustanemo ocjenjivati književno značenje, objavi Sava svoj organizatorski um, koji se je do skora puno znatnijim stvarima odlikovao. Jer po što je u Hilandaru o godišnjici smrti Nemanjine (dakle 1201) po želji skupljenieh otaca svetogorskih, napisao „kanone i stihiri i čudotvorenija“ oca svojega, sada svetim proglašenoga Simeona (nemisli se, da bi današnja služba sv. Simeona bila ono prvo i izvorno djelo Savino); po što je postavljen za jereja i nakon kratka vremena za arhimandrita: ode po prilici početkom g. 1203 iz Sv. Gore u Srbiju, kamo bi pozvan od svoga starijega brata Stefana. On ponese sa sobom i tielo oca svoga Nemanje, da ga položi u hramu Studeničkom, koje je bila želja samog oca.

Uzrok putovanja Savina bijaše koliko žalostan po domovinu, toliko častan po njega. Jer kada se Nemanja odrekao vladanja (1195), priedje velikožupanska vlast na najstarijega sina Stefana, kojemu je otac svečano predao pred sakupljenimi boljari i čitavim narodom; mladjemu pak sinu Vukanu (Vlьkanь zovu ga domaći ljetopisi), Stefanovu bratu, zapade Dioklecija i gornja Dalmacija s naslovom: velikoga kneza (велии кнѣзь). Ali braća neživljahu za dugo u slozi i ljubavi; pomoćju stranaca (to bijaše kralj ugarski i rimski papa) usta Vukan protiv starijega brata i bi, kako sam Stefan piše u životu oca Nemanje „priestupnik zapoviedi očinih: izvede bo inoplemenike na otačbinu svoju i prognav brata iz zemlje, pretvori je u pustoš . .“ Nije naš zadatak, da se ovdje oko nesretnog razdora izmedju rodjene braće zabavljamo; tek za

dokaz, da su već naši stari književnici (kralj Stefan, Sava i Domentijan) živo osjećali nesreću naroda svoga, koja poteče iz onog razdora, napominjemo rieči Domentijanove, koje se na taj dogodjaj protežu: „vъ sicevomъ vraždevanii i gonjenii meždu bratoma vъ velicěj nuždi, jako vъ těsnotě někojej zemlji odrъžimoj byvši i mnogymъ plěnovanijemъ i prolitijemъ krъve zapustěvъši i neoranijemъ glademъ do konca pogybajušti, jako mnogymъ po tuždej zemlji raziti se", to će reći: radi takova razdora i gonjenja medju braćom bijaše srbska zemlja u velikoj nevolji, kao u nekakvoj tjeskobi, te radi mnogoga plienjenja i proljevanja krvi opustje a poradi neoranja pogibaše od gladi tako, da se je silan sviet u tudjinu razbjegao!

Sred ovakieh nevolja, koje pritiskoše zemlju srbsku, sjeti se Stefan brata svoga na sv. Gori te ga pozva, da dodje kući, da izmiri rodjenu braću i da melemom svojih krjeposti zalieči rane domovine. Tiem počima nov odsjek u životu i radnji Savinoj: to je doba njegova prebivanja medju braćom, kadno upravljaše manastirom studeničkim. Ako i bijaše Sava za sada samo arhimandrit studenički, blagi upliv njegova revnoga nastojanja rasprostiraše se ipak daleko izvan zidina manastirskih. On bo podupiraše iz svieh sila brata svoga u raznih poslovih državnih, obavljaše znamenite naloge političke te bijaše jednom rieči važnim posrednikom ne samo izmedju braće nego takodjer, gdje je trebalo Srbiju napram vanjskomu svietu zastupati; osobito pak nastajavaše, da postane u najodličnijem značenju duhovnim učiteljem i prosvjetiteljem srbskoga naroda. Obilazeći po narodu, poučavaše ga u vjeri kršćanskoj, gradjaše crkve i manastire, velike i male, kamene i drvene, i da se poslužimo riečima njegova učenika Domentijana: „vъsakyj obrazъ Svetyje Gory prěnese vъ svoje otъčъstvo". Već iz rana zamisli Sava i tu misao, da ustroji samostalnu, narodno-srbsku crkvu i hierarhiju. Toga radi poče uz pomoć brata Stefana graditi buduću stolicu srbske arhiepiskopije, sjajni manastir u Žiči. Ovamo bješe dozvao mnoštvo iskusnih graditelja iz grčke zemlje te im sam glavom nalagaše, kako će što uraditi i ukrasiti. A kad nadje, da je njegovo nastojanje u domovini dovoljno uspjelo, ostavi i preko volje brata svoga Srbiju te se povrati u sv. Goru, za cielo ne toga radi da bi u manastirskoj tišini mirovao a na domovinu nepomišljao, nego da veliko djelo svoje, duhovni prieporod naroda srbskoga, na konac dotjera. Do skora bo ode sa svete Gore

u Niceju k svatu si, grčkomu caru Teodoru Laskaru te zamoli od njega, da dade srbskoj zemlji duhovnu glavu, arhiepiskopa, kojega bi po carskoj zapoviesti patrijarak carigradski posvetio. Car nadje samoga Savu najvrednijim tog visokog dostojanstva te zapovjedi patrijarku Germanu*), da ga posveti za arhiepiskopa srbskoga, što se i dogodi g. 1221. A da bi samostalnost srbske zemlje podpunija bila, isprosi podjedno Sava od grčkoga patrijarka, da u napredak arhiepiskopi srbski netrebaju dohoditi u Carigrad radi posvećenja, već da novoizabrani arhiepiskop skupi oko sebe zbor svojih episkopa i da ga ovi izmedju sebe posvete. Ovako posta otačbina srbska, kako Domentijan veli, u crkvenom pogledu samoosveštena, kao što je od prije u političkom samodržavna bila.

Dok je još Sava arhimandritom i igumanom studeničkim bio (do 1215), staraše se za dobar ustav svoga manastira te sastavi za nj poseban tipik, naličan po svoj prilici na onaj od hilandarskoga manastira, o kojemu bješe napried govor. Taj tipik iliti obrazьnikь svetaago Savy srьbьskaago nije se u originału sačuvao, već u priepisu iz 17. vieka (od g. 1619), koji je po svoj prilici sa samoga originala Savina sačinjen; rukopisni zbornik, u kojem se taj priepis nalazio, imadjaše nekoč Šafařík kod sebe, on ga i opisa u Jahrbuch der Literatur 1831, Bd. 53. Anz. Bl. 26 Nr. 71 (sr. u Gesch. der südsl. Liter. III. str. 203, br. 108.), ali se danas više za nj nezna. Nije li može biti u Karlovcih? propao valjda nije, a vriedno bi bilo, da se i ta dragocjenost objelodani. Do sada štampan je samo malen odlomak u Šafaříkovoj knjizi: serb. Lesekörner. Nego u onom istom rukopisnom zborniku nadje se te je po njemu i štampano u Šafaříkovih: památky dřevního pisemn. Jihoslavanův, žiće sv. Simeona, pisano od Save na istomu mjestu, na ime u Studenici, dok je Sava ondje igumanom bio, s ovakim naslovom: „слово ·а· о наслѣдованни светаагo монастира сего (sc. Studenice) прѣподобнымь отьцемь нашимь и хтиторомь, господиномь Сумеономь и о житии юго.“ Evo imamo dakle dvojaki trag književnoj radnji igumana Save u Studenici: jedno je životopis oca Nemanje, kojemu je već odprije službu (officium) sastavio na sv. Gori, a drugo tipik za manastir

*) Filaret u djelu Святіе южныхъ славянъ I. str. 17. nota 23. svraća pozornost našu na hronologijske neprilike, koje se protive običnomu pripoviedanju. Car Teodor umrie g. 1221 a German posta patrijarkom tekar god. 1226!

Studenicu. Da li je povrh ove originalne radnje još štogod pisao kao iguman studenički, toga danas neznamo; ali to znamo, da kada se je kao arhiepiskop srbski preko sv. Gore i Soluna u domovinu vraćao, svrati se uz put k svome davnašnjemu prijatelju, mitropolitu solunskomu Kostadiju, te se posavjetova s njime mnogo o stvarih crkvenih, a boraveći ondje neko vrieme u manastiru Filokalu „knigy mnogy prěpisa zakonьnyje o ispravljenii věrě, ihьže trěbovaaše sьborьnaja jemu crьkьvi.“ Kakove su to knjige bile, nije nam izvjestno; ali svakako mislim, da se medju njima razumieva i nomokanon za novo uredjenu crkvu srbsku. Jer kada je već kao arhiepiskop svečano uljezao u domovinu, bijaše mu prva briga, da ustroji hierarhiju; s toga odabra izmedju svojih učenika dovoljan broj razumnih i častnih ljudi te ih posveti za episkope i „raspisavь strany otьčьstva svojego i posьla kogoždo ihь vь jenoriju svoju po dostojaniju, jakože kogo znajaše, naučivь ihь bogopodobьně i prědavь imь komuždo knigy zakonьnyje.“ Tu nam se dakle i opet pokazuje Sava podjedno kao organizator srbske crkve i kao početnik srbske književnosti.

U arhiepiskopskom dostojanstvu, kojemu je za priestô odabrao sjajnu, sada već liepo priugotovljenu Žiču*), neprestajaše Sava jednako služiti bogu i domovini. Da bi narod srbski bolje utvrdio u vjeri Hristovoj, sabra umah sabor crkveni „od velikih igumana i častnih monaha, od popova i dijakona i svega naroda“ te sam glavom u sjajnom arhijerejskom odielu propoviedaše sakupljenomu narodu evangjelje i tumačaše istine vjere hrišćanske; a svoje odabrane učenike razašiljaše kao protopope na sve strane domovine, da „nedostatke ispunjuju“, da one koji su se bez crkvenoga blagoslova ženili, skupljaju u crkve, pak da ih vjenčaju i blagosilju: starce, sredovječne i mlade, muževe i žene, i djecu rodjenu u braku bez zakonitog blagoslova. Starajući se ovako s jedne strane, da u narodu vjeru i moralnost podigne, bijaše mu s druge strane i podpuna samostalnost državna na srcu. Ovoj se nemogaše nadati toliko iz Carigrada, koliko iz Rima. Toga radi obrati se na papu, s kojim

*) U tom manastiru ima znamenit napis, kojim kralj Stefan i sin mu Radoslav daruju Žiči velike pravice, mnoga imanja i svakojake dragocjenosti, medju kojimi takodjer sveta evangjelja i mnoge knjige. Taj je napis štampan kod Šafaříka i Miklošića; sr. takodjer Glasnik XI. str. 158.

je i brat mu Stefan nakon izmirenja s Vukanom u prijateljstvu živio. Nema razloga, za što da nevjerujemo Domentijanu, koji nam o tome tako pripovieda, da je Sava odpravio u Rim svoga episkopa Metodija pišući pismo na papu, u kojem ga „prosi jako da posъljetъ jemu blagoslovenije otъ svetyju apostolu i otъ togo samogo blagoslovenyj věnьсь, jako da věnьčajetь brata svojego na kraljevьstvo po prьvomu otьčьstvu kraljevьstva ihь, vь njemьže i otьсь ihь rodi se po božьstьnomu sьmotreniju vь městě rekoměmь Dioklitiji, ježe zovetь se veliko kraljevьstvo otь prьva." Odavle se vidi, da se je Sava, moleći od pape za brata svoga kraljevsku krunu, pozivao na ono, što su već od prije pape rimske srbskim vladaocem priznali, naročito u 11. vieku papa Grgur VII. gospodaru dukljanskomu Mihailu, a ne davna papa Inocencij Vukanu, kojemu u listu od g. 1199 bješe podao naslov: *„regi Dalmatie et Dioclie."* I zbilja s veoma mudrih razloga ispuni papa želju Savinu te godine 1222 krunjen bi Stefan vrlo svečano u Žiči za kralja srbskoga, odakle mu i osta naslov: *prvovjenčani* kralj.

Smijemo za cielo reći, da je rodoljubivo srce Savino oviem postiglo, što je po najvećma željelo: on vidje kraljevskom krunom potvrdjenu državnu samostalnost domovine a nezavisnom hierarhijom uredjenu srbsku crkvu, koja življaše u miru na lievo i desno te prijateljeva toli sa Carigradom koli s Rimom; on doživje tu veliku radost, da je svojima očima gledao liepe plodove svog neutrudivog nastojanja, koji su obilato uspievali na svakoj strani srbskoga kraljevstva. Na samrtnoj postelji zakaludjeri još brata svoga Stefana i dade mu ime *Simon*; njegovo tielo sahraniše iz prva u Studenici, kasnije ga prenesoše u Žiču. Po očinoj smrti krunisa sina mu Radoslava za srbskoga kralja, g. 1228, i skoro za tiem naveze se u Dalmaciji na more te ode put istoka, da obhodi sveta mjesta. Na tome putu bješe svuda dočekivan s najvećim poštovanjem i velikom svečanošću te se napokon preko sv. Gore, koju je i sada svu obašao, vrati u domovinu. Po treći put evo dodje on u svoju milu Srbiju, te posjeti odabrana mjesta: Studenicu i Žiču, na koja ga vezahu sladke uspomene od oca i brata; on proputova i opet razne dielove svoje domovine, a silan sviet sa svieh krajeva vrvljaše do njega, da se okriepi liepimi naukami svog velikog učiteja. On bijaše jednako i pod svoju starost učitelj naroda svoga, otac ubogieh, zaštitnik progonjenieh, prijatelj svega dobra

a neprijatelj svega zla; često sabiraše oko sebe zborove episkopa i blagorazumnieh otaca te s njimi zajedno ponavljaše vjeru Hristovu, poučavajući ih u svakoj dobroti. Što je putujući istokom dobra našao u uredjenju crkvenom, to proučiv htjede i u svoju domovinu da presadi. Domentijan kaže o tome ovako: vьseljenьskoje prьvěje prijemь zakonopoloženije, i vyše paky dostigь ijerosalimьskaago ispravljenija, i oboje dobrě sьloživь i otь oboju lučьšeje prěbiraje utvrьždaaše ispravljaje crьkovьnoje utvrьždenije i zakonьnoje ispravljenije.“

Sava preživje nov prievrat državni u Srbiji, kadno se vlastela pobuniše protiv kralja Radoslava te morade uzmaći u Drač, a na kraljevski priestô sjede mladji mu brat Vladislav. Savi podje za rukom da utješi Radoslava te ga napokon i nagovori, da se zakaludjeri, primiv kaludjersko ime Jovana; poslije toga vjenča on sam po treći put na kraljevski priestô Vladislava, g. 1234. Ele napokon dotešča i njemu čast arhiepiskopska te je naumi povjeriti mladjim i snažnijim rukama. Našav za toliko dostojanstvo vriedna čovjeka, jeromonaha Arsenija, sazva u Žiču zbor crkveni i ovdje ga na svoje mjesto posveti za arhiepiskopa srbskoga, a sam se naveze po drugi put na more diokletijsko, te ode i opet da vidi sveta mjesta na istoku. Ovaj put obadje sav istok na daleko i široko, bi u Jerusolimu i svuda po Palestini, razgleda jerihonske krajeve i jordanske pustinje; vidje Aleksandriju, pustinju u Mareoti i Libiji, i Tebajidu, bi na gori sinajskoj te ode čak do Babilona. Ne samo kršćanske poglavice, nego i muhamedovski Sultani dočekivahu Savu s najvećom svečanošću: tako zapovjedi sultan babilonski, da mu se spremi za prebivanje posebna palača, u koju je sve potrebito iz sultanova dvora dobivao! Vraćajući se preko sirijskoga mora kući, spopade starca umorena od mnogieh putova još i morska bolest te se jedva dovezao do Carigrada. Probaviv ondje neko vrieme, gdje se je i sa carskimi majstori razgovarao, jamačno o nekojem novom djelu, koje bješe namienio svojoj miloj otačbini, svrati se uz put u bugarsku priestolnicu, Trnov grad, k bugarskomu caru Joanu Asenju. Ovdje ga iznova uhvati još žešća bolest, a on odpremiv sve svete stvari crkvene, koje je s istoka sa sobom nosio, kući u Srbiju, te poručiv pozdrav i blagoslov srodnikom svojim, stadu svome i cieloj otačbini, oprosti se srdačno od svojih učenika te izdahnu noćju od subote na nedjelju, dne 14. januarija g. 1237.

Savino tielo pogreboše svečano u hramu svetieh 40 mučenika, pri rieci Jetri, u gradu Trnovu. Ali poslije nekoliko godina dodje kralj Vladislav sa sjajnom pratnjom te zaiska od tasta svoga, da mu preda sv. moći, da ih prenese u Srbiju. Car nehtjede umah na to pristati, jer mu je veoma žao bilo s tolikom se svetinjom rastati, dok ga, kako Domentijan pripovieda, neko strašno vidjenje noćno neskloni, da usliši molitvu Vladislavovu. Ovaj prenese tielo Savino svečano u Srbiju te ga položi u manastiru Mileševi, gdje je iz prva u grobu ležalo, a kasnije javno u crkvi izloženo, sve do god. 1595, kadno ga surovi Sinan Paša diže sa svog mjesta te spali na Vračaru pred Biogradom. I grčka i rimska crkva štuje Savu kao božjeg ugodnika te mu slavi spomen svake godine na dan 14. januarija.

Nemogosmo mimoići ovog kratkog pripoviedanja iz života sv. Save, jer se bez toga nemože nikako dokučiti njegovo veliko značenje u historiji kulture i književnosti srbskoga naroda. Sva Savina djela potekoše iz jedne glavne misli, da proslavi boga i svoj narod, koja misao odsieva iz čitava njegova života kao iz sjajna ogledala. Ako bi mu tkogod prigovarao, da su njegove težnje suviše na jednu, i to religioznu stranu naklonjene, to nije njegova osobna krivnja, već ako jest kakova, a ono je krivnja okolnosti i vremena, u kojem je živio, kadno je naročito u bizantinskom carstvu sav duhovni život nárôdâ ovakim pravcem pošao. Pače smije se reći, da je Sava u mnogom obziru čak iza sebe ostavio tiesne ideje svoga vremena; za to ga mnogi historici još ni danas nerazumiju. To se osobito tiče njegovieh odnošenja prema zapadu i rimskome papi, u čemu je Sava prostiji bio od predrasuda i nerazložnih antipatija, nego li mnogi današnji pravoslavni historik, koji se ili uklanja svemu onomu, što se na to pitanje proteže te niječe ono, što domaći izvori potvrdjuju, ili pak bi svom silom htio, da od Save načini nesnosna fanatika.

4. **Obćeniti karakter starosrbske književnosti.** Uza Savin život napomenusmo i njegova književna djela. Radi njihove važnosti povratiti nam se je opet k njima. Kao god što je Sava položio čvrst osnov uredjenju crkvenom u Srbiji, na kojem mogahu potonji srbski vladaoci dalje graditi, isto je tako i u literaturi zasjekao stalan pravac, u kojem ga nasljedovahu svi potonji starosrbski književnici. Sava stoji u starosrbskoj literaturi na čelu čitave škole, koja življaše do propasti državne samostalnosti srbske da i

preživje tu katastrofu sve do konca 15. vieka. Njegoviem primjerom ponukan pisa brat mu Stefan, prvovjenčani kralj, život oca svoga Nemanje; u nj se ugledaše kao u svoga učitelja mnogobrojni učenici, koje već na sv. Gori skupljaše oko sebe te ih poticaše na marljivu radnju, a odabraniem izmedju njih povjeri kasnije i upravu srbskih episkopija. Tako odgaji on sam svojim uplivom i ugledom čitavu školu srbskih književnika, koja brojaše izmedju sebe i vladalačkih glava (Stefana, prvovjenčanoga kralja; Visokoga Stefana, despota Lazarevića) i velikieh crkvenih dostojanstvenika (arhiepiskopa Nikodima, Danila), a po najviše skromnih kaludjera. Što u njihovoj književnoj radnji neima toliko originalnosti, koliko mehaničke marljivosti, tomu nije uzrokom sam začetnik škole: ta njega je malo tko od njih i dostigao, kamo li nadvisio; već ono duhovno skrbničtvo obrazovanosti bizantinske, od koje su svi starosrbski književnici baštinili i dobra i zla svojstva kao njezina duhovna djeca.

Svakolika književna radnja tog odsjeka dade se svesti na nekoliko glavnieh načela, u kojih se slažu pojedini pojavi i po formi i po sadržini, te se u tome i sastoji obći karakter starosrbske književnosti.

Jezik preuzeše srbski književnici, budući svi sveštenoga reda, iz crkve bugarske, od koje je donle srbski narod svoju hrišćansku obrazovanost crpao. Da se je već mnogo prije Savina vremena srbskim jezikom pisalo, nastojasmo dokazati sprieda, na str. 142.; ele pravac Savin bi ipak i u tome pogledu odlučan. Njegoviem pisanjem uzakoni se u srbskoj crkvi tako zvana srbska slovjenština, to će reći narječje crkve bugarske, dotjerano prema glasovnim zakonom jezika srbskoga, u koje se tek iz nepomnje ili neznanja miešalo sad više sad manje narodnieh rieči i oblika. Rekoh napried, da smo još uviek u takovoj nezgodi te nemožemo doći do originalnog jezika sv. Save; jer sve, što je njegova do sada sviet ugledalo, ili je u jeziku pokvareno ili je po kasnu priepisu naštampano. Niti izdanje života sv. Simeona, koje pisa kralj Stefan, prem da je u Šafaříkovoj knjizi izradjeno po rukopisu 13. do 14. stoljeća, koji je nekoč bio u Hilandaru a sada je u Parizu, nije ipak s filologijske strane sa sviem pouzdano. I tako književna djela ove dvojice najstarijih srbskih književnika nijesu još u onako vjernoj slici na sviet izdana, kako bismo željeli.

Da bi rodjeni Srbin uzmogao pisati narječjem crkvenim, trebaše mu nauke, koju su po najviše crpli iz marljiva čitanja

crkveno-slovjenskih knjiga, manje iz ličnoga poučavanja. Kod manastira, osobito na sv. Gori, bijaše dosta zgode, da se u tome poslu vježbaju. Ali nije svakomu lako bilo ni prepisivati sa bugarskoga na srbsko narječje. Evo kako se u rukopisu 14. vieka (od god. 1374), u starosrbskom Triodu, koji je sada u Ruskoj, tuži prepisač Srbin: Sij triodь . . ispisa se u svetoj Sinai rukoju rabь božjihь ijeromonahь ijakova i grěšni janikije svetomu arhistratigu crьkve srьbskyje u jerusolimě; izvoda svetogorskoga pravoga, vse na redu, i sь tipikomь i sь ohtaikomь, ništa da ne lipsa; izvoda novoga nь istinь bugarskoga jezyka, terь bogь věstь, velma ni je bilo usilno prěstavlěti ga na srьbsky jezykь . . . i kako smo vь izvodě nahodili, takoj smo pisali: ni odlagali, ni prilagali.“ (Uč. zapis. II. 102.) Osobito pak karakteriše ovako prepisivanje zapiska iz rukopisa 16. vieka u manastiru Hilandaru, gdje se kaže: „Vь lěto 7093 (1585) prěpisahь siju knjigu Josipa prěmudrago otь ruskaga izvoda, po nježe ne obrětaše se sija knjiga Josipь našimь srьbьskymь jezykomь ni vь Svetěj Gorě vь srьbьskyhь monastyrěhь, ni vь srьbьscěj zemlji; po nježe mnogo iskahь i ispitovahь; nevěmь ašte gdě jestь vь blьgarьskyhь zemljahь, nь ne uznahь, po nježe i tamo pitahь; nь prinesena bystь otь russkyje zemlje. Velmi težьko bystь našemu srbьskomu jezyku na čtenije, jako mnozěmь ne znati, čьto čьtutь, ruskyhь rěčej ne razuměјušte. Azь že monastyrьskymь poslanijemь i vtoriceju byhь vь ruskyhь zemljahь . . i tako privikohь jeliko mi razuměti mnogyje ruskyje rěči vь sie knizě — i prěpisahь srьbskymi rěčьmi vь pirgu svetago Savy vь kareahь“ (sr. Petkovič, obzor ath. drev. str. 57.). Što ovdje prepisač sa sviem iskreno pripovieda, da mu je posao težak bio, onako su radili za cielo i mnogi prepisači starijega doba, već onamo od Savinih vremena. Po vremenu uobičaji se taj službeni jezik u srbskoj književnosti te posta zakonom, da se njime piše i ono, što nebi trebalo da bude u tiesnoj svezi sa crkvom, kao n. pr. žića, ljetopisi i zakoni; dapače jezik najstarijih spomenika mnogo je još slobodniji, okretniji i narodniji, nego li u kasnijih djelih. Iz svieh do sada štampanih književnih starina srbskih skupljeno je jezično blago u prekrasnom djelu Gj. Daničića: *Rječnik iz književnih starina srpskih.* Tri diela, u Biogradu 1862—1864. Ovim je rječnikom Daničić neizmjerno mnogo privriedio našoj naučnoj književnosti; njime je čvrst temelj položen historijskomu ispitivanju našega jezika.

Buduć da je nauke i vježbanja trebalo, dok bi se u starosrbsku književnost uveo jednoličan jezik crkveni, udešen prema glasovnim potrebam srbskoga jezika, to se jošter u 13. vieku nalazi dosta spomenika, koji su na pola bugarski a na pola srbski, gdje se kao za uspomenu sačuvao po koji ѧ m. є ili ѫ m. оу, ili ъ m. ь. Mjesto svieh napomenut ću za primjer samo evangjelje, koje pisa starac Simeon svojemu gospodinu „velijemu županu Vlьku u Peći, u gradě Rasě“ (oko 1200). U njemu se čita, po opisu tog rukopisa od Sreznjevskoga (Zapiski imp. ak. nauk, t. IX. knj. 1. str. 29), slovo ѫ pet puti, ѧ pet puti, ѧ i ѩ vrlo često, i to obično ondje, gdje bi po pravilu jezičnom trebalo da bude ѫ i ѭ, ali ъ m. ь posve riedko. Ovo su jasni znaci, da je starac Simeon svoj tekst prepisao sa originala bugarskog, i to iz takova rukopisa, u kojemu je već po običaju srednjobugarskih spomenika glas ѧ pomiešan sa ѫ. Kasnije (u 14. i 15. vieku) kada se je srbska književnost utvrdila a bugarska malaksala, dogodi se na protivno, da je upliv srbskoga jezika i pravopisa pomjerio nekoje spomenike bugarske.

Kako su u starosrbskoj književnosti velikom većinom nesamostalna djela, to nemože biti pravo ni govora o načinu pisanja. Što je prepisivano, ondje su tek nekoje rieči ili oblici izmienjeni, ali slog i skladanje sintaktičko osta nepromienjeno. U prievodih, koji su redovito sa grčkoga jezika učinjeni, vladaju ista načela robske sapetosti, koja su se već odavna udomaćila u bugarskoslovjenskoj književnosti. Prievodi se drže upravo na rieč svojih grčkih originala, po čemu je srbski tekst dosta puti posvema nerazumljiv. Slobodnu kretanju jezika ili kakoviem zakonom, na koje bi se pazilo, neima skoro ni traga. A kraj tolikieh nedostataka, koji se pravom predbacuju većini starosrbskih prievoda, nije se čuditi, ako se i ona malina originalnih djela, što ih nalazimo u starosrbskoj književnosti, nemogaše oprostiti istieh pogrješaka. Da kad pravo uzmemo, u starosrbskoj književnosti niti neima originalnih djela, za što nije bilo nikakovieh originalnih misli. Svu originalnost mišljenja, koja bi se za cielo razvila bila u mladjahnog naroda srbskoga, zatre već u napredak matori i iznemogli pravac života bizantinskoga. Što tko htjede iz svoje glave pripoviedati — to bi bile stvari historijske — i to je tako zapleteno u pustu frazeologiju biblijsku, da ćeš čitajući riedko naići zasebice na nekolika redka prosta i razgovietna pripoviedanja o samoj stvari, a da se

nezavrzeš u beskrajne periode, sastavljene iz raznih mjesta biblijskih ili bogoslovnih. Za to je čovjeku i muka, dok se kroz ono golemo more od najobćenijih fraza provere do koje jezgrovite rieči, u kojoj ima historijskog značenja. Od crtanja pojedinieh karaktera, slikanja situacija, istraživanja motiva i sveza uzročnih — nigdje ni slovca. Nigdje nećeš naći, da pisac sud drži nad vrednoćom kojega fakta ili kojega historijskoga lica; nigdje da prati dogodjaje s refleksijami na stanje i okolnosti naroda svoga. Sve što se zbude dobro, volja je božja, koja se u onome licu ili dogadjaju objavila na sviet; a što se zbude zlo, pakost je djavolska. I za to se pojedini fakti nepripoviedaju radi njih samieh, već kao dokazi u jednu ruku milosrdja božjega, koje šalje na sviet dobro, u drugu zlobe paklene, kojom djavo ljude vara. Tomu za dokaz odabiru se samo oni fakti, koji se piscu dosta zgodni ili dosta važni čine, bez obzira na hronologiju ili na njihovu pravu svezu; njihova pak važnost mjeri se o to, tko je većma odan crkvi i njezinim vanjskim formam, naročito manastirskomu životu.

Odatle se vidi, kako su se pisci silno odalečili od zdravog umovanja naroda svoga; oni nepoznavahu njegova života, neshvaćahu njegove naravi, zazirahu od svakoga doticaja sa svietom te smatrahu kao jedini cilj svoga bivanja, da se u samotnoj tišini manastirskoj dan i noć bogu mole. Kada su starosrbski književnici takvi bili, koje čudo, ako jednaki karakter kaludjerske samoće i jednostrana shvaćanja svieh svjetskih stvari odsieva takodjer iz njihovieh djela, i to iz jednieh više, iz drugieh manje! U historijskom spisu sv. Save, to je život oca Nemanje, i u jednakom djelu kralja Stefana, napokon u djelima rječitoga Domentijana ima još po dosta historijskoga smisla, po dosta gradje za historiju, hronologiju itd.; to i jesu za cielo najzdraviji plodovi starosrbske književnosti. Potonji književnici izgubiše i ovo malo zdrava pogleda na život i ljude u svietu te se cjelovito zavezoše u misli teologijske. U stilu sv. Save i kralja Stefana upotrebljena su za argumentaciju, za nakit i prispodobe mnoga mjesta iz sv. pisma, osobito rieči Davida proroka ili mudroga Solomuna i apostola Pavla; ali Savin način pisanja nije još toli obilat, kao brata mu kralja Stefana, u kojega ima puno dugačkih prielaza, iskićenih retorijskimi figurami pitanja i usklika, što su kao u mozaiku sastavljene iz samieh kamenčića teologijskih. Ipak i njega daleko nadmašuje obilati Domentijan, kojega je rječitost vanredna i on bi se smio punim pravom

prozvati srbskim Hrisostomom. Njegov je stil tim većega poštovanja vriedan, čim nije prost od neke osobite elegancije u izboru nakita retorijskih te se je umio ukloniti i prekomjernoj nadutosti i podlome hvalisanju, koje nam mnogo dosadjuje u velikom djelu arkiepiskopa Danila. Nego i u Danila i u svieh starosrbskih književnika, koji su štogod originalno pisali, ostaje nam bar jedno svojstvo, koje nekoliko vriedi da se prizna: to je neumorna marljivost u čitanju crkvenieh knjiga grčko-bizantinske literature. Njima se može za cielo to reći, da su bogatu teologijsku književnost bizantinsku onako strpljivo čitali i onako obsežno poznavali, kao rodjeni Carigradjani. Samo šteta, što nebi taj golemi trud u što koristnijega uložen! Potanjoj ocjeni pojedinieh spisatelja moramo ostaviti, da iznadje izvore za svakoga napose, odakle je crpao onoliku gradju biblijsku ili teologijsku. Po najviše bit će im u sastavljanju životopisa poslužio golemi zbornik grčki od Simeona Metafrasta, za tiem kojekakvi grčki prolozi, paterici itd. Vriedno je da se jednom dokaže i to, da li su mjesta iz sv. pisma, kojih toliko ima u svakome spisu, uvrštena u tekst po staroslovjenskom prievodu ili ih je svatko za sebe prevodio.

Spoljašnjemu obliku starosrbske književnosti prilikuje posvema i izbor sadržine, koji se je dakako opeta ravnao po ličnom karakteru pisaca. Čitava starosrbska književnost jest crkvenoga karaktera, za što su i njeni književnici sami sveštenici. I ono što bi pisano osim crkvenieh knjiga (sv. pisma, teologije i prava crkvenog), ima zahvaliti svoj postanak nekojoj crkvenoj misli; a ako se i nadje štogod suviška, koji po svjetskome zaudara, taj se samo krišom i nehotice unutar uvukao. Već je sprieda izrečeno, da Sava i kralj Stefan nijesu pisali život oca svoga kao velikog župana Nemanje, već kao kaludjera Simeona; ista misao vodjaše i Domentijana, ista i Danila i sve druge. Iz istog izvora, istog uvjerenja potekoše takodjer razni ljetopisi, koji po najviše i nedolaze u starosrbskoj književnosti kao samostalna djela za sebe, već kao prilozi uz koji drugi rukopis crkvenog sadržaja.

Što prozvasmo karakter starosrbske književnosti crkvenim, možda bi još bolje označen bio riečima: kaludjerski ili manastirski. Kaludjeri bijahu jedini književnici, pak i njihov književni rad sačinjavaše samo jednu stranu onoga duhovnoga vježbanja, kojemu bi posvećen život kaludjera u manastiru. Prema idejam, koje njih oduševljavahu, po kojih se nadahu dotjerati do

najvećega i bogu najmilijega savršenstva, poštovahu oni najvećma i najradije čitahu književna djela velikieh uzora svoga manastirskoga života, glasovitijeh asketika iz reda kaludjerskoga. To i jest uzrok, za što su najvoljeli upravo asketičke knjige prevoditi, koje su svagda kod njih u najvećoj cieni bile. Poučan primjer, kolik se je trud u takve stvari ulagao, pruža nam pripoviest o Brankovićevoj ljestvici od Joana Klimaka. Već je kazano na str. 76. ove knjige, da prvi prievod Klimakove ljestvice spada medju književna djela starobugarske, Simeonove dobe; ali u 14. vieku nadje pobožni Gjuragj Branković, da taj prievod nije dostatan, i za to dade sa svieh strana dovući silu grčkih i slovjenskih rukopisa u Smederevo te dozva onamo kaludjera, stogodišnjih staraca, iz Hilandara, koji su pod nadgledanjem braničevskoga mitropolita Savatija sastavili nov, ispravljen i popunjen tekst ljestvice. Rukopisa ispravljenoga teksta ima ne samo u nas na jugu (u Krušedolu, Karlovcih), nego i u Rusa, u priepisih ruskoslovjenskih. Sr. Gorskij, op. 2. 2. 216. Punim se je pravom već nekoč Šafařík tužio, za što nije tolik trud kojoj znamenitijoj knjizi posvećen, nego li je Klimakova ljestvica; ele u tome se upravo vidi karakter raznieh vremena i ljudi. Branković i njegovo vrieme nepoznavaše nesrećom prečih potrebština za duhovno dobro srbskoga naroda, nego što su ljestvice!

Taj asketički pravac baštiniše naši književnici stranom od braće Bugara, iz njihove crkvene književnosti, a stranom ga i sami nastaviše u svojoj književnoj radnji. U četvrtoj glavi ove knjige, naročito na str. 57. — 77., bijaše rieč o književnih djelih starobugarske literature, koja su prevedena izmedju 9. — 12. vieka, tako da je literatura srbska već gotov posao našla te je samo valjalo, da ono što joj treba prepiše iz rukopisa bugarskih u srbske. Ondje je za tiem kazano, da se većina starobugarskih knjiga zbilja i nalazi u srbskom priepisu; pače kadšto nije se ni sačuvao sam originalni prievod, već istom naš priepis. Ali mi znamo i primjera, naličnih gori navedenoj pripoviesti o Brankovićevoj ljestvici, da su književnici srbski iz nova prevodili ili bar znatno ispravljali nešto, što se već od prije nalazilo medju starobugarskimi prievodi. Evo samo nekolika dokaza takove dvojake radnje. Na str. 76. spomenusmo starobug. prievod besjeda Gregorija nazianzenskoga: po novijih rukopisih doznajemo, da je onaj prievod kasnije popravljen, tako da su tamnije misli obširnijim opisom izjas-

njene, tumačenje je podpunije, a u jeziku ima mnogo srbizama. Ispravljač bješe, kako najpouzdanije dokazuje sam tekst, rodjeni Srbin, ali mu neznamo ni za ime ni za dobu. Rukopisa ispravljenoga teksta ima i u recenziji srbskoj (sr. Šaf. Gesch. der südsl. Lit. III. br. 124., Vostokov, rumj. muz. br. 85.), i u priepisih ruskoslovjenskih, koji nijesu prosti od upliva srbskoga (Gorskij, op. 2. 2. 96). Kao drugi dokaz spomenut ću kroniku Georgija hamartola. Rekosmo (str. 70.), da se nezna pravo, kada je po prvi put prevedena na slovjenski jezik; nu kasniji tekstovi (iz 14. — 15. vieka) diele se u dva roda: jednoga je roda tekst bugarski ili staroruski, drugoga tekst srbski. Jednoga se roda rukopisi razlikuju u tekstu od drugoga roda; srbski tekst, čini se, da je kasnije preradjen. Da nijesu naše književne starine toli slabo poznate, umjeli bismo i više takovieh primjera nabrojiti; ali s vremenom bit će i to pitanje jasnije.

Jošter je teže dokazati, koje su knjige istom srbski književnici prvi put prevodili na crkvenoslovjenski jezik. Gdje to nije izriekom spomenuto — a takovieh slučajeva ima vrlo malo — ostaje jedini kriterij u tekstu i jeziku. Ali ni taj kriterij nije svagdje dostatan; jer se može pomisliti, ili da su u starobug. prievodu kasnije izmienjene nekoje rieči i oblici, tako da prievod prilikuje srbskomu spisatelju, ili pak da se srbski prevoditelj toli izvještio u crkvenom jeziku te se njegov prievod teško razaznaje od pravoga starobugarskoga. K svemu tomu dolazi još i to, da smo se dosele malo bavili potanjim ispitivanjem pojedinih rukopisa i najviše ako ih znamo pobrojiti ili kazati, gdje koji leži. Ipak pored svieh nedostataka možemo već iz dojakošnjih naučnih ispitivanja smjelo izvoditi taj rezultat, da su stari srbski književnici znatno obogatili crkvenoslovjensku književnost, ne samo nebrojenim mnoštvom priepisa već i mnogimi novimi prievodi, kojih zadatak bješe, da se teologijska literatura popuni. Škola Savina zaslužuje u tom pogledu, da se poredi s vrstnimi starobugarskimi književnici zlatnoga doba Simeonova. Napomenut ću za dokaz nekoliko primjera. Srbski književnici nadjoše gotov prievod čitave biblije; oni dakle nastaviše prevoditi tumačenja svetoga pisma, koja još nebiše prevedena. Tako je uz šestodnev Joana eksarha preveden u 15. vieku šestodnev Ivana zlatoustoga (besjede Ivanove, koje tumače biblijske knjige od postanja). Taj je prievod djelo dvojice srbskih kaludjera, Jakova i Benedikta, od g. 1426 na sv.

Gori. Jedan od njih pripisa svojemu prievodu ove rieči: „vъ lěto 6. 9. 3. 4 (6934 = 1426) vъ dni blagočьstivago i blagověrьnaga i bogomь věnьčanьnago gospodina vьseje srьbьskyje i pomorьskyje zemlje i mnogihь česti ugrьskyje i bosьnьskyje zemlje, mudrago i sladьčajšago i slavьnago despota Stefana, sije svetyje i božьstvьnyje knigy, šestodnevnykь svetago ivana zlatousta prěpisa popь venediktь vь svetěj gorě odь grьčьskago jezyka na srьbьsky.“ Godine 1655 odoše te knjige u Rusku; sr. Gorskij, op. 2, 1, br. 61.—62. God. 1412 prevede u Hilandaru pop Gavril tumačenje knjige Joba od Olimpiodora i još nekieh. I na tome se prievodu vidi, da je Gavril bio rodom Srbin. Sr. Gorskij op. 2, 1, br. 63. Ovo su dva primjera tekar iz 15. vieka; kamo li istom da nam je znati za ono, što je u 13. i 14. vieku prevedeno, kadno su u Srbiji puno prijatnije okolnosti bile za radnju književnu; da nam je znati za više onakovieh rukopisa, kao što je srbski nomokanon od god. 1262, gdje se vidi po rukopisnoj bilježci, da je nastojanjem episkopa zetskoga Neofita kao osobita ljubitelja srbske književnosti, pisan za njegovu sabornu crkvu, u Povici (potьštanijemь . . kyr Neofita, isplьnjajuštago vse nedostatьčnoje svetyihь pisanij). Jednako se može dokazati, da su starosrbski književnici dogmatičku i moralno-teologijsku literaturu novimi prievodi popunjivali. Tako će biti srbsko djelo prievod Isaka sirskoga; jedan rukopis srbski iz 14. v. ima u Moskvi, jedan iz 15. v. u Beču (sr. Gorskij op. 2, 2, 156; Miklos. lex. comp. XI.); za tiem prievod Gregorija Palame i Nila, arhiepiskopa solunskih (sr. Gorskij op. br. 175.), a valjda takodjer prievod besjeda Gregorija dialoga: dva rukopisa bug. roda pominje Miklošić lex., a sr. Gorskij, op. 2, 2, 236. Može biti da se taj isti *dvojeslov* razumieva pod rukopisom srbskoga roda, koji g. 1423 pisa Gerasim „knjiga božьstvьnaja, glagoljemaja dialogъ“: taj rukopis vidje Petkovič na Sv. Gori (sr. zapis. VI. 2, 34). Vrlo su važni razlozi, s kojih se i prievod tako zvane Damascenove gramatike i dialektike odriče Ivanu eksarhu te po karakteru prievoda i jezika prisvaja nekojemu piscu našega naroda kao starosrbski prievod (sr. Gorskij, op. 2. 2. 311 do 318). Već medju najranijimi starobugarskimi prievodi pominju se izabrana djela Ivana zlatoustoga (sr. str. 75); sudeći po množini rukopisa, bješe on i u starosrbskoj književnosti vrlo štovan, i po tome je sva prilika, da nijesu sva njegova djela već u starobugar-

sko doba prevedena, nego da je nešto i srbskim književnikom preostalo. I zbilja Šafařík navodi bar jedan rukopis (u Gesch. der südsl. Lit. br. 135.), za koji se kaže, da je istom 1451 s grčkoga jezika preveden; a kakav je tekst ostalieh rukopisa (n. pr. onoga od g. 1286, o kojemu Hilferding govori u ruskoj ‚Besědi‘ 1858, I. 109), to se jošter nezna. Isto se tako nezna za djela nekieh drugih teologijskih pisaca, koji se pominju medju rukopisima srbskoga roda, gdje i kada su prvi put prevedena na slovjenski jezik, da li kod Bugara, Srba ili Rusa. Dakle i to pitanje, prem da je za karakter i vrednoću književnosti odlučne znamenitosti, spada ipak danas jošter medju ona, na koja se ne može van samo s nekoliko primjera od prilike odgovoriti.

A kakav se karakter ogleda u onome, što su starosrbski književnici-kaludjeri originalno pisali? Starosrbskih originala ima prema ostaloj književnoj radnji vrlo malo, pak i ono što mislimo da je originalna svojina starosrbske književnosti, nezna se, gdje, kada i od koga je pisano. Mi samo znamo, da ako i u čem to je bio u originalnom pisanju sv. Sava uzorom svieh potonjih književnika. On pisa, kako vidjesmo, službu svomu ocu Nemanji kao narodnomu svecu Simeonu; pisa njegov život, dakako i opet s gledišta crkvenoga, da mu pohvali zasluge za vjeru i crkvu kršćansku; pisa napokon pravila ili tipike za novo uredjene manastire. Evo oviem je gotovo iscrpena sva originalna radnja potonjih srbskih književnika. Oni podjoše za primjerom svoga učitelja te pisaše živote i službe narodnieh svetaca, to će reći onieh ljudi, koji su radi znatnih zasluga za pravoslavnu crkvu upisani iz zahvalnosti medju svece. Znajući, da je u ono doba crkva bila jedino staranje i duhovnih i svjetskih ljudi, neće nam za čudo biti toliko upisivanje medju svece, ako ga samo na prosto shvatimo kao priznanje iskazano oniem ljudma na ime crkve i čitavoga naroda srbskoga, koja su dva faktora tiesno spojena bila u tako zvanoj „samostalnoj srbskoj crkvi.“ Dakle životi i službe srbskih svetaca — to je u našoj staroj književnosti izraz narodnoga ponosa i narodne sviesti, izraz onakav, kakav se samo mogao naći u doba, koje je sav život pokrenulo jednostranim pravcem religioznim. Kojim su stilom pisani životi (žitija), kazasmo već gori, gdje smo obćenito govorili o načinu pripoviedanja u starosrbskoj književnosti; rekosmo da ono nijesu prave historijske biografije, već religiozni panegirici. I kod sastavljanja službaba odredjen bi piscu vanjski

oblik već samiem obredom crkvenim, a radi misli koje će izreći, mogaše se ugledati u obične službe grčke i starobugarske. Ipak ima jedno i drugo (žitija i službe) veće značenje od običnieh priepisa i prievoda, ako ni za što drugo a ono bar za dokaz, kolikom su vještinom umjeli domaći književnici štogod samostalno napisati; samo je šteta, što nam pri tome glavno nestaje: neznamo za imena svieh pisaca, koji su te živote i službe sastavljali.

Sudeći po onome, kako je sv. Sava skorim po što mu se otac Simeun posvetio, pozvan bio od zbora svetogorskih otaca, da za nj službu sastavi, lako nam je doći na tu misao, nijesu li možda i kasnije bilo arhiepiskopi bilo igumani onieh manastira, gdje je koji svetitelj sahranjen, sastavljali službe i pohvalne besjede, i to u brzo kako se tko posvetio, što od svoje volje što po nalogu svešteničkih zborova. Ova misao, koju je prvi Daničić izrekao (gl. njegovu liepu lekciju: „Službe svecima Srbima“ u Vidovu danu god. 1862 br. 23. — 25.), vrlo je prilična istini, ali teško ćemo je igda utvrditi historijskimi svjedočanstvi, za što se u službah nespominje ime pisca. Nu onaj, koji službu sastavljaše, doda po najviše i kratak život te se po tome može s vremenom koješta doznati. Blagodatna desnica srbskih svetitelja bješe osobito prema Svetoj Gori okrenuta, gdje su u manastirih naporedo živjeli: Bugari, Srbi i Rusi. Toga radi prelažahu službe i prolozi (kratka žitija) srbskih svetaca veoma lako iz rukopisa srbskih u bugarske i ruske, kao što ima i protivnieh primjera. Tako je najstariji do sada poznati tekst službe sv. Savi i Jevstatiju odkriven u mineju b u g a r s k o g a roda iz 13. vieka (rkp. je u Biogradu), a to kako je samo po sebi znatno, još je znatnije tiem, što se služba sv. Savi u tom rukopisu posve razlikuje od one, koja se čita u kasnijih srbljacih a o službi Jevstatijevoj nije se do skora ni znalo. Kada se prouče stariji mineji, kojih ima po sv. Gori i drugdje, naći će se za cielo i ostalim službam, pohvalnim besjedam i životom stariji izvori od onieh, koje imamo danas, gdje se n. pr. služba prvovjenčanoga kralja Stefana, kaludjerskim imenom Simona, nemože potvrditi starijim svjedočanstvom, nego li je u rukopisu manastira rakovačkoga od g. 1714. Koliko je puta negdje ta služba pripisivana, a valjda i preinačivana prije nego je ruka kaludjera Maksima unesla u rukopis igumana Teofana! Nekojim službam imamo već sada potvrde u dosta znatnih rukopisih. Služba kralju Milutinu i Stefanu Dečanskomu čita se u rukopisu srb. roda 15. vieka, koji je u Biogradu

(Glasnik, knjiga 11.), a zna se da je službu kralju Dečanskomu onaj isti Camblak pisao, koji mu sastavi i obširan životopis. Služba knezu Lazaru dolazi u rukopisu od g. 1692 i u još starijem rukopisu manastira Žitomišljića (nekoč u Sv. Gori), sr. Magaz. dalm. 1861 str. 69. Službu sv. Gjurgju Kratovcu sastavi ujedno sa životom pop Peja (Glasn., knj. 21.). Za nekoje živote i službe imamo još jednako najstarije svjedočanstvo u štampanih srbljacih: najobilatiji rukopisni zbornik jest kodeks Teofanov od g. 1714. Tu su službe oviem srbskim svecem: Simeunu, Savi, Stefanu prvovjenčanomu, Milutinu, Stefanu Dečanskomu, caru Urošu, knezu Lazaru, despotu Stefanu Gjorgjeviću, ženi njegovoj Angjelini, njihoviem sinovima: Maksimu vladici i Jovanu despotu, i Stefanu Štiljanoviću.

Ima takodjer samostalnieh života i pohvalnih besjeda, koje su odvojene od službe; njihov zadatak nebijaše, da se u crkvi čitaju, već su potekle iz pobožnoga nagnuća raznieh, poznatih i nepoznatih pisaca. Osim obširne kolekcije arhiepiskopa Danila i njegovieh nastavljača nalazi se takovieh spisa osobito u kasnije vrieme, koncem 14. i u 15. vieku, kada je rascviljeno srce pobožna Srbina ili Srbkinje u samotnom manastiru plakalo nad nesrećom domovine te jedinu utjehu tražilo u sladkom spomenu narodnieh mučenika, kakav bješe nesretni car Lazar. Za primjer takovieh djela da navedemo: pohvalu knezu Lazaru, iz rukopisa 14. — 15. vieka (štampao je Daničić u Glasn. knj. 13.), ili: znameniti zapis na pokrovu kneza Lazara u Ravanici, koji je zlatom i srebrom na svilu izvezla kaludjerica Jefimija; ali to nije carica Milica, kako je nekoč Šafařík mislio, kad je taj zapis štampao, nego „kći ćesara Voihne, a nekoč despotica“, to će reći: žena despota Uglješe, brata Vukašinova (življaše koncem 14. vieka, sr. njezin drugi pokrov, poklonjen manastiru hilandarskomu sa zapisom, štampanim u Glasn. knj. 5. i kod Miklošića str. 245.). Taj zapis, u kojemu su osobitom vatrom izrečena bolna osjećanja čestite Srbkinje, našao se takodjer u rukopisu od god. 1692 poslije crkvenog pravila knezu Lazaru (Glasn. knj. 9.), a iz nekojih njegovih rieči izvede Daničić, što je vrlo prilično istini, da je taj zapis iz prva valjda bio posebna pohvala knezu Lazaru na čast pisana od Jefimije, koju je istom kasnije prepočela na onaj pokrov. Po tome dakako nije ova pohvala ni u pomenuti rukopis upisana sa pokrova, već s nekojega starijega rukopisa. O istom Lazaru ima još nekoliko, dosta obširnih ali u sebi veoma praznih životopisa: gl. u Glasniku knj.

11., knj. 21. i u Hilferdinga, Bosna itd. str. 273. Lazarevu sinu, visokomu Stefanu, koji se i sam bavio književnošću — nekoliko odlomaka njegove književne radnje odkrio nam Daničić u Glasn. knj. 11. — pisa dosta obširan životopis neki Konstantin, po imenu Filosof. Ako je vjerovati riečim staroga ljetopisca (u Šafaříka str. 63.) kao i razlaganju čuvenoga V. Grigoroviča (u izv. peterb. ak. VII. 3. 221), taj životopis ima znatnu stilističku i historijsku cienu; i za to bi valjalo da se što prije naštampa na korist nauke. Grigorovič pominje više recenzija toga životopisa, medju kojimi i najstariju srbsku, u rukopisu 15. vieka, za koji kaže da je u njega.

Nevalja misliti, da smo tiem pobrojili sve plodove originalne radnje starosrbskih književnika; ima toga i više, za što mi ov čas ni neznamo, a nešto baš i mukom mimoilazimo, jer je odveć neznatno, kao n. pr. originalne srbske molitve, kojih ima u srbskih trebnicih (sr. članak u Glasniku, knj. 20.). Ali već iz toga, što je do sada napomenuto, razabrat će svatko, da se zbilja starosrbska književnost vazda kretala u onome tiesnom krugu, koji joj već na početku sv. Sava radnjom svojom opisao. Sva ova djela, to već rekosmo, koliko su god štovanja vriedna kao originalni plodovi srbskoga duha, ipak kad se gleda na njihovu nutrnju vrednoću, nemogu se nikako porediti s vrstnimi temeljaci: Savom, Stefanom prvovjenčanim i Domentijanom. Da za uzrok tome čudnovatom pojavljenju zapitamo, kao što je i vriedno, odgovara nam sa sviem istinito Gj. Daničić u lekciji, štampanoj u Vidovu danu g. 1862, br. 18. oviem riečima: „Nemanja je sabravši ‚pogybьšeje česti otьčьstva svojego' zadahnuo srpski narod novim životom državnim.' Taj je državni život jako pokrenuo i književnost. To se pokazalo u djelima književnim, koja sad imamo iz samoga početka toga novoga vremena, u književnim djelima Nemanjinih sinova. Ali odmah za sina Nemanjina, za prvoga kralja, već počeše nastajati stvari, koje biše na štetu i na smetnju onome započetom veselijem razvijanju državnoga života a preko njega i književnom napredku. Prva je od tih stvari buna kneza Vukana na brata prvoga kralja. Take su se smetnje činile i poslije bez prestanka, smetnje koje nedadoše narodu ojačati u državnom životu. Opomenimo se prijegona izmegju Radoslava i Vladislava. Opomenimo se šta Uroš veliki nagje od sina Dragutina. Opomenimo se — može biti — zaslužene sljepoće Dečanskoga. Opomenimo se, kako nam prvi car dogje na prijesto. — Ti su potresi i prevrati činili te je

državni život u samom narodu bez prestanka sve većma padao, pored svega što su se granice srpskoj državi jednako širile. One su se širile, jer je u narodu srpskom doista bilo snage za državu. Ali nije bilo drugoga, što osim fizičke snage treba državi, i od čega upravo i dolazi snaga, što snagu još većma razvija i čini još većom — a to je težnja pojedinih ljudi k jedinstvu narodnom; to je osjećanje u pojedinih ljudi, da su samo djelići jedne cjeline, cijeloga naroda, koju cjelinu svi za jedno sobom čine a osim koje ni jedan nije ništa, kao što ni nje biti nemože bez one sveze izmegju njih u njihovu osjećanju. Toga nije bilo; a što toga nije bilo, što se to neprestanim razdorima potiralo, što se unutrašnja, moralna sila, koja ragja fizičku, nije mogla razvijati; što je u nas tako bilo, što nije bilo težnje k jedinstvu i što je toj težnji smetalo svašta, što se god pomisliti može: s toga je i naš državni život bez prestanka padao pored svega što se država širila. A to je uzrok te je i književnost naša bila slabija u vrijeme, u koje se čini da je država naša bila u najvećoj sili — slabija u to vrijeme nego što je bila u početku i njenom i svom; jer je u početku države naše bilo u narodu više života državnoga nego poslije. Kad kažem: slabija književnost, ne mislim broj knjiga, nego vrijednost njihovu. — Tako držim u historiji našoj da više vrijedi vrijeme Nemanjino nego Dušanovo; više vrijedi županstvo Nemanjino nego carstvo Dušanovo; više znači što se za Nemanje Srbi ujediniše, nego što za Dušana uzimaše Carigrad. Iz županstva Nemanjina izagje kraljevstvo; iza Dušanova carstva mahom se otvori propast."

Starosrbska književnost po onome, kako joj ovdje izložismo obćeniti karakter, nije vjerno ogledalo duhovnoga života naroda srbskoga; u njoj ima tek jedno svjedočanstvo: o velikoj trudbi srbskih kaludjera, o marljivoj književnoj radnji u srbskih manastirih. Što je izvan toga kola — a to je sav ostali narod — taj niti se u književnosti pominje niti on za nju znade, kamo li da bi iz nje kakove koristi crpao za svoj umni razvitak. Istina pobožni srbski vladaoci, knezovi i boljari, gradjahu rado sjajne zadušbine, crkve i manastire, kojim uz ostale dragocjenosti prilagahu takodjer knjige; ali ti prilozi smatrahu se, što su upravo i bili, kao ures crkvi, ni po što kao plod srbske književnosti. Tako življaše narod mnogo viekova posve odieljen od književnosti, svojim posebnim životom, na koji se nijesu tadašnji književni ljudi baš ni malo obazirali; čega radi i neima u njihovih djelih ništa na-

rodna. Starosrbska književnost i srbski narod — to su dvie stihije, koje su se u svemu životu jako malo sastajale, i to samo u crkvi, gdje je narod preko svojih sveštenika prihvatao nekoje ideje, što su izražene u starosrbskoj književnosti, ideje kršćanske s tumačenjem bizantinskim; pak i u tome smetaše im po nešto jezik, koji je bio narodu, ako ne sa sviem, a ono bar na pola stran i nepoznat.

Nu i narod srbski imadjaše jednu veliku knjigu, u koju je sam svojim perom upisivao sve svoje zgode i nezgode, u koju je polagao plodove dugovječna iskustva, u kojoj je od naraštaja do naraštaja ostavljao tragove svog umnog razvitka —; ali nesrećom srbski književnici nijesu umjeli ništa iz te knjige čitati, ništa iz nje u svoju radnju presadjivati. Ona se samo ustmenim predavanjem nastavljala od oca na sina, od djeda na unuka; preinačivala se i izmjenjivala, pokraćivala i popunjala kroz mnogo viekova, dok se napokon prosviećeni devetnaesti viek na nju obazreo te naučio iz nje čitati svu onu krasotu, koja bješe predjašnjim viekovom skrivena. Tu su srbske narodne pjesme, pripoviedke i poslovice. Mi govorasmo o njih već sprieda u ovoj knjizi (sr. osobito str. 93. — 117.), u koliko mišljasmo, da im se može bar nekoliko pisanieh, stranieh izvora naći u starosrbskoj književnosti. Ali i ono, što je od druge gradje gradjeno, što nije svana uljezlo u narodno pjevanje i pripoviedanje nego je narod sam svojom historijom priugotovio — i to življaše u narodnom spominjanju, i o tome pjevaše narod negda kao danas što pjeva, da o nečemu za cielo još i više negda, nego li danas. Nama je prilično lako prežaliti, što neimamo više onakih historijskih svjedočanstva o našoj narodnoj poeziji, kao što je ono, što grčki historik Gregoras Nikephoros pripovieda da je slušao na svome putu u Srbiju g. 1326 (vociferabantur et tragicis cantibus celebrabant laudes veterum heroum); mi to bolje i pouzdanije znamo kako je bilo, iz samieh pjesama, u kojih se još i u onome novom obliku, kako ih je pokojni Vuk kod naroda zatekao, pominju narodni svetitelji i njihove krasne zadušbine iz davne dobe državne samostalnosti. Dakako danas je već posvem tamna uspomena narodna o tako davnih stvarih, kao što su dogadjaji vremena Nemanjina i njegove dinastije; ali ipak žica jošter zuji*): kamo li istom

*) U narodnoj pjesmi „Sveti Savo“, br. 23. u 2. knjizi Vukovoj, pjeva se, kako su zbor zborila gospoda hrišćanska kod biele crkve Gračanice, te se pitaju, jedan drugoga, kamo je silno blago car-Nemanje?

nekoč? Nekoč bijaše puno drugačije. I za to žalimo niti ćemo igda prežaliti, što nijesu naši stari književnici baš nikakova smisla imali za narodnu poeziju, nego su sa sviem mukom mimoišli ono, što su jamačno nebrojeno puta slušali i gledali, ali kao prosto i griešno — prezirali.

5. **Priegled književne radnje do preko konca 14. vieka.** Prozvavši karakter starosrbske književnosti manastirskim, izrekosmo ujedno, gdje su naše stare knjige postajale i za koga su pisane bile. Tomu netreba boljih ilustracija, nego što su ópisi slovjenskih putnika, koji putovaše po naših južnih zemljah, osobito onih, koje su i danas pod gospodstvom turskim. Oni nam pripoviedaju, da su još u naše dane, poslije toliko burnieh viekova, vidjali čitave hrpe starosrbskih rukopisa, i to ne samo na Sv. Gori, čemu se manje čudimo, za što ondje manastirski život jednako traje, već i po srbskih manastirih, u Bosni, Staroj Srbiji i Hercegovini, koje je surovost turska nebrojeno puta poharala i popalila, te su danas većinom pusti i razvaljeni. Za slovjenske rukopise, što ih ima Sv. Gora, dozna učeni sviet slovjenski prvi put izbliže preko knjige Grigorovičeve: Očerk putešestvija po evropejskoj Turcii, u Kazanju 1848. Medju tiem već i prije V. Grigorovića obilažaše one krajeve naš zemljak, pokojni A. Mihanović, koji je marljivo skupljao slovjenske rukopise, od kojih znatan broj dopade napokon sretno njegovoj domovini, jugoslavenskoj akademiji u Zagrebu. Ima još i drugi čovjek našega naroda, koji pisa o starinah Sv. Gore: to bješe Dim. Avraamović. Proputovav Sv. Goru kao umjetnik (slikar), napisa o njoj dvie knjige, koje su još i danas spomena

---

Njima odgovara Nemanjiću Savo, da njegov roditelj nepotroši blaga na nadžake ni na buzdovane, ni na sablje ni na bojna koplja, ni dobrijem konjma na ratove;

Već je babo potrošio blago
Na tri slavna srpska manastira:
Jednu babo sagradio crkvu:
B'jel Vilindar nasred gore svete,
Krasnu slavnu sebe zadužbinu,
Vječnu kuću na onome sv'jetu,
Da se njemu poje leturgija
Onog sv'jeta, kao i ovoga;
Drugu babo sagradio crkvu:
Studenicu na Vlahu starome,
Krasnu slavnu majci zadužbinu,
Svojoj majci carici Jeleni;
Treću babo sagradio crkvu:
Milješevku na Hercegovini,
Krasnu slavnu Savi zadužbinu.

Obilatija je pjesma, koja u Vukovoj zbirci umah do ove sliedi, br. 24. Ondje je narodno spominjanje upravo sve znatnije srbske zadušbine iz zahvalnosti prisvojilo car-Nemanji!

vriedne: „Sveta Gora sa strane vere, hudožestva i povestnice“ i „Opisanije drevnostij srbski u Svetoj Gori“, u Biogradu 1848. Iz novijega vremena ima o Sv. Gori nekoliko ruskih djela, ali meni je pri ruci samo: „obzor athonskih drevnostej“ od Dimitrieva-Petkoviča, štampan u zapiskah peterb. ak. nauka, tom. 6., knj. 2. Tu se pobraja vrlo mnogo srbskih rukopisa, koji se nalaze u raznih manastirih Sv. Gore, ali je opis njihov sa sviem površan i nedostatan. — Poznati naučnik ruski Hilferding putovaše god. 1857 i 1858 zapadnimi krajevi turskoga carstva: Bosnom, Hercegovinom i Starom Srbijom te pripovieda na više mjesta svoje knjige, kako je nalazio gomile starosrbskih rukopisa! Tako u slavnoj nekoč patrijaršiji srbskoj u Peći (str. 176), u manastiru Taslidži (str. 327), u manastiru Dovolji (331); a za ponosite Dečane kaže izriekom: U trapezi dečanske crkve stoji ogroman sanduk, koji po širini i visini nalikuje na velik orman. Tu se čuvaju stare knjige i rukopisi. Nesrećom ih ovaj sanduk nebrani od miševa. Starinskih liturgijskih rukopisa, na koži i artiji, pisanieh u Srbiji 13., 14. i 15. vieka, ima dosta mnogo, a mladjih još i više (str. 196). U manastiru Kolašinu, koji je već odavno pust, vidje Hilferding, kako je nekoliko rukopisa ležalo na trapezi, a mnoštvo ih se valjalo okolo oltara. Željno stadoh razmatrati, kaže putnik, te nesretne knjige, koje su radi vlage priličile masi čvrsto sliepljenih listova, i po onome: jus primi occupantis, odabirah, što mi se činilo znatnije; svega po nesreći nemogoh sobom ponieti već moradoh ostaviti za hranu miševa i pliesni ili pak budućemu putniku na dobitak čitav krug mineja i drugih liturgijskih knjiga. I u Prizrenu, u crkvi sv. Gjurgja, prikaza se njegoviem očima isti, pače još i gori, prizor. Ondje se, kaže, valjalo desetak-dva starieh rukopisa, zabačenih u nekakav tamni kut u gornjoj, ženskoj česti crkve, te pokrivenih polozima prašine. Rukopisi nijesu samo od prašine stradali; oni trunuše i od vlage te bijahu već odugo hranom miševa (str. 209).

Ovo pominjem samo primjera radi, neka se zna, da ima još mnogo književnih starina srbskih, o kojih bar za sada nemože biti govora u historiji književnosti. Nu koliko dragocjenih starina naše književnosti propade u onakovu stanju, kako ga ovdje Hilferding opisuje? koliko ih uništi zloba i pakost ili pak nevolja i glupost ljudska? O sudbini studeničkih rukopisa pripoviedaše pokojni Vuk Šafaříku, da kad su Turci nesrećne godine 1813 zauzeli Srbiju i zapalili Studenicu, neki kaludjer Sofronije, koji se

u isposnici nalazio (to je jedan sahat hoda, zapadno od manastira uz rieku Studenicu, pećina, u kojoj je nekoč sv. Sava samovao), pobježe da glavu iznese, ali nemogući ponieti sa sobom rukopisa, koji su mu dani bili da ih čuva, a nehoteći ih ostaviti da padnu barbarom u ruke, nesmisli jadnik ništa bolje nego ih sve živoj vatri preda!

Ipak pored sve te nesreće i tegobe u istraživanju, probudjenoj sviesti slovjenskoj podje već za kratko vrieme od nekoliko dvadeset do trideset godina sretno za rukom, da iznese na sviet, što opisom što štampom, znatan broj književnih starina srbskih, oko kojih se već i sada puno bavi naša historijska i filologijska nauka te pomoćju njihovom osvjetljuje tamnu prošlost i naroda i jezika.

Većina starosrbskih spomenika jest takova, da im neznamo ni za godinu, ni za mjesto gdje su pisani, ni za ime onoga koji pisa: tako zahtievaše čednost „mnogogrješnieh“ pisaca. Jedva po nekoliko starina iz svakoga vieka zapisano je godinom postanja, mjestom i imenom. Ove bilježke, prem da su kratke, veoma su zanimljive: preko njih znamo bar za nekoja imena naših starih književnika, a znamo po prilici i za mjesta gdje su živjeli i knjige pisali. Najveći broj starina dolazi sa Svete Gore; ali tomu bit će taj naravski uzrok, što ih se ondje najviše sačuvalo, za što ono mjesto nije jednako izloženo bilo zulumu turskomu, kao ostali manastiri po Srbiji. Čini se ipak, da su nove stvari zbilja i postajale većinom na Sv. Gori, jer je ondje najviše sredstva i zgode bilo za takav posao; po Srbiji zabavljahu se obično samimi priepisi.

a) *Viek trinaesti.* Najmanje ima spomenika iz 13. vieka, ako i jest 13. viek u starosrbskoj književnosti najviše uradio i najvrstnijih stvari iznesao na sviet. Ali što dužina vremena što potonje nezgode naroda srbskoga prouzročiše, te nam je danas jedva desetak starina poznat koje svakako spadaju u 13. viek. Uza sv. Savu i brata mu kralja Stefana, o kojih bješe dovoljan govor napried, najpoznatiji nam je u tom vieku vrli Domentijan. On življaše na Sv. Gori u manastiru hilandarskom te se i sam prozva „posljednjim“ učenikom sv. Save; to će reći, on bijaše za cielo rodom Srbin, koji dodje u Sv. Goru kao jedan od najmladjih i posljednjih učenika Savinih, te je valjda samo kratko vrieme zajedno sa sv. Savom proživio, ali kao mladić sa sviem se ugledao u uzorit život svoga učitelja. Skorim poslije smrti sv. Save, „vъ dъni velikaago i blagověrъnaago kirъ Stefana kralja Uroša, vъnuka

svetaago Simeona“ (dakle poslije 1241), odabra on ćelijicu Savinu u Karejah, da u njoj samotan živi po kanonu, koji je učitelj osnovao, i tu napisa godine 1243 život (žitije) sv. Save. Izvorom tog životopisa bijaše i ono, što je sam znao ili vidio, i ono, što su mu drugi za sv. Savu pripoviedali. S toga kaže na jednome mjestu, govoreći o svom učitelju: „i otь těhь svetyihь mužij ostavьši vь svetěj Gorě rěše mi, iže samovidьci byše prěslavьnyimь dělomь jego, anьgela zemlьnaago i nebesьnaago člověka imenovahu i.“ — Dvadeset godina kasnije bi Domentijan duhovnikom svega bratstva hilandarske lavre te njegoviem nastojanjem poče gramatik Teodor prepisivati starobugarski tekst Ivana eksarha (njegova djela: šestodnev) u redakciju srbsku; a tome poslu bijaše Domentijan ne samo praviem početnikom već i osobitiem zaštitnikom tako da bez njegove pomoći nebi bio Teodor nigda djela svojega dovršio: to je nov, krasan dokaz, kako se Domentijan starao za srbsku književnost, pak za to ga i zove Teodor da je „knjigoljubьcь“. U isto doba, kada je taj Teodor gramatik, bez sumnje i on rodjeni Srbin, prepisivao eksarhov šestodnev (god. 1263), bješe sam Domentijan zabavljen pisanjem života sv. Simeona, oca Savina. Taj je život svršen god. 1264, dakle punu 21 godinu kasnije od onoga prvoga, i to ne u ćelijici karejskoj, već u manastiru hilandarskom. Jedno i drugo djelo posla Domentijan, kako zapiske svjedoče, u Srbiju kralju Urošu. Jesu li to dvoje (žitije Savino i Simeonovo) jedina djela Domentijanova, to se nezna; moguće jest, da je još štogod sam pisao ili bar dao prepisivati ali danas neimamo ni o čem više historijskih viesti. I oba „žitija“ Domentijanova sačuvaše se samo u poznijih priepisih, u mladjih rukopisih, i to kako se čini, život sv. Save bar u dvojakoj, ako nije i trojakoj redakciji; jedno se zna da je originalna radnja Domentijanova, a drugo je tekst Domentijanov preradjen od nekoga Teodosija. Po jedno „žitije“ sv. Simeona i sv. Save, koje mislimo da je originalna radnja Domentijanova, jer je straga zapisano njegoviem imenom, štampao je Daničić g. 1865 u Biogradu: „Život svetoga Simeuna i svetoga Save, napisao Domentijan, na svijet izdao Gj. D.“, str. XIX. i 345. Ovo je izdanje uredjeno po nekom novijem (iz 16. v.) rukopisu bečkom; nekoč govoraše Šafařík, da je njegov rukopis mnogo stariji; ali sudeći po komadu, štamp. u Lesekörner, rieč njegova nestoji. Hilferding ispisa u svojoj knjizi (str. 297) nekoliko rieči iz života sv. Simeona po rukopisu

dečanskoga manastira; on nekaže žalibog ništa, iz kojega je vieka taj dečanski rukopis, ali se tekst sa sviem slaže s oniem što je Daničić štampao. Reći bi dakle, da se je život Nemanjin (sv. Simeona) svuda u jednoj te istoj redakciji sačuvao, kako ga pisa sam Domentijan. Ali od života sv. Save imamo bar dvojaku redakciju, dva teksta: jer uz onaj tekst, što ga sprieda spomenusmo, štampan je još i drugi tekst trudom Gj. Daničića g. 1860 u Beogradu, str. VII. i 219. Za ovaj potonji valja nam izriekom spomenuti, da mu se u naslovu samo kaže: „žitije . . sьpisano prěpodobnymь Domentijanomь" i ništa više, te ga je po tome i sam Daničić iz prva držao za originalnu radnju Domentijanovu. Nu već u starih rukopisih dolazi ime nekakova Teodosija, koji je, kaže se, tekst Domentijanov prepisao, a valjda i preradio. Dimitriev-Petkovič nadje u biblioteci hilandarskoj na Sv. Gori rukopis na koži, pisan godine 1336, kao što svjedoči zapiska na rukopisu; piscu bijaše ime Teodul, a u naslovu se kaže, da je taj rukopis: „Žitije i podvizi ježe vь pustynji sь svojimь otьcemь i osobь hoždenija, a otь česti čudesь ispovědanije iže vь svetyhь otьca našego Savy prьvaago arhiepiskopa i učitelja srьpskoga, skazano prěpodobnymь Domentijanomь, inokom i prezvyteromь monastiri Hilandarь naricajemago, sьpisano že Theodosijemь mnihomь togo že monastiri." Odavle se vidi, da je Teodosije živio vrlo rano, svakojako još prije g. 1336; jer se čini, da taj svetogorski rukopis nije autograf Teodosijev, već priepis nekoga ondje spomenutoga Teodula. Nastaje samo pitanje, kakav je onaj tekst Domentijanova djela, u kojem se i Teodosije pominje? Da li je to isti tekst, koji je god. 1860 Daničić štampao? U naslovu bar slažu se sa sviem rukopisi svetogorski i onaj iz turske doneseni, po kojem je Daničić uredio izdanje od god. 1860, samo što je u tom posljednjem izostavljeno ime Teodosijevo. Nu ako je tekst Daničićev od god. 1860 zbilja radnja Teodosijeva, tada se ni po što neslažemo sa sudom Šafaříkovim o tom djelu; što Šafařík kori tekst Teodosijev, ono se nemože nikako reći o ovom djelu, koje po mojem uvjerenju jednako izvrstno kao i ono od god. 1865, pače u gdje čemu ima ono prvo još i više ljepota od ovoga drugoga. Ako je dakle Šafařík pravo imao, ako je tekst njegov zbilja tako rdjav, tad će ono biti nešto drugo, nego li je djelo, koje je Daničić izdao g. 1860. Svemu bi se tomu na kraj došlo, da nam tko prepiše bar jedan odlomak iz rukopisa hilandarskog od g. 1336; tada bismo vidjeli, podudara li

se on s jedniem, i to s kojim od oba teksta Daničićeva. Vriedno bi bilo i to, da se još jednom razvidi onaj prekoreni tekst Šafaříkov, koji je u metropolitskoj knjižnici u Karlovcih. Mi se ponosimo djelima Domentijanovim, te kažemo, da je to najdragocjeniji do sada poznati plod originalne radnje u starosrbskoj književnosti: nebi li zar dostojno bilo, da se još nekoliko truda posveti njegovu imenu i preko onieh zasluga, koje si stekao Daničić dvojim krasnim izdanjem? Još ću spomenuti, da je Hilferding u svojoj knjizi naštampao nekoliko rieči iz života sv. Save od Domentijana (o Teodosiju neima ondje govora) po rukopisu od god. 1526, koji bi pisan u manastiru sopoćanskom, pak se taj odlomak posvema slaže s oniem, što je Daničić g. 1860 štampao!

Ima li 13. viek još kakovieh originalnih djela osim onoga, što pisaše Nemanjini sinovi i Domentijan, to se nezna pravo; samo se može slutiti ako ni šta drugo, to bar da je u to doba sastavljena gdjekoja služba s prologom za srbske svece onoga vieka. Nam treba da je vazda na pameti, kako je sve ono što znamo o književnoj prošlosti našega naroda, osobito čak onamo iz 13. vieka, samo vrlo malena čestica od cjeline. Eno n. pr. kraljica Jelena, mati kralja Milutina, življaše takodjer u 13. vieku, a za nju nam pripovieda Danilo (str. 68.), da se neprestano starala za crkve i manastire: „vьsa jaže na potrěbu svetyimь crьkьvamь i monastiremь neštedьno podavaaše, knigy božьstьvьnyje vь domu svojemь sьstavljajušti i izredьno pišušti. (Sr. takodjer liepu pripoviest o toj čestitoj gospodji, kako je djecu poučavala u ženskih poslovih te ih kasnije udavala, u Danila str. 97.).

Medju prievodima najodličnije mjesto zauzima srbski nomokanon, koji pisa g. 1262 u Ilovici nekakav Bogdan i to na zapovied biskupa zetskoga kir Neofita. Ova dragocjena starina čuva se sada u zbirci Mihanovićevih rukopisa u Zagrebu; knjiga je pisana krupnim ustavom na koži, ima 398 listova ali to nijesu svi, jer je na više mjesta iz sredine po nekoliko ih istrgnuto. Na posljednjem listu čita se godina, mjesto i ime pisca. Budnći dokazano (sr. Vostokov, op. rumj. muz. br. 232), da je god. 1270 despot bugarski Jakov Svętьslav poslao u Rusku, kijevskomu mitropolitu Kirilu III., jedan eksemplar slovjenskoga (starobugarskoga) nomokanona, koji su po zapoviesti despotovoj u 50 dana prepisala tri pisara (jedan se zvaše Dragoslav), a tekst i nutrnje uredjenje onoga nomokanona još se i u kasnom ruskom priepisu iz

16. vieka posvem slaže s tekstom našega nomokanona — to nam je dopušteno izvoditi, da je i Bogdan god. 1262 imao nekakav stariji original pred sobom, po kojemu je taj naš kodeks prepisan; samo je teško izreći, da li je Bogdanov original bio recenzije starobugarske, kao što Dragoslavov, ili pak recenzije srbske. Meni se čini prilično po onome, što nadjosmo već kod sv. Save spomen o prepisivanju zakonih knjiga, da je Bogdan prepisivao iz starosrbskog rukopisa; ali to se opeta poreći nemože, da je nomokanonu srbskomu izvorom bio starobugarski tekst. Nekoliko bugarizama ima još i u Bogdanovu priepisu; n. pr. koji put **ѧ** ili **ꙗ** m. **є**, **ъ** m. **ь**, i **ѣ** m. **ꙗ**: **сьнидоше сѧ** pag. 1., **сьбькоупи ша сѧ** pag. 3., **въ лѣть** pag. 5., **оучителѣ** pag. 6. itd.

Od knjiga, što su za crkvenu službu potrebite, znamo za evangjelje starca Simeona, koje pisa knezu Vukanu u gradu Rasi, i to čini se prije smrti Nemanjine, dakle prije god. 1200. Izdanje tog rukopisa, koji je sada u Ruskoj, obeća nam da će pripraviti I. Sreznjevski u Peterburgu; on ga je i opisao dosta na obširno u zapiskah peterb. ak. tom. 9., knj. 1. Ima još jedno veoma znamenito evangjelje srbskoga roda u manastiru hilandarskom na sv. Gori, koje pisa, kako kažu, dijak Gligorije knezu Miroslavu, sinu Zavidinu. Petkovič nam je priobćio u svome „obzoru athonskih drevnostej“ str. 58. ovaj zapis sa konca rukopisa: **азь грѣшиын Глигорие диꙗкь недостоины нарещи се диꙗкь ꙁаставихь сие евангелие ꙁлатомь кнеꙁю великославномоу Мирославоу синоу Ꙁавидиноу** . . Zavid bješe, kako ljetopisi kažu, brat Nemanjin, ali po srbskih i latinskih listinah bio bi i Miroslav brat Nemanjin, a ovdje se kaže, da je Miroslav sin Zavidin: kako da to protumačimo? pa kad je to evangjelje pisano? Ja nemogu na ova pitanja ništa odgovoriti, jer ni o samom spomeniku ništa više neznam do onoga, što je o njemu Petkovič napisao; a on, reć bi, da nije ni slutio, koliko je taj rukopis za nas važan. — Koncem trinaestoga vieka, god. 1273 pisa čьtьcь Kostandin evangjelje u Svrljigu za popa Radoslava: gl. o njemu (sačuvaše se samo komadi) u Glasniku knj. 20.

Bez godine i bez zapisa, tek po paleografskih znacih, prisvajaju 13. vieku takodjer ova starosrbska evangjelja: evangjelje pećsko, koje nadje Hilferding u Peći, sa znamenitim prologom od nekakova filosofa Konstantina, za kojega mišljaše Hilferding, da je ono poznati naš apostol Solunjanin Konstantin; ali to će biti

prije onaj drugi Konstantin bugarski, o kojem bješe govor na str. 68. U sinaksaru (koledaru) paćskoga evangjelja spominje se s osobito toplim osjećanjem smrt sv. Save i po tome drže nekoji, da je taj rukopis iz druge polovice 13. vieka; na suprotiv ima ih, koji ga ostavljaju tek 14. vieku. Gl. u ruskoj „Besědi“ 1858, I. i izv. peterb. ak. VII. 2. Za tiem evangjelje prizrensko, koje tek u kratko Hilferding spominje na str. 209. svoje knjige; na dalje nekoja evangjelja iz zbirke Mihanovićeve (bar jedno, ako ne dva do tri) i iz knjižnice narodne i učenog družtva u Biogradu. Ovi posljednji rukopisi nijesu još izbliže opisani. Evangjelje, što ga pominje Martinov da je u Parizu pod br. 25., sr. les Manuscrits slaves, p. 98. — nije roda srbskoga, već bugarskoga, i nije valjda van iz 14. vieka.

Od ostalieh liturgijskih knjiga 13. vieka pominjemo: triod iz zbirke Mihanovićeve, dva prologa: jedan norovski, opisan u kratko od Vostokova, uč. zap. 2. 2. 102; drugi rumjancovski, opisan u op. rum. muz. br. 319. Oba su ova prologa znatna s toga, što se u njima već i ruski sveci pominju, a od srbskih jedini sv. Simeon. To je dokaz, da su ovi rukopisi potekli iz bugarskih originala, što se na rumj. prologu može već i po jeziku razabrati. Dok nije država bugarska oslabjela i propala, stajaše u puno tješnjem odnošaju na prama ruskome narodu, nego li Srbija: odatle ruski sveci u bugarske rukopise, a preko ovieh i u srbske. I u Mihanovićevoj zbirci ima jedan prolog, koji je svakako iz 13. vieka, i ondje se pominje od srbskih svetaca jedini sv. Simeon s kratkim „žitijem“. Berberinski palimpsest bit će takodjer iz 13. vieka; to je rukopis na koži, gdje je preko slovjenskoga i grčkoga teksta iz nova napisan grčki tekst nekojih komada staroga zavjeta. U koliko se može pročitati onaj spodnji slovjenski tekst, na pola je recenzije bugarske a na pola srbske: po sadržini bit će to oktoich. Sr. uč. zap. 2. 2. 91.

Iz bogoslovne književnosti već je kazano, da je god. 1263 u Hilandaru gramatik Teodor prepisivao sa bugarskoga na srbski jezik šestodnev Joana eksarha. Hilferding pominje nekakova poučenija sv. Ivana zlatoustoga od god. 1286, u ruskoj „Besědi“ 1858, I., a u Mihanovićevoj zbirci nalazi se zbornik homilija, koji je po tome znatan, što ima u njemu stvari, koje su poznate već iz glagolskih starina Klozovih. Sr. str. 75. U onom rukopisu pariškom, gdje se nadje život sv. Si-

meuna, za koji vele da je već iz 13. vieka, ima takodjer mnogo teologijske sadržine, koja nam inače nije poznata te neznamo, da li su ono originalni prievodi srbskih kaludjera ili samo priepisi sa starijih bugarskih prievoda. Opis rukopisa gl. u Glasniku, knj. 6. str. 164. i Martinov les Manuscrits, str. 46.

Napokon pripominje Vostokov u priegledu rukopisa, koje je za svoj rječnik upotrebio, nekakav srbski tipik iz 13. vieka kao svojinu cars. peterb. biblioteke. Kakav je taj tipik, nije izbliže kazano.

b) *Viek četrnaesti*. U 14. vieku ukazaše se u državi srbskoj užasni plodovi onieh načela javnoga života, koja su već u predjašnjem vieku iz Bizancije presadjena bila u mladjahnu državu. Organizam njezin nebijaše kadar odoljeti sili združenieh protivnika: zavidne Bizancije, nesložnoga feudalizma i — Turaka. Kada je država svana do največe sjajnosti doprla te se njezin vladalac Dušan ponosito carem srbskim proglasio, bješe već iznutra podgrizen korien tog mladog stabla; i za to neprodje nego samo pô vieka a ona pade pod nožem turskim, koji joj primakoše stari protivnici: zavist Carigradjana i nesloga domaća, nesloga silovitih boljara srbskih.

Taj u svome početku vele slavni a na izmaku vele nesrećni viek četrnaesti rodi u književnosti starosrbskoj znatan broj spomenika; sudeći po onome, za što danas znamo, svakako mnogo više, nego li predjašnji 13. viek, samo što je književna radnja ovoga vieka sve bez iznimke odveć slabe ciene: to su plodovi, na kojih razgovietno razabiremo znakove bolestna vremena i iskvarena pravca u životu duhovnom. Taj upadak najbolje se opaža na ono nekoliko primjera originalne radnje, što nam ih to doba ostavi. Najznamenitiji plod starosrbske književnosti 14. vieka jest svakako djelo arhiepiskopa Danila, koji pisa živote srbskih kraljeva i arhiepiskopa, to će reći pohvalne besjede (**хвальнаꙗ житиꙗ**, kako ih sam na više mjesta naziva), u kojih se sa strogo crkvenog gledišta samo ono pripovieda, što je koji vladalac ili arhiepiskop crkvi dobra učinio; osobito se pak i to upravo s ushitom opisuje njihov privatni strogi život, koji ako je istina, što Danilo pripovieda, prilikovaše kadšto više kaludjeru nego li srbskomu vladaocu. N. pr. u životu kralja Dragutina neumije Danilo rieči naći, kojimi će iskititi njegovu veliku pobožnost, kako je vazda imao pokraj sebe iskopan grob u zemlji, kako je na ka-

menu, trnjem prostrtu, spavao itd. (Sr. izd. Daničićevo str. 39.) Tko je povrh toga još i sv. Goru nadarivao i nekoliko crkava sagradio, — a u tom nezna se, koji je vladalac bio darežljiviji; može se reći: u tome su si svi jednaki — onaj se u očima Danilovim posvetio, ma inače i najrazuzdaniji život vodio. Toga radi i jesu svi životi Danilovi vrlo nalični jedan na drugoga; svagdje se pripovieda jedno te isto: kako su srbski vladari pobožni, kako se dan i noć bogu mole, kako grade crkve i manastire itd. Znamo n. pr. iz historije, da je kralj Milutin svakako jedan od najvećih vladara srbskih: u njega se pokazuje više mudrosti državne, nego li i u koga, bud prije bud poslije njega; ali pobožnost i moralnost nijesu bile njemu poznate krjeposti, van pod krajnu starost. A ono ipak nezna Danilo ni kod Milutina ni o čem toliko i s tolikom vatrom pripoviedati, kao o njegovoj pobožnosti, o njegovih boguugodnih djelih za vjeru i crkvu. To hvalisanje ide čak tako daleko, da kaže na str. 127. (izd. Danič.): „mně grěšьnomu i nedostojnomu rabu Hrista mojego sьměrenomu Danilu potьštavьšu se ispovědati veličija neispovědimyihь čudesь gospodina mojego sego (sc. Milutina), pomyšljaju vь umě mojemь, otь kudu i sija glagolana mnoju, udobь bo strahomь odrьžimь jesmь hote mlьčati, ljuboviju že bogougodьnyihь jego dějanij ujazvljajemь drьzaju pohvaly jego prinesti siloju prěsvetaago duha oboštrenь“ — a malo niže dodaje, da bi poimence izbrojiti sva njegova dobra djela značilo izbrojiti zviezde na nebu i piesak u moru! Ovako jednostrano shvaćaše Danilo svoj zadatak, mjereći vriednost srbskoga vladaoca, ne mjerilom zaslugâ za dobro srbskoga naroda već mjerilom bezuvjetne naklonosti prema manastirskomu životu! I za to ćete badava tražiti u takovu djelu, kao što je Danilovo, da vam se bar jedna rieč kaže o stanju srbskoga naroda, o odnošaju boljara naprama vladaocu, o nutrnjem, političkom ili sudstvenom uredjenju države! Na protivno neće on zaboraviti a da nepripovieda i onakovih tajna bračnoga života, kao što je ono na str. 52. o kralju Dragutinu, tek ako ono biva pod vidom pobožnosti! Pravedan je dakle ukor, što ga izrekoše nad djelom Danilovim Šafařík (sr. Gesch. d. südsl. Lit. III. str. 240.) i Rački (Ocjena, str. 150.) kao kritički historici našega doba; ali mislim, da se onaj ukor neproteže toliko lično na Danila, koliko obćenito na duh čitavoga vieka; po svoj prilici bio bi isto onako pisao svaki drugi književnik četrnaestoga vieka u Srbiji. Ja nebih rekao,

da je Danilo navlaš izvraćao istinu; ta toga nije mu ni trebalo činiti, čim je u pohvalah već a priori isključeno sve ono, što se nemože hvaliti! Nasuprot držim, da se smije na preporuku njegove ljubavi prema istini spomenuti to, što nije o svakome kralju jednako na obširno pisao: ondje, gdje nije znao mnogo pripoviedati, obavi posao posvem u kratko, kao n. pr. do kralja Uroša I. ono predjašnje tek što je s nekoliko rieči spomenuto; život kralja Uroša I., Dragutina i Jelene pripoviedan je nešto obširnije, ali opet najobširnije i kao jezgra čitavoga djela dolazi: život kralja Milutina i kralja Dečanskoga. Za izvore starijih vladalaca poziva se na ono: „jelika slyšahomь i razuměhomь ili někotorii otь drevьniihь mužij sьvěděteli byše dělomь ihь, jeliko sьtvoriše vь dьni žitija svojego, i ti ubo vьzvěstiše namь“, str. 5.; u životu kralja Dragutina dolazi već i vlastito osvjedočenje: „imьže i my samovidьci byhomь“, str. 23., isto tako kod kraljice Jelene: „jako vьzvěstiše mi prěžde mene suštei sьvěděteli žitija seje blaženyje Jeleny, jelikože i azь očima mojima viděhь, istinьno ispovědaju“, str. 58.

Cjelokupna djela arhiepiskopa Danila štampao je Daničić g. 1866: „Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih, napisa arhiepiskop Danilo i drugi, na svijet izdao Gj. D.“, u Zagrebu str. XV. 386. Imajući ovako trudom Daničićevim ispunjeno ono, što je već odavna namjeravao i obećavao pokojni Šafařík, lakše će se danas sutra riešiti pitanje, što ga takodjer već Šafařík stavio, na ime: koliko je u toj zbirci životopisa ruke Danilove, koliko li njegovieh nastavljača? Da nije sve, što u rukopisu pod njegoviem imenom zajedno dolazi, on sam pisao, tomu netreba dalje dokaza, čim znamo, da je Danilo živio do g. 1338, ovi pak životi idu kod kraljeva do cara Dušana (dakle medju 1336 i 1356, prem da život Dušanov nije podpun), a kod arhiepiskopa čak do god. 1376, tako da u toj zbirci ima i obširan život samoga našega pisca, arhiepiskopa Danila. Čini se dakle, da je bar život cara Dušana, za tiem život arhiepiskopa Danila i patrijaraka: Janićija, Save i Jefrema (ova tri vrlo u kratko) pisao netko kao nastavljač djela Danilova. Ali nije još ni tiem pitanje riešeno. Pita se, kada i gdje je Domentijan pisao svoje djelo? Sudeći po okolnostih i antecedencijah srbske literature, držim svakako na sv. Gori; ondje bijaše sjemenište srbskih književnika, i Danilo se zove na nekoliko mjesta gojencem i učenikom sv. Gore; a to, ja mislim, da je pisao prije onoga vremena, kada posta arhiepiskom srbskim, prije god. 1325: sve

pak što je poslije ove godine, nije po mojem mišljenju on sam pisao, već nekoji od njegovieh učenika. Po njegovu odlazku sa sv. Gore na visoko zvanje arhiepiskopa srbskoga, bi i njegova književna radnja prekinuta, jer su ga sada čekale druge, mnogo veće dužnosti u životu javnom, koji literarnoj radnji više smeta nego li što bi je podupirao. Ali njegovo djelo osta, kako ja mislim, u Hilandaru i ondje ga nastavljahu njegovi učenici, bilo jedan bilo ih više. Za ovu hipotezu ima dosta nutrnjih dokaza. Danilo govori u svojem djelu često puti sam o sebi, i to vazda prvom osobom, te neupotrebljava drugačijih izraza, nego „grěšьnyj“ ili „sьměrenyj“ Danilo (sr. str. 39., 58., 104., 319.), ili, kako se čita na str. 234.: „azь sьměrenyj i nedostojnyj narešti se Daniilь“, sr. takodjer str. 292. A kako govori njegov biograf o sebi? On se u životu našega arhiepiskopa nezove nigda drugačije, nego li: „azь grěsьnyj i nedostojnyj rabь jego (sc. Danila)“, a o Danilu govori vazda: „gospodinь moj, prěosveštenyj arhiepiskopь kirь Daniilь“ (sr. str. 329.) te se na str. 330. izriekom prozvao „nedostojnyimь učenikomь jego“. Ako se dakle na ovom mjestu izriekom kaže, da je život Danilov pisao jedan njegov učenik (a mi znamo, da ih je imao više), koji Danila vazda zove svojim gospodinom, dodavajući k tomu podpuni arhiepiskopski naslov i sve druge pohvalne predikate — to mislim da neće biti daleko od istine, ako i za ostala mjesta ove pod Danilovim imenom sačuvane kolekcije ustanovimo to načelo, da ih nije pisao sam Danilo već da je od ruke njegova učenika sve ono, gdje pisac govori o Danilu kao o svome gospodinu te mu dodaje obilate pohvalne naslove, u obće gdje ga hvali, kako nebi Danilo nigda sam sebe hvalio. Takav način pripoviedanja nevlada samo u životu arhiepiskopa Danila, koji, to se već po sebi razumije, nije on sam o sebi pisao, niti samo u životu cara Dušana, gdje se n. pr. na str. 219. čita: „i gospodinь moj, prěosveštenyj kirь Daniilь“; nego i život kralja Dečanskoga nepominje Danila nigda u prvoj osobi, nego se uviek govori o njemu ovako po prilici: „kь semu gospodinu mojemu prěosveštenomu“, str. 165., ili u kraće: „sь gospodinь moj“, str. 166., 202., 203.; a gdje se pisac na toga svoga gospodina poziva, kao na str. 172., pripovieda o njemu oniem načinom, kojim nebi nigda Danilo sam o sebi pisao; n. pr. na str. 173.: „zělo bo hudogu i razumьnu mudrostь iměaše vь srьdьci svojemь“, sr. takodjer 204 — 206. Ja kažem dakle, i to prilično pouzdano,

da ni život kralja Dečanskoga, bar onako kako je sada, nije Danilo pisao, već nekoji njegov učenik; neću reći da je to morao biti upravo onaj isti učenik, koji i Danilov život pisa, ali je lako moguće. Nu da još i dalje podjemo, niti predjašnji životi Danilovi nijesu prosti od tudjih interpolacija, kojim je na svu sreću vrlo lako u trag ući. Eno u životu kralja Milutina, gdje Danilo dosta sam o sebi govori, dolazi na jedan put pod konac, na str. 150., 155 — 158., takovim načinom govor o Danilu, da onoga nikako nije sam pisao, već je netko kasnije umetnuo. Isto je tako očevidna interpolacija u životu kralja Dragutina ono, što se govori o Danilu, počamši od str. 43., gdje mu se već i predikat arhiepiskopski daje „sь prěosvešteni“, prem da znamo, da je tada bio tek igumanom hilandarskim.

Već iz ovoga kratkoga izlaganja razabiremo, da književna radnja Danilova jošter nije na čistac dovedena i da bi nam na veliku korist bilo, da se kojom srećom nadju stariji rukopisi od ona tri, po kojih je Daničić djelo Danilovo štampao. Ov čas nezna se više ni za onaj rukopis hilandarski, iz kojega su učinjeni u prošlom vieku priepisi karlovački. Koliko vriedi onaj rukopis 16. vieka, koji nadje Hilferding u manastiru Dovolju (sr. Bosna, str. 302., op. 2.), nije nam poznato: ono nekoliko rieči, što ih je u svojoj knjizi naštampao, pokazuju recenziju srbsku, a rieči su teksta one iste, koje u starijem karlovačkom priepisu.

Da li je Danilo još štogod pisao? Nezna se, ali kao da jest; jer u životu kralja Dragutina, u onoj interpolaciji, koje kako rekoh nije sam Danilo pisao, pripovieda nepoznati pisac o Danilu, kako se boraveći na sv. Gori odreče starješinstva hilandarskoga te ode u Savinu ćelijicu u Karejah, i „na množě tu živuštu jemu boguugodьnaja myslь vьzide na umь jemu, sьstavivь pisanija dušepolьznyihь glagolь i sija vьslati kь . . kralju Stefanu; i jeliko pomyslilь bě, tako i sьtvori: vьsa sii sьvrьšivь i sь vьsěmь srьdьčьnyimь blagoslovenijemь i glagoly bogoizbranyimi i pisanii čьstьnyimi vьsa sii sьstavivь“, posla to preko starca Atanasija na dvor kraljevski u Dabrac. Iz tieh se rieči nemože pravo razabrati, da li je to puka poslanica na kralja bila, ili kakovo moralno-filosofsko djelo. Isto je tako obćenito kazano, da se nemože pravo znati, što biograf Danilov o njemu hvali, „knigy že mnogočislьnyje sьstavljaje i izobrětaje prěžde ne byvьšeje nikoliže“ str. 367. Medju tiem, bilo

kako mu drago, koliko mi danas poznajemo Danila iz njegova djela kao i iz biografije njegova učenika, dužni smo ga pribrojiti najznatnijim ljudma naroda srbskoga u 14. vieku, radi njegova revna nastojanja o kulturi i prosvjeti stare Srbije.

Već je uz Danila spomenut jedan od njegovieh učenika kao pisac onoga pohvalnoga „žitija" na svoga učitelja, koje je štampano medju djeli Danilovimi, u izdanju Daničićevu str. 328. do 377. Samo je šteta, što tome srbskom piscu neznamo za ime, jer je već po onom, kako pisa život učitelja svoga, svakoga štovanja vriedan; kamo li istom, ako je to jedan te isti čovjek s oniem, koji je u ostalih čestih djelo Danilovo nastavljao i popunjivao. Nu ja mislim, da učenik Danilov nije osim života učiteljeva ništa drugo pisao, nego život kralja Dečanskoga i cara Dušana; u ta se dva života vrlo mnogo govori o „njegovu gospodinu", arhiepiskopu Danilu te se sa sviem razumije motiv njegove radnje, na ime: štovanje prema svome učitelju. Nasuprot ostala tri života, što su još u zbirci Danilovoj, na ime o patrijarku Janićiju, Savi i Jefremu, kako su vrlo kratki i neznatni, a u načinu pripoviedanja od svega predjašnjega puno različiti — držim da ih je kasnije netko dodao u zbirku Danilovu, ali nijesu vriedni njegova učenika. Danilov učenik nebi bio za cielo onako prezirno pripoviedao o caru Dušanu i njegovoj promjeni crkvenoj, što je arhiepiskopa srbskoga podigao na čast samostalnog srbskog patrijarka, kao što čitamo u izd. Danič. na str. 381. — 382.

Šafařík pominjaše (sr. Gesch. der südsl. Lit. III. 242.), a Daničić potvrdjuje, da se u starijem karlovačkom priepisu djela Danilova, ispod života Dušana, čita zapis, koji govori o nekojem obširnijem životu istoga cara, nego li je onaj u Danilovoj kolekciji, a taj tekst da se nekoč nahodio u Studenici: **сего благоүестиваго и превысокаго крала Стефана обрѣтаетса житие пространнѣише во обители Стѫденичкои, а здѣ тоүию се написанно.** Mi neznamo pravo, tko je prvi taj zapis pripisao; neznamo, da li se već u hilandarskom originalu čitao ili ga je tko kasnije pridodao. Toga radi i neznamo, tko je i kada je pisao onaj obširniji život cara Dušana? Nije li to možda onaj život, koji pisa o caru Dušanu i njegovu sinu Urošu arhiepiskop i patrijarak pećski Paisije (življaše istom na početku 17. vieka)? ali opet zar da nije o životu toli slavnog cara nitko ništa pisao prije 17. vieka? To mi tiem manje vjerujemo, čim znamo, ako se i nemože poimence dokazati, da je u 14. vieka kao i na

početku 15. vieka bilo u Srbiji vrlo mnogo biografa, tako da kod nekojih srbskih svetitelja znamo još i danas za više pohvalnih žitija; čemu po mojem mišljenju pripomože vrlo mnogo primjer toli ugledna čovjeka, kao što bješe arhiepiskop Danilo. Mi znamo n. pr. osim onoga, što Danilo pisa o Dragutinu i Milutinu, jošter u rukopisu 15. vieka, koji je u Biogradu, za „žitije i žiznь blagočьstivago kralja Stafana srěmьskago, monaha Theoktista“ (to je kralj Dragutin) i za „pametь iže vь svetyhь i vь blagočьstiji velikaago i vь milosti izeštьnago bogonosьnago Stefana, praveštago skyptri kraljevьstva vьseje srьbьskyje zemlje i pomorьskyje“ (to je kralj Milutin). Tko je ova dva teksta po prvi put sastavio i kada, to se nezna; može biti da su samo preradjeni po Danilovu djelu, jer umah za tiem dolazi u istom rukopisu i život kraljice Jelene, Milutinove majke, koji je upravo rieč po rieč izvadjen iz Danila (sr. Glasn. knj. 11.). Nu to još nije nikakav dokaz, za što u istom rukopisu imamo napokon i život kralja Dečanskoga: „žitije i žitelьstvo svetago velikomučenika vь carehь Stefana srьbьskaago, iže vь Děčahь“. Taj život nije puki priepis iz Danila, već ga pisa samostalno, sliedeći više izvora, čovjek znatan koliko u historiji književnosti srbske, toliko i još većma u historiji duhovne obrazovanosti naroda ruskoga, na ime Grigorije Camblak.

Grigorije rodi se negdje u Bugarskoj, ali bijaše neko vrieme igumanom dečanskim i u to doba pisa pomenuto „žitije“ kralja Dečanskoga (ujedno sa službom): izdano je po rukopisu srb. roda u knj. 11. Glasnika, a po iskvarenoj bugarskoj redakciji u knj. 4. Arkiva. God. 1379 (nezna se, da li prije ili poslije svoga igumanstva u Dečanih) sastade se u trnovskog patrijarka Evtimija s ruskim mitropolitom, rodom Srbinom, Kiprijanom, kad je taj na putu u Carigrad, pohodio i svoju otačbinu Srbiju. Bez sumnje upozna ovdje Kiprijan velike umne darove mladoga Grigorija te ga pozva, da dodje u Rusiju. Istom kasno, po što je prije razne časti obavljao u Srbiji i Moldavskoj, odazva se Grigorije pozivu svoga sunarodnjaka Kiprijana te ode zbilja u južnu Rusiju, ali nenadje više zaštitnika svoga medju živimi (umro je Kiprijan g. 1406 u Kijevu). Od onoga časa, što je Camblak prešao u Rusiju, prestaje biti Srbinom te radi na korist naroda ruskoga. Kolikih si je on ondje zasluga stekao za duhovno obrazovanje naše sjeverne braće, o tom umiju liepih stvari pripoviedati ruski historici; sr. Filaret, obzor duhovnoj literatury u uč. zap. ak. nauka III. str. 90. i članak „o

Grigorije Camblakě, mitropolitě kievskom" od episkopa Makarija u izv. peterb. ak. t. 6. str. 97. Ovaj potonji karakteriše našega Grigorija u kratko ovako: „Grigorije spada medju najznatnije naše spisatelje staroga perioda. Tečajem dvaju viekova, četrnaestoga i petnaestoga, kadno on življaše, nenadje se u Rusiji nijedan spisatelj-propovjednik, koji bi se mogao s našim porediti u rječitosti i nutrnjoj vriednosti svojih djela. Da i jače kažemo: tečajem prvieh pet viekova naše crkve, negledeć na velik broj njezinih spisatelja, jedva smo kadri pokazati dva-tri duhovna besjednika koji bi jednako pravo imali s Grigorijem, da dobiju mjesta u historiji ruske literature." Ova pohvala o Srbinu 14. vieka neslužı samo narodu našemu na čast, nego se smije ujedno uzeti kao dokaz, koliko su još u 14. vieku Srbi i Bugari u duhovnoj obrazovanosti naprednıji bili od Rusa, kada su Rusiji dali tako znamenite ljude, kao što bješe mitropolit Kiprijan (od 1376 — 1406) i Grigorije Camblak († 1419). — Danas se znade do 25 djela od Grigorija Camblaka, većinom duhovne propoviedi, koje su u Ruskoj u prkos nepovoljnome glasu, koji stiže njihova pisca, mnogo čitane i uvažavane bile; nekoje čini se da su svakako sastavljene, dok je još na jugu, medju svojim narodom živio. Nas zanima osim života kralja Dečanskoga, jošter: besjeda o prienosu sv. Petke u Srbiju (nije još nigda izdana); vele da je on preradio takodjer život sv. Petke, sastavljen patrijarhom Evtimijem (koji je štampan, neznam odakle, u Glasniku, knj. 8.); za tiem pohvala njegovu sunarodnjaku Kiprijanu i pohvala patrijarhu trnovskomu Evtimiju. Što se u Glasn. knj. 11., str. 37. i „žitije" sv. Romila našemu Grigoriju prisvaja, toga noviji biografi Camblakovi nepotvrdjuju, ali hronologija proračunana iz života Romilova, gdje se govori o despotu Uglješi, dopušta pomisliti, da bi onaj u žitiju napomenuti pisac Grigorije mogao biti naš Grigorije Camblak.

Grigorijeva srbska radnja spada upravo pod konac 14. vieka; on i jest posljednji iz 14. vieka, o kom nešto po bliže znamo: imena drugieh starosrbskih pisaca, razumije se takovieh, koji su pisali originalnih stvari, nijesu nam poznata. Neznamo na primjer, tko pisa ono nekoliko pohvala na kneza Lazara, o kojih bješe već napried govor; samo nam se sačuvalo ime Jefimije, koja sastavi poznati zapis na pokrovu Lazarova groba u Ravanici. Ali neima sumnje, da su i one druge pohvale o knezu Lazaru sastavljene svakako već pod konac 14. ili početkom 15. vieka.

Svakomu je poznato, da se junačkom smrću Lazarevom zaključuje jedno a otvora drugo doba u životu naroda srbskoga. Boj na Kosovu bijaše boj za samostalnost i cjelokupnost države srbske: ona propade ne od sile turske već od nesloge domaćieh knezova, od izdajstva feudalnih renegata. Odsele moradijaše Srbija služiti interesom, ne svojim već tudjim: strašna bijaše osveta sudbine, koja stiže sinove kneza Lazara i Vuka Brankovića, kad su morali narod svoj voditi u ratove za slavu gospodstva osmanlijskoga te proljevati krv srbsku, da tiem sebe i narod jačimi okovi sapnu. Ovu nesreću srbskoga naroda oplaka dostojnije sam narod u svojoj poeziji, nego li njegovi učevni ljudi u starosrbskoj književnosti, koji nijesu i u napredak prestali šutjeti o jadih i nevoljah svoga naroda a s velikim bombastom pohvaljivati pojedine primjere pobožnieh ljudi iz kneževskoga koljena. Takovu pohvalu zadobi Stefan Lazarević od svoga biografa, Konstantina filosofa; takovu kasnije despot Stefan Gjorgjević i žena mu Angjelina, takovu napokon i njihovi sinovi: Maksim arhiepiskop († 1516) i Ivan despot († 1503). Imena njihovieh biografa nijesu nam poznata. Tekstovi ovieh kasnijeh pohvala štampani su u srbljacih; život arhiepiskopa Maksima štampan je još posebice u Glasniku, knj. 11.

Dva su razloga, s kojih smo ova „žitija“ i „pohvale“ na prvom mjestu spominjali: jedan, što je to zbilja i najznatnija književnja radnja čitavoga vieka; drugi, što je dokazano, da su ove biografije srbskih ljudi izvorom i gradjom bile za neku drugu radnju, koja je svakojako već u 14. vieku odpočela, pak se nastavljala u 15., a najvećma cvala u 16. i 17. vieku. To bijahu srbski ljetopisi.

Srbska hronografija, uzevši tu rieč u najširem značenju, razvi se sa sviem na osnovu grčkom; kao u svemu, tako bijahu i u tome plodovi književnosti srbke puka imitacija i vjerno ogledalo književnosti grčke. Oni isti ljudi, koji su prevodili ostale crkvene i teologijske knjige, sveštenici i kaludjeri, smatrahu i taj posao bogougodnom zabavom svojega manastirskoga života. Najstarija radnja u tome pogledu bijaše prevodjenje grčkih ljetopisaca. U to doba biše u grčkoj, a po tome i u slovjenskoj književnosti najvećma poštovana ova četiri grčka ljetopisca: Joan Malala, Georgije hamartolos (grješnik), Joan Zonara i Konstantin Manasije. O prvome bijaše rieč na str. 70.; za srbski tekst njegova prievoda nezna se danas da bi igdje bio. O drugome već

smo govorili na str. 70. i 166. Sudeći po množini rukopisa, u kojih se još i danas nalazi slovjenski tekst Georgija hamartola, smijemo izvoditi, da su ga svi slovjenski književnici, a napose i naši starosrbski, vrlo mnogo i vrlo rado upotrebljavali. Kada je nekoji spisatelj, rodom Srbin, djelo Georgijevo budi iz nova preveo budi bar preradio dojakošnji prievod starobugarski, to se pravo nezna; ali rekao bih negdje u 14. vieku, za što su svi do sada poznati srbski rukopisi najranije iz 14. vieka. Jedan rukopis vidje Avraamović u manastiru sv. Pavla na Sv. Gori; taj je pisan medju g. 1376 i 1389 (sr. u njegovoj knjizi str. 118.); drugi rukopisi, nekoč hilandarski, danas u moskovskoj sinodalnoj knjižnici, pisan je g. 1386; treći rukopis, nekoč Šafaříkov, danas u praškom muzeju, prisvajaju god. 1389; četvrti je rukopis bečki iz 14. vieka, a peti rukopis rumjancovskoga muzeja iz 15. vieka. Šteta, što nam nijesu ovi rukopisi iz bliže poznati; kaže se, da u Ruskoj pripravljaju izdanje slovjenskoga teksta, po što je Muralt izdao tekst grčki god. 1861. Ljetopisac Joan Zonara čini se da je prvi put originalno preveden na srbski jezik, i to valjda takodjer u 14. vieku; rukopis knjižnice karlovačke, u kojem se nalazi slovjenski tekst Joana Zonare, spada u 15. viek, ali je ono samo priepis iz starijega originala. Prievod ljetopisca Konstantina Manasija pripada bugarskoj književnosti; za srbsku redakciju neznamo ništa da je igda bila.

Ova četiri ljetopisca, od kojih kako vidjesmo jedan sa sviem a drugi bar na pola pripada starosrbskoj književnosti, znatna su ne toliko samiem sobom, koliko osobito tiem, što je iz njih crpena gradja za tako zvani hronograf, to će reći za obćeniti ljetopis o dogadjajih, crkvenih i svjetskih, iz historije: jevrejske, sirske, macedonske, grčke i rimske, uza što će se naći i nekojih dodataka iz historije slovjenske. Takovieh hronografa nalazi se u slovjenskoj književnosti vrlo mnogo, naročito u redakcijah ruskih iz 16. vieka. Prem da ima i u nas nekoliko hronografa (Šafařík pominje u svojoj knjizi: Gesch. d. südsl. Lit. III. 236 — 237, tri rukopisa; znatniji je onaj tekst srbskoga hronografa 15. vieka, koji je negdje u ruskoj a pominje ga Lazarevski u izv. peterb. akad. t. 8. str. 387.), ipak si neuze još nitko do sada truda, da bi ih potanko ispitao; samo na jedno pitanje, što ga nekoč stavi Šafařík, odgovara nam Lazarevski: da je hronograf srbski stariji od ruskoga, i da je ruski bar neke dielove svoje sadržine crpao iz srbskoga. N. pr.

po istraživanju Lazarevskoga bio bi hronograf ruski uzajmio iz srbskoga svu gradju Joana Zonare, odlomke iz Josifa Flavija, iz stare bugarske i grčko-slovjenske historije itd., a može biti da je nekoč upravo čitav srbski hronograf presadjen u Rusiju. Ali kako i kada postaše srbski hronografi? da li su izvoran trud srbskih književnika ili već prije njih djelo bugarsko? i napokon da li se počeše u našoj staroj književnosti ranije baviti pisanjem hronografa nego li srbskih ljetopisa, što bi veoma prilično bilo vjerovati? To su sve pitanja, na koja se ov čas nemože još sigurno odgovoriti.

Mi samo znamo, da se srbski ljetopisi u užem značenju sastoje svagda iz dvie polovice: jedna je polovica obći diel ljetopisa, koji negovori o domaćih stvarih; druga je polovica posebni diel, koji pripovieda stvari domaće, iz domaće srbske historije. Obći diel srbskih ljetopisa čini se da je crpen iz hronografa, kao što se pouzdano zna za posebni, domaći diel, da su mu izvorom bile po najviše domaće biografije, n. pr. djelo sv. Save, Domentijana, Danila, Camblaka i t. d. Nu po tome što mislimo da su srbski ljetopisi postali kao izvadci, pokupljeni iz hronografa i originalnih životopisa, valjalo bi nam reći, da je i doba njihova postajanja sliedila istom nakon onieh. Pa tako će i biti; nigdje se nepominje srbski ljetopis stariji nego li iz petnaestoga i šestnaestoga vieka, a dalje redom sve do postanka narodne književnosti koncem prošloga vieka. To se može donekle već i okolnostima vremena rastumačiti: istom u 15. vieku dodje narod srbski u takovo stanje, da je počeo mjesto nesretne sadanjosti živjeti u razmišljanju sretnije prošlosti; istom tada uzeše njegovi književnici uz pomoć obćih ljetopisaca i domaćih „žitija“ sastavljati genealogijske prieglede o subdini svoje gospode, svojih knezova. Pri tome smije se kao pravilo izreći, da čim je ljetopis stariji, tiem je obširnija njegova prva strana, nesrbski dio; tiem većma naliči na obći hronograf. Kasniji nastavljači, po što se je nakupilo više domaće gradje, počeše u prepisivanju prvi dio pokraćivati, ili ga čak sa sviem izostavljati. Za primjer obširna nesrbskog diela stavlja se ljetopis biogradski, koji je štampao Vukomanović u Glasn. knj. 10., s naslovom: **повѣсть отъ бытиꙗ и ѡ цѣсарьствихъ васехъ родовъ.** Ovdje već i naslov pokazuje, da piscu nije bilo do same srbske historije, nego je to zbilja pravi hronograf, samo što je u prvom dielu nešto pokraćen a u drugom dotjeran do novijih vremena (1517). Držim da bismo se o tome podpunoma uvjerili, da nam je moguće prvu stranu ove

„pověsti“ sravniti s kojim drugim, starijim hronografom, ili n. pr. s onom „pověsti“ rimskih i grčkih careva od Pompeja do Konstantina (1028), koju Šafařík pominje po rukopisu krušedolskom iz 15. vieka, i koja nije nego jedan odlomak iz hronografa (sr. Gesch. der südsl. Lit. III. str. 215.).

Ni prvi (obćeniti) ni drugi (srbski) dio srbskih ljetopisa neodlikuje se baš nikakovimi vrlinami; pripoviedanje niti je razložito niti podpuno, neide preko nizanja golieh imena u redove genealogijske, samo je uza svakoga znatnijega čovjeka — to su članovi vladalačke kuće po redu nasljedstva — još po koji dogadjaj iskazan, koji se dogodio njemu ili bar pod njim. Tiem načinom neizlazi dakako država ili narod nigda u svojoj organskoj cielosti na vidjelo. Kao god što su jednostranim pravcem pisana srbska „žitija“, upravo onako i njihove kopije, srbski ljetopisi, samo što se ovdje našao pisac po pojmovih sredovječne hronografije još u toj golemoj neprilici, kako će u svoju historijsku gradju uvesti red genealogijski: to je ona okuč, u kojoj morade njihovo znanje zapeti. Što se u srbskom narodu zbivalo prije Nemanje, o tom neznaju ljetopisi ništa pripoviedati; pače niti genealogije Nemanjine neumiju u red dovesti, nego ga zovu praunukom cara Konstantina! Bijaše već i pitanje, koji je tomu uzrok, da naši ljetopisi neznaju za ono, što je dalje od Nemanje; a ja držim, da netrebamo s Hilferdingom strogoga pravoslavlja, koje bi tobože zaziralo od vreménâ prije Nemanje, ondje u pomoć pozivati, gdje je dovoljan razlog već i to, što znamo, kako su se kasno počeli u nas pisati ljetopisi: ta oni su plodovi kasnijih vremena, kada je već znatno spala kultura i obrazovanost 13. i 14. vieka; a po što nemogosmo baš mnogo hvaliti ni starijih djela, kamo istom da se čudimo mladjim, što nevriede mnogo: što će znati pripoviedati o davnoj prošlosti srbskoga naroda ovѣ mladje kompilacije, kad neima ništa o tome ni u onih starijih izvorih, koji su ipak bliži bili 9., 10., 11. i 12. vieku!

Do sada se našlo do dvadeset i pet raznieh rukopisa, u kojih ima što kraćih što dužih srbskih ljetopisa. Najstariji bit će, od konca 14. ili početka 15. vieka, tako zvani koprivnički ljetopis, koji je Šafařík našao u rukopisu krušedolskom od g. 1453; onamo je upisan za cielo iz nekojega starijega rukopisa, a vriedno je spomenuti, da se ljetopis svršuje smrću kralja Vukašina, god. 1371. Ovomu je vrlo naličan ljetopis pećski, koji Hilferding nadje u

Peći, u nekojem rukopisu 15. vieka; taj dopire nešto malko dalje, t. j. do god. 1391 (sr. Hilf. Bosna, 271). Svi ostali dopiru preko konca 14. vieka, pače ako izuzmemo ljetopis **sečenički**, koji se našao u menologu od god. 1501, neima nijednoga, koji nebi išao čak do šestnaestoga ili sedamnaestoga vieka, da nekoji su nastavljeni i do osamnaestoga vieka. Nebi ipak pravo bilo, kada bismo mislili da ni u jednom novijem ljetopisu neima o starijoj dobi (do konca 14. vieka) obširnijih viesti, nego li je ono, što se nalazi u ljetopisih starijih. Više puti sačuvaše upravo mladji ljetopisi o gdje kojem dogadjaju starijega vremena veoma znamenitih viesti, kojih bismo badava tražili u starijih, istome dogadjaju po vremenu puno bližih izvorih: to nam je dokaz, da su nekoji inače posve mladi ljetopisi za starije viekove srbske prošlosti crpli svoje viesti iz izvora (valjda opet ljetopisa), kojim neima danas ni traga ni glasa. Tako spada po konačnoj redakciji medju najmladje plodove starosrbske književnosti ljetopis **tronoški** (štampan je u 5. knj. Glasnika): god. 1791 prepisa ga u manastiru Tronoši nekakav jeromonah Josip tronošac. Original toga priepisa bi takodjer u 18. vieku pisan, jer pisac pominje nekoje zgode svoga vremena, koje se dogodiše o polovici 18. vieka. Ali kada se pomnije gleda, nije teško razabrati, da je taj ljetopis u 18. vieku samo od nekoga preradjen i popunjen, a starija njegova redakcija dopiraše samo do prve polovice 16. vieka, naročito do g. 1526. Hilferding nadje još u dva rukopisa tekst upravo takova ljetopisa u **Peći** (i Dečanih): i njegov je jedan tekst istom iz 18. vieka, a drugi nešto stariji (sr. Hilf. Bosna, 264). Taj tronoški, ili po Hilferdingovoj redakciji, pećski ljetopis pripovieda neke stvari (n. pr. o Kosovskoj bitci) iz starijih vremena toli liepo i obširno, da ih onako razložito pripoviedanih neima ni u kojem starijem ljetopisu. Odakle njemu tolika vrlina? Piscu bijahu za cielo pri ruci takovi stariji izvori, o kojih mi danas ništa neznamo.

Većina do sada poznatich ljetopisa već je naštampana. Šafařík u svojih „památkah“, naročito u onoj česti, gdje su „okázky občanského písemnictví“ (u Pragu 1851), sastavi deset ljetopisa u jedan tekst pod naslovom: **„сказаніє о срьбьскыхъ господахъ“** i **„лѣтописьць господь срьбьскынхъ“**; u prvoj polovici spojeno je u jedno obširnije kazivanje dvaju ljetopisa: **koprivničkoga** i **karlovačkoga**, u drugoj dolazi kronologijskim redom kompilacija kraćih viesti iz ostalieh osam ljetopisa. Načelu Šafaříkova izdanja neima

se šta prigovarati, dapače samo oniem se načinom i može istaknuti historijska vriednost srbskih ljetopisa; ali god. 1851 nebijaše jošter poznat ili bar nauci pristupan dovoljan broj rukopisa, da bi bio mogao Šafařík od njih stvoriti tekst kritičan i ispravan. Za dokaz tomu možemo se pozvati na ispravke Vukomanovićeve u Glasn. knj. 11. str. 158, na mnoge ispravke u Daničićevu rječniku, i na ono, što sam ja po Kukuljevićevu rukopisu popravljao u Književniku III. str. 122. Medju tiem od god. 1851 znatno je narastao broj štampanieh ljetopisa te bi se danas mogao s većim uspjehom upotrebiti Šafaříkov način izdanja srbskih ljetopisa. U Glasn. knj. 5. štampan je ljetopis tronoški (sr. k tomu Hilferding Bosna, 264), u knj. 10. gori pomenuti hronograf (**повѣсть отъ бытиꙗ**), u knj. 11. Vukomanovićev **лѣтопись царемь срьбьскыимь**, u knj. 20. ljetopis ravanički, u knj. 21. **родословіе сербскиꙗ цареи**; u knjizi „Dečanski spomenici“ od S. Ristića (u Biogradu 1864): ljetopis dečanski (bez kritike), u Arkivu knj. 3. latinski prievod Brankovićeva ljetopisa, u Knjiž. III. 122. obširan izvadak Kukuljevićeva ljetopisa itd. Još o nekojih željeli bismo, da budu ako ne čitavi naštampani, a ono bar poredjeni s najsličnijimi si od onieh, koji već jesu štampani, da bi se tako mogle medjusobnim poredjivanjem ispravljati pogrješke i tamna mjesta izjašnjivati: to se osobito tiče onoga Hilferdingova ljetopisa, koji se nadje u rukopisu pećskom, sr. u njegovoj knjizi str. 271. I u manastiru Žitomišljiću ima, kako piše Mag. Dalm. 1861, nekakav carostavnik, koji bi pisan g. 1634 u Hopovu; da li je ono srbski ljetopis ili hronograf, neznam.

U ono isto doba, kada su ovaki ljetopisi postajali, biše pripadom zapisane još i nekoje druge sitnice, historijskoga sadržaja, kojim se čas u ovom čas u onom rukopisu u trag ulazi. Tako je „inok Isaija“ uza svoj prievod Dionisija Areopagitskoga pripisao pripoviedčicu o smrti kralja Vukašina (god. 1371); tekst se našao u nekom mladom rukopisu bugarskog roda, a čini se, da je i sam Isajia bio rodom Bugarin (sr. Mikl. homil in ramos palm. str. 69.).

U 14. vieku pisa patrijarak trnovski Jeftimije život sv. Joana rilskoga; taj rukopis nije sam po sebi znamenit a i nespada pravo u književnost srbsku već u književnost bugarsku. Ali uz ovo djelo Jeftimijevo dolazi u rukopisih obično i dodatak o tome, kako biše mošti Joana rilskoga prenesene iz Trnova natrag u manastir rilski. Taj dodatak bi pisan „poslědьnjimь vь diacěhь Vladislavomь gramatikomь.“ Budući da je ono prenošenje bilo g. 1469, to

znamo, da Vladislav nije mogao živjeti prije druge polovice 15. vieka; ali nije ni kasnije, jer je on tako pisao da bi se teško moglo vjerovati, da nije prenošenje sam gledao. Osim toga bit će na str. 199. ove knjige spomenut panegirik rilski, koji pisa naš Vladislav g. 1479 te se još i po tome vidi, u koje je doba živio. Daničić je u jednoj lekciji, štampanoj u Vidovu danu god. 1863 br. 11. — 12. podpuno ocienio djelo Vladislavovo te dokazao, da je Vladislav bio razuman i učen čovjek, a njegovo pripoviedanje sadržaje mnogo važnih historijskih stvari iz najbližega onome dogodjaju vremena. Videći iz kratkog izvoda Daničićeva, koliko krasnih stvari ima u pripoviedanju gramatika Vladislava, željeli bismo, da to djelo izadje u dostojnom obliku na sviet. Osim biogradskog rukopisa ima, što ja znam, i na Sv. Gori jedan, sr. Petkovič, obzor str. 61.

U rukopisu od g. 1619, u kojem se nadje Savin život sv. Simeona, ima kratko kazivanje o Carigradu, kako ga sagradio Konstantin a g. 1453 zauzeli Turci: nije još izdano. U Glasniku knj. 11. štampao je Daničić kao prilog k historiji srbske crkve: **сказаніє о архієпискупехь срьбьскыхь иже вь пеки бывшихь.** S vremenom naći će se još mnogo takovieh stvari, koje koliko i mogu ili nemogu izjasniti historiju našega naroda, ipak se samo tako može podpunoma dokučiti karakter i vriednost starosrbske književnosti, kada se sve te malenkosti pokupe te iz njih sastavi jedna cjelina kao ogledalo duhovnog života starosrbskih književnika.

Ovo spominjanje srbskih ljetopisa odvede nas daleko preko granica 14. vieka, a to s toga, što su oni u potonjih viekovih starosrbske književnosti zamjenici predjašnjih ‚žitija‘, a nekošnja žitija nastavljahu se docnije u formi srbskih ljetopisa. Da sad priedjemo k ostaloj književnoj radnji 14. vieka.

Medju knjigami porabe crkvene pominjemo na prvome mjestu tipik sv. Save jerusolimskoga, koji prevede s grčkoga na srbski jezik arhiepiskop Nikodim. Još kao iguman hilandarski dodje on jednom u Carigrad, gdje boravljaše upravo on čas patrijarak antiohijski i jerusolimski, i tu vidje njihov ustav; poslije uzvišen na arhiepiskopsku stolicu poželi i svojoj otačbini takav tipik te posla u Carigrad po grčki tekst i kaže „prěložihь vь našь jezykь otь pismenь grьčьskaago jezyka“: to bi g. 1319. Taj je spomenik naše književnosti, kako valja, ocienio Gj. Daničić u Glasn. knj. 11. Nu iz 14. vieka pominje se još nekoliko tipika, ako se i nezna, koliko se slažu s Nikodimovim; tako bijaše u Šafaříka srbski tipik,

pisan m. 1357—1367, sada svojina praškoga muzeja; nekakav tipik hilandarski iz 14. vieka bijaše nekoč „u selo Brodarь u Bosně“, poslije svojina Vukova (sr. Miklošić lex. XX.), a u Ruskoj u novojerusolimskom manastiru ima takodjer srbski tipik, pisan na koži u 14. vieku; ondje dolazi i zapis: „си типикь іеромонаха аѳанасиꙗ кратовьца радоника попа и матере ѥго“, sr. izv. VIII. 4. 272. — Po zapoviesti upravo pomenutoga arhiepiskopa Nikodima pisa g. 1324 crnorizac *Damijan* poznati rukopis *apostola šišatovačkoga* u *Peći* u gradu *Ždrielu*: taj je dragocjeni spomenik štampao Miklošić god. 1853 u Beču; istomu se vremenu, ako nije starije, prisvaja *evangjelje šišatovačko*. Veoma je znatno *evangjelje nikoljsko*, što ga je Daničić štampao g. 1864 u Biogradu (misli se da je priepis s glagolskoga teksta); na Sv. Gori pominje se *evangjelje karejsko* od god. 1316 i evangjelje *Pavlova manastira* od g. 1329 (o njima govore Grigorović i Avraamović); za tiem nekoliko (najmanje četiri) evangjelja *hilandarska*: jedno je pisano g. 1337 „povelěnijemь i popečenijemь prěpodobьnaago otьca našego igumena kyrь Arsenija, vь dni blagočьstivago i prьvago cara Srьbljemь kyrь Stefana“, drugo g. 1356 (sr. Petkovič, obzor, 58.). Neki Athanasije priloži god. 1365 *apostol hilandarski* (Petkovič, 57.), a od g. 1372 ima *evangjelje bečko* (odlomak je štampan u Kopitarovoj knjizi: glagolita Clozianus). Iz 14. vieka, ali bez godine, bit će još 2 ili 3 evangjelja zbirke Mihanovićeve u Zagrebu, a isto toliko ima ih knjižnica narodna u Biogradu; i ondje i ovdje čuva se takodjer po jedan *apostol* na koži iz 14. vieka.

Prema tolikomu broju rukopisâ s tekstom novoga zavjeta vrlo je siromašna starosrbska književnost na tekstu *staroga zavjeta*; ja i neznam, da se je do sada našao koji takav rukopis srbskoga roda a da bude stariji od 15. vieka! Za to se može davnijemu tekstu staroga zavjeta, bar za pojedine dielove, primjera naći u starinah glagolskih, nego li u starinah ćirilskih. Istom iz 15. vieka znatan je rukopis *krušedolski*, u kojem ima pet knjiga Mojsijevih, knjiga Isusa Navina (Jozua), o sudijah i o carevih. U Mihanovićevoj zbirci nalazi se jedan rukopis staroga zavjeta (pet knjiga Mojsijevih i još nekoji dielovi), ali na papiru, pisan istom pod konac 15. ili 16. vieku. Godine 1544 kažu da je pisan srbski stari zavjet, što je sada u Grigorovića; taj rukopis, po onome kako ga često pominju ruski književnici, čini mi se da

je vrlo znamenit. Hoće li igda izaći na sviet? Po što već imamo naštampan priličan broj tekstova evangjelja (ostromirovo, assemanovo, nikoljsko), a štampan je i jedan apostol (šišatovački): bilo bi vrieme, da se napokon nauka lati izdanja tekstova staroga zavjeta.

Izmedju ostalieh liturgijskih knjiga 14. vieka odabiremo samo najznatnije, osobito gdje se baš za godinu ili ime pisca znade: oktoih norovski pisa grješnik *Metodije*, za kralja Uroša; razumieva se po svoj prilici kralj Milutin, 1275 — 1321. sr. uč. zap. 2. 2. 101. O triodu sinajskom, koji je pisan g. 1374, bijaše rieč na str. 161., gdje je naštampan zapis iz tog rukopisa; god. 1359 pisan je triod karejski „rukoju mnogogrěšьnaago Makarija mniha“, a pisa ga „carьstvujuštu Stefanu Urošu, blagoslovenijemь igumena hilanьdarьskago kyr Dorothea i povelěnijemь starьca Mihaila karejska.“ Ovaj rukopis bješe namienjen ćelijici Savinoj, kako se dalje čita u zapisu, kod Petkoviča, str. 6. U Biogradu ima u narodnoj knjižnici oktoih na koži i komadi postnoga trioda (sr. Novaković, istor. srp. knjiž. str. 37.). Vostokov opisuje u rumjanc. muzeju br. 400. srbski rukopis: „ustavь božьstvьnyje služьby“, koji bi pisan na Sv. Gori, valjda g. 1386, a Hilferding spominje u svojoj knjizi, na str. 168., dva rukopisa, što ih je vidio u nekoj crkvi blizu Peći, te ima u njih liturgijskih stvari. Medju prolozima četrnaestoga vieka znatan je prolog biogradski, koji je opisao Daničić u Glasn. knj. 10.; u zbirci Mihanovićevoj ima radoslavov prolog od g. 1370 sa zapisom: „mnogogrěšni dijakь Radoslavь Skopčićь (скопьчикь)“; još se pominje u Mikloš. rječniku prolog vukov, sada je u Berlinu. Vrlo je obširno opisan sinaksar Stanislavov od g. 1330, u knjizi Lamanskoga: „o slavjanskih rukopisih“, u zap. peterb. akad. tom 6. knj. 1. sr. takodjer Glasn. knj. 16. Istina, po recenziji taj rukopis pripada rodu bugarskomu, samo prvieh 70 listova pisano je srbski; ali isti Stanislav pisa god. 1332, dakle dvie godine za tiem, minej srbski, po zapoviesti vojevode Olivera, odakle ga i zovu: oliverski minej. Po tome dakle imamo od istoga čovjeka i na istome mjestu pisana dva rukopisa, svaki svojom recenzijom: Stanislavov sinaksar pripada rodu bugarskomu, Stanislavov minej rodu srbskomu. To je spomena vriedan slučaj te pokazuje, kako je upravo u 14. vieku, kadno je srbska država težila k jugu, medju krajeve bugarske i grčke, literatura srbska u tiesnoj svezi stajala

s literaturom bugarskom. I oba zapisa, bugarski u sinaksaru a srbski u mineju, vrlo su zanimljiva, kada se porede jedan s drugim. Sr. u Lamanskoga str. 19. i 165. — Znamo još nekoliko mineja i paterika iz 14. — 15. vieka: tako se u Mikl. rječn. navodi paterik bečki 14. vieka, koji je nekoč u zografskom manastiru bio; u Vrdniku ima znatan paterik iz 14. — 15. vieka, a nalazi ih se mnogo i po drugih manastirih sriemskih; Hilferding nadje u Prizrenu minej za mjesec Decembar, pisan za kneza Lazara (dakle do 1389); sr. str. 209. njegove knjige i zapis, ondje štampan, poredi sa zapisom mineja pariškoga (u Glasn. knj. 6., str. 162.) te ćeš se uvjeriti, da su prizrenski minej i pariški minej, nekoč od istoga čovjeka, na ime župana Sime, poklonjeni manastiru sv. Nikole. Obširniji opis pariškoga mineja naći ćeš u Martinova, les Manuscrits slaves, p. 89. Za mjesec August ima minej na koži u narodooj knjižnici biogradskoj (Novaković, ist. srp. knj. 37.).

Iz 15. vieka, i to od g. 1479, zna se za minej ili panegirik rilski: to je zbirka života od bugarskih i srbskih svetaca, koju pisa gramatik Vladislav, naš vriedni pisac 15. vieka. Po njegovu tekstu štampan je život sv. Ćirila u knjizi Šafaříkovoj. Iz 16. — 17. vieka ima još mnogo više mineja kojekuda po knjižnicah i manastirih. Za nas je osobito važna njihova slovjenska čest, to su životi slovjenskih svetaca. Šafařík je, kako rekoh, pomoćju mineja štampao život sv. Ćirila; Sreznjevski je ove godine u zapisk. peterb. akad. t. 11. knj. 1. po dva rukopisa 14. vieka (jedan je bugarski, drugi ruski) naštampao pohvalu sv. Ćirilu od episkopa Klimenta; i tako će se s vremenom moći još mnoge do sada nepoznate stvari iz takovieh knjiga iznieti na vidjelo.

U bogoslovnoj književnosti pominjemo biogradski rukopis Efraema Sirskoga od g. 1337, koji je obširno opisao Lamanski u zap. peterb. ak. tom 6. knj. 1.; istoga je vieka i drugi rukopis Efraema Sirskoga u zbirci Mihanovićevoj; god. 1344 kažu, da su pisane na Sv. Gori nekoje besjede Ivana zlatoustoga. Tomu vieku pripadaju za tiem srbski priepisi: antiohovih pandekta (sada u Beču), Damascenove teologije (u Krušedolu), djelo Isaaka sirskoga, o kojem smo sprieda govorili, na str. 167.; na dalje velik zbornik homilija, koji sada ima knjižnica bečka, itd. A kao što su to po najviše samo priepisi, tako ima od nekojih bogoslovskih pisaca priepisa istom iz 15. vieka, gdje za starije srbske tekstove neznamo niti su nam poznata imena prevoditelja. Medju takova djela bro-

jimo dioptru Philipovu (srb. rukopis 15. vieka jedan u Ljubljani, jedan u Šišatovcu), prievod knjige Andrije ludoga: „o mytarьstvě" (srb. rukopis 15. vieka u Ljubljani), djela Leontijeva (srb. rukopis 15. vieka u Ljubljani) i t. d.

Još su većma voljeli naši stari kaludjeri iz raznieh pisaca sastavljati kompilacije u jedan rukopis, tako da si u njemu mogao naći svega i svačesa: to bijahu enciklopedije njihova vremena i njihova načina. Takovieh zbornika ima za čudo mnogo, te ćeš koji put upravo ovdje odkriti najzanimljivijih stvari: medju raspravami iz teologije i filosofije naći ćeš srbskih ljetopisa, srbskih listina, po koju pripoviedku, odlomaka iz fiziologije, medicine, astrologije itd. To je baš sa sviem način bizantinski: da se iz stotinu knjiga i najrazličitijih stvari sastavi jedina cjelina, ali to nije organska cjelina, već najčudnovatija mješavina.

Kako su rano počeli starosrbski književnici sastavljati ovake zbornike, vidimo odatle, što ih ima već iz 14. i 15. vieka. U knjižnici karlovačkoj nalazi se rukopis 14. vieka, pisan na pamučnoj artiji, u kojem dolaze ovi članci: a) pravilnik Matije Vlastara (taj Vlastar iliti Blastares življaše u 14. vieku te sastavi g. 1335 grčkim jezikom: σύνταγμα, zbirku zakona i pravila crkvenih, koja bi skorim iza toga prevedena na starosrbski jezik); b) arhiepiskopa Dominika iz Mljetaka poslanica na Petra patrijarka antiohijskoga; c) odgovor na istu poslanicu; d) Mihaila sincela jerusolimskoga o pravoj vjeri; e) poslanica patrijarka carigradskoga Mihaila na patrijarka antiohijskoga Petra; f) pape Grgura ispoviedanje vjere latinske, pisano patrijarku carigradskomu; g) patrijarka carigradskoga Germana odgovor; h) patrijarka antiohijskoga Anastasija i Ćirila aleksandrijskoga razlaganja o vjeri hrišćanskoj u pitanjih i odgovorih; i) Mihaila sincela jerusolimskoga razlaganje na simbolum fidei; k) tumačenje nekojih crkvenih pjesni; l) tumačenje simbolum fidei; m) razlaganje očenaša po Ivanu zlatoustom; n) iz trebnika o primanju jeretika u crkvu; o) razgovor arhiepiskopa aleksandrijskoga Ćirila s jeretikom Nestorijem. Ovaj se zbornik, kako mu članci svjedoče, najviše bavi dogmatikom, imajući pri tome na umu razliku medju istočnom i zapadnom crkvom. Drugačijega je karaktera zbornik, koji bivši nekoč u Šafaříkovim rukama (sr. Gesch. der südsl. Lit. III. 221, br. 162.), dodje poslije njegove smrti s ostalom ostavštinom u knjižnicu nar. muzeja u Prag. Taj zbornik po računu Šafaříkovu bi pisan medju g. 1390

do 1408, a ima u njemu 21 članak! Evo ih: a) izvod iz Vlastarova pravilnika; b) pravila Joana jejunatora; c) nekoji zakoni Justinijanovi; d) zakonik cara Dušana; e) zakoni i pravila sedam crkvenieh sabora i crkv. otaca; f) historijsko kazivanje o sedam obćih sabora; g) razlaganje stiha: gospodi bože naš, pomiluj nas; h) služba sv. pričesti; i) tumačenje azbuke; j) pjesni u strofah; k) horoskop poroda preko pojedinieh mjeseci, za dječake i djevojke; l) o temperamentih; m) domaći ljekar; n) zbirka molitava; o) o budućih stvarih rieči Lava mudroga; p) nagovieštanje budućnosti iz trzanja udova; r) paralelizam izmedju znakova zodiaka i udova čovječjega tiela; s) proricanje po grmljavini; t) proricanje po danu poroda; u) krug mjesečni od g. 1399 — 1408; v) molitve večerne.

Zbornika, kao što su ova dva ovdje za primjer navedena, ima u našoj književnosti od 15. — 17. vieka vrlo mnogo, sr. u Šafaříkovoj knjizi: Gesch. der südsl. Lit. III. rukopise pod brojevima: 95., 102., 105., 130., 147., 159., 161., 163., 164., 168. i 194.; za tiem rukopise, što bijahu nekoč Šafaříkova svojina a sada su u Pragu (catalogus librorum etc.), osobito pod br. 15.: zbornik šišatovački od g. 1541 i pod br. 19.: zbornik 15. vieka, napokon zbornik knjižnice Kukuljevićeve, koji se opisuje u Književniku III., str. 121.; a koliko ih ima, do kojih još ter nedodje ruka čovjeka od nauke! U tih zbornicih naći ćete traga svemu, što igda bijaše kod starosrbskih književnika predmetom čitanja, pisanja i izučanja; ni u čem se nevidi tako razgovietno karakter starosrbske književnosti, kao kad se takav rukopis, takova enciklopedija, u ruke uzme. Pored članaka iz teologije, pored tumačenja liturgijskih, pored duhovnieh besjeda i panegirika s pripoviedanjem o čudesih raznieh svetaca, osobito se ističe crkveno i svjetsko pravo (sr. rukopise pod br. 159., 160., 161., 163., 164., 168. i u Šaf. catalog. 15.), za tiem historija biblijska i obćenita, n. pr. o kralju Assi i o Nimrodu u br. 95., pitanja i odgovori iz biblijske historije u br. 105.; odlomci iz biblijske i rimske historije, isto ondje; biblijska historija i historija rimskih i grčkih careva od Pompeja do Konstantina VIII. u br. 147.; na dalje srbski ljetopisi i tekst Dušanova zakona; pojedince dolaze kojekakve apokrifne pričice (sr. u br. 95., 147., i u Šaf. cat. 19), rasprave o koledaru i hronologiji (sr. u br. 105. i 159.), po nešto o astrologiji (n. pr. *gromovnik* u br.

102. i 105., jedan je rukopis u Beču) i o medicini (n. pr. domaći ljekar u br. 162.), nešto iz filosofije (n. pr. rieči grčkih filosofa u br. 95.) i iz gramatike, n. pr. u br. 95. *oksijar*, t. j. o akcentuaciji i abrevijaciji slov. rieči; to je isto možda i u rukopisu kod Šaf. catal. br. 19. Zna se, da je nešto gramatičkoga pisao u 15. vieku Konstantin filosof, što je Grigorovič naštampao u knjizi: Статьи касающіяся Славянскаго языка, god. 1852 u Kazanju. Žalibog ja neznam o tome ništa više kazati, jer Grigorovičeve knjige u nas neima. St. Novaković pripovieda, da ima u nekojem rukopisu srb. učenog društva takodjer: grčko-slovjenski rječnik!

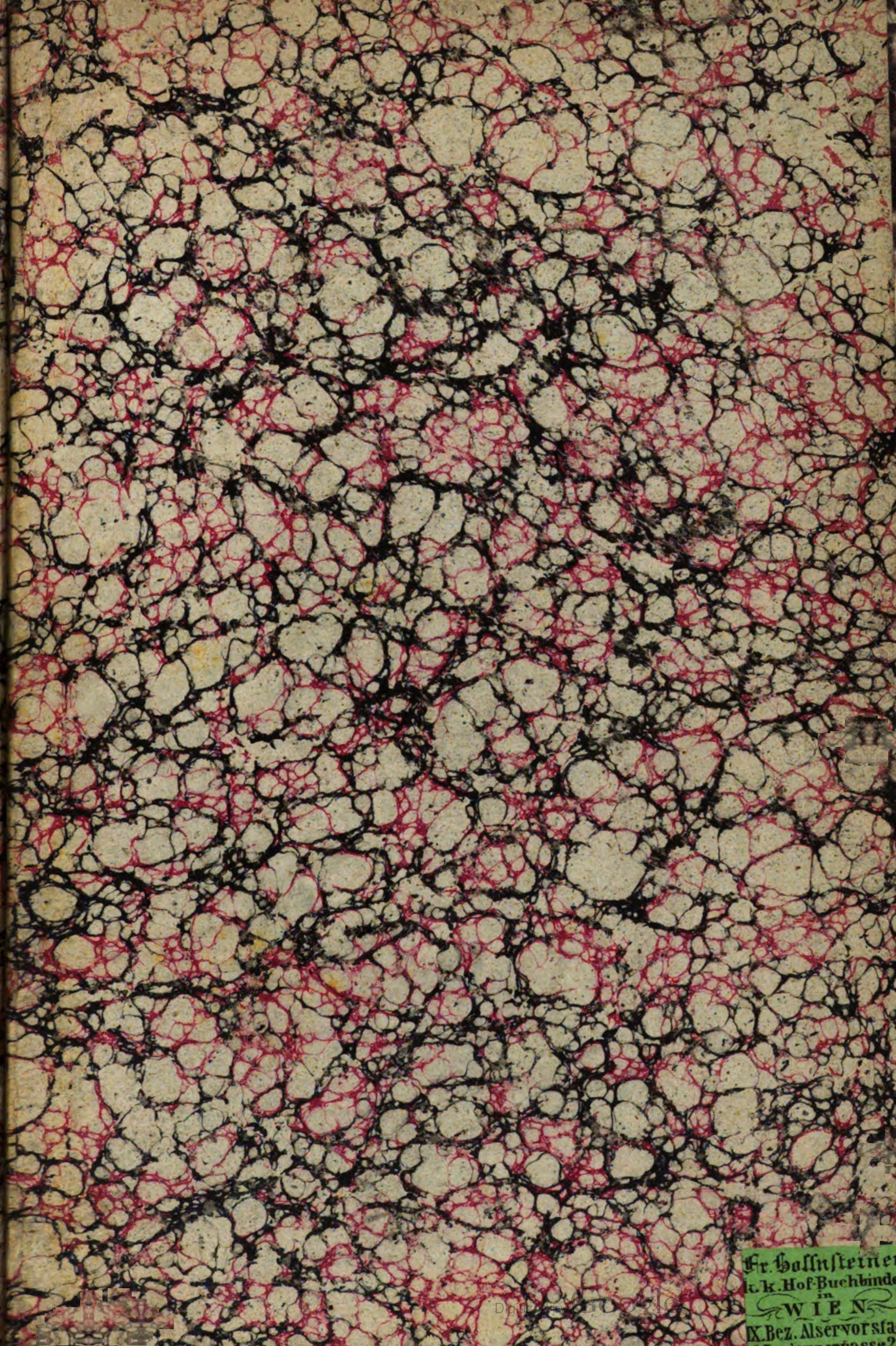
Već je sprieda na jednom mjestu ove knjige (na str. 89.) istaknuta važnost ovieh književnih pabiraka radi onoga, što ima u njih svakojakih biblijskih i grčko-istočnih priča, i apokrifnih članaka, u koje se, kako ondje rekosmo, najlakše uvukao po koji elemenat narodnoga vjerovanja i pričanja: a sada nam je ovdje reći još i to, da je upravo iz tieh zbornika crpao Šafařík ono, što i jest u njih za našu prošlost najvažnije, na ime tekst zakona Dušanova. Da nije marljiva ruka Šafaříkova sve te rukopise premetnula, nebismo još ni danas imali kritična izdanja tog dragocjenog svjedoka o državnom razvitku srbskoga naroda u 14. vieku. Istina niti Šafaříkovo izdanje nije onakvo, kako bi ga on sam želio bio, jer se žalibog još jednako badava čeka da nadjemo podpun tekst Dušanova zakona u onoj formi, u kojoj mislimo da je to djelo izašlo prvi put iz kancelarije državne. Svi dojakošnji tekstovi, kako sam Šafařík pripovieda, biše odkriveni u zbornicih rukopisnih, o kojih smo upravo govorili; onamo ih upisa ruka kaludjerska naporedo s pravilnikom Vlastarovim, ulomcima nomokanona i kojekakvimi raspravami crkveno-historijskoga, teologijskoga i liturgijskoga sadržaja. Prepisačem nebijaše, kako se iz svega vidi, do toga, da čitav zakon prepišu, već kako je komu koja čest trebala, ono prepisa a drugo ostavi. Toga radi i jesu tekstovi tog spomenika vrlo različiti; Šafařík ih podieli u dva razreda: medju kraće i duže; u starijih je rukopisih kraći, u mladjih duži tekst. Ali niti stilizacija pojedinieh paragrafa nije svagdje jednaka, nego u jednih kraća i jezgrovitija (u starijih), u drugih raširena i obnovljena (u mladjih). Proučiv ovako Šafařík narav tekstova (imao je pri ruci do deset priepisa), odabra za temelj svog izdanja onaj rukopis, kojeg smo sadržinu napried spomenuli, jer je najstariji, t. j. od

konca 14. vieka m. g. 1390 — 1408; a gdje njegov tekst prekida, nadostavi ga rukopisom rakovačkim od god. 1700. Šafaříkovo izdanje osniva se u istinu samo na dva rukopisa: na onom kraćem ali starijem iz 14. vieka, i na dužem ali mladjem od god. 1700. Žalimo, što Šafařík nenaštampa iz drugieh rukopisa bar varijante pod odabrani tekst svog izdanja; tiem bi puno veću vriednost zadobilo. Dao Bog te bi nam se ta želja skorim ispunila. Izdanja starija, nego li je Šafaříkovo, imadu tek historijsko značenje; ali g. 1859 preštampan je u srb. ljetopisu još jednom onaj tekst, koji bijaše nekoč Raiću pri ruci, samo vjernije. Ondje su štampani takodjer odlomci iz zakona cara Konstantina i Justinijana, koji u rukopisu dolaze pred zakonom Dušanovim. A ja mislim, da nebi bilo još ni sada suvišno, da se naštampaju svi ostali tekstovi Dušanova zakona, do kojih se može doći; neka bi filologija sa svoje strane što obilatiju gradju pružila nauci slovjenskoga prava, kojemu će kada u ispitivanju dalje postupi, trebati prije svega kritičnih tekstova.

Da govorimo o velikom značenju Dušanova zakona, bile bi suvišno trošene rieči. Čim smo glasniju žaobu podizali, što u starosrbskoj književnosti nenadjosmo vjerna izraza narodnog duha i mišljenja, tiem nam je dragocjeniji taj svjedok, koji umije mnogo pripoviedati o tadašnjem družtvenom, državnom i religioznom, gradjanskom i vojenom stanju srbskoga naroda. Koliko može zakon Dušanov historiju srbskoga naroda i koliko mladu jošter nauku slovjenskog prava pomoći i osvietliti, dokazuju nam ona novija djela, u kojih je već taj spomenik dostojno uvažen, kao u historiji srbskoga naroda od Majkova, u historiji slovjenskoga prava od Maciejowskoga, u knjizi Jirečkovoj o pravu zemlje Češke; za tiem posebni članci o tom zakonu od Palackoga i od Krstića (u Glasniku). S gledišta historije literarne priznati nam je ipak, da taj spomenik neima jednaka značenja za literaturu kao za historiju i pravo; pače za literaturu nije ni onoliko znatan, koliko napried pomenuti statuti dalmatinsko-hrvatskih obćina. Istina jezik Dušanova zakona većma je narodan, nego li obične starosrbske knjige: može se reći, da su rieči skrozimice narodne, samo se oblici miešaju narodni sa crkveno-slovjenskimi; ali stil i način pisanja neima onieh vrlina narodnog pripoviedanja, koje pohvalismo u listinah i u hrvatskih statutih (n. pr. u poljičkom). Tomu je za cielo taj uzrok, što je zakon Dušanov s višega mjesta gradjen te mu je sti-

lizacija udešena sa sviem na način grčki; car Dušan ugledao se kao u svemu tako i u gradjenju zakona u primjer careva grčkih. Naslov mu glasi: „sь že zakonьnikь postavljajemь otь pravoslavьnago sьbora našego sь prěosveštenymь patriarhomь kyr Joanikiemь i vьsemi arhierei i crьkovniky, malymi i velikymi, i mnoju blagověrnymь Stefanomь i vьsemi vlasteli carьstva mi, malymi že i velikymi"; odatle se vidi, koji su državni faktori utjecali u sastavljanje, koje nebijaše sa sviem novo, jer se već iz samog teksta nekojih paragrafa (n. pr. §. 130.) može razabrati a i posve je naravito, da je Dušan po najvećma samo stare običaje zakonom utvrdio ili pak ponovio zakone svojih predhodnika, koji su već od prije poznati bili. Stariji tekstovi Dušanova zakona dopiru samo do §. 130., u novijih ima paragrafa 205; nije još za sigurno dokazano, da li je sve to zbilja Dušanov zakon. Nu da i uzmemo da su svi paragrafi današnjega teksta upravo od Dušana potekli, nije ipak ni tiem iscrpeno sve što treba: ovo su sve jednako tek odlomci, uz koje življahu mnogi pravni običaji srbskoga naroda u podpunoj krjeposti ali ih zakon nespominjaše, jer su se kao sami od sebe razumievali. Kako je fragmentarna čitava zbirka, možemo već po tome suditi, što je u dva maha sastavljana: g. 1349 i 1354.

Fr. Hollnsteiner
k. k. Hof-Buchbinde
in
WIEN
IX. Bez. Alservorsta

